

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ІШКІ ІСТЕР
МИНИСТРЛІГІ
М. БӨКЕНБАЕВ атындағы АҚТӨБЕ ЗАҢ
ИНСТИТУТЫ**

Мұхаметқалиев Нұркен Жанболатұлы

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕГІ
ДӘЛЕЛДЕУЛЕР МЕН ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ
ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ПРАКТИКАЛЫҚ
АСПЕКТІЛЕРІ**

Монография

Алматы
2023

ӘОЖ 343(035.3)

КБЖ67.411

М 86

Қазақстан Республикасы ПИМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институтының Ғылыми кеңесінің шешімімен басылымға ұсынылды.

Пікір берушілер:

Әкімжанов Т.Қ., Тұран университетінің Құқық Ғылыми-зерттеу институтының директоры, заң ғылымдарының докторы, профессор.

Булеулиев Б. Т., адвокаттар алқасының адвокаты, ҚР ПИМ Қоғамдық Кеңесінің мүшесі, заң ғылымдарының докторы.

Бимолданов Е.М., Қазақстан Республикасының ПИМ М.Есболатов атындағы Алматы академиясы бастығының орынбасары, заң ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор.

Мухаметкалиев Н.Ж.

М 86 Қазақстан Республикасының қылмыстық процесіндегі дәлелдеулер мен дәлелдемелердің теориялық және практикалық аспектілері / Монография.
Алматы: «ADAL КІТАП» баспасы, 2023.– 207 б.

ISBN 978-601-7681-76-0

Монографияда қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің мәні, эпистемологиялық және құқықтық сипаты, оның мақсаттары, дәлелдемелердің түсінігі мен табиғаты, олардың қасиеттері қарастырылады. Қылмыстық іс жүргізу танымы мен дәлелдеудің әдіснамалық негіздерін талдауға және түсіндіруге, дәлелдеу құқығы нормаларын қолдану тәжірибесінде туындайтын негізгі проблемаларды анықтауға ерекше назар аударылады.

Монография жоғары оқу орындарының ғылыми қызметкерлеріне, оқытушылары мен студенттеріне, діни-экстремистік және террористік бағыттағы қылмыс проблемаларын зерттейтін құқық қорғау органдарының практикалық қызметкерлеріне арналған.

ӘОЖ343(035.3)

КБЖ 67.411

ISBN 978-601-7681-76-0

© Мухаметкалиев Н.Ж., 2023

© «ADAL КІТАП» баспасы, 2023

МАЗМҰНЫ

Кіріспе	4
1. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ	
1.1 Қылмыстық процестегі дәлелдемелердің түсінігі мен мәні	9
1.2 Дәлелдемелерді жіктеу	29
1.3 Дәлелдеме дереккөздерінің түрлері, түсінігі мен мәні	39
2. ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНІҢ ТҮСІНІГІ, МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ	
2.1 Дәлелдеудің мәні	65
2.2 Дәлелдеудің процедуралық түрі	110
2.3 Дәлелдемелерді жинау және зерттеу	118
2.4 Дәлелдемелерді бағалау және пайдалану	131
3. ДӘЛЕЛДЕУ СУБЪЕКТІЛЕРІНІҢ ТАНЫМДЫҚ-ІЗДЕНІС ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЖЕКЕ ТҰЛҒАНЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ- КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ	
3.1 Дәлелдеу субъектілерінің мән-жайын анықтаудағы жәбірленушінің жеке тұлғасы	161
3.2 Дәлелдеу процесіндегі танымдық іс-әрекеттің психологиялық сипаттамасы	188
 ҚОРЫТЫНДЫ	197
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕККӨЗДЕРДІҢ ТІЗІМІ	200

КІРІСПЕ

1995 жылғы Конституция Егеменді Қазақстан Республикасын демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет деп жариялап, жаңа саяси және экономикалық жүйені қалыптастыруға бағытталған. Қазақстан Республикасының Конституциясы халықаралық-құқықтық актілердің басымдылығын мойындай отырып, адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары мұндай мемлекеттің ең жоғары құндылығы болып табылатындығы туралы ережені заң жүзінде бекітті.¹

Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына Жолдауында алдағы уақытта күш-жігер мемлекеттілікті нығайтуға, Қазақстанның қазіргі заманғы демократиялық және құқықтық мемлекет ретінде дамуына, азаматтық қоғамды дәйекті дамытуға, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз етуге; сыбайлас жемқорлықпен, терроризммен, есірткі бизнесімен, экстремизммен олардың кез келген көріністеріне қарсы жаһандық күреске бағытталатынын атап өтті.²

Сонымен қатар, республикадағы қазіргі қылмыстық жағдайдың сипатты белгісі – қылмыстық сот төрелігі саласындағы заңнаманың елеулі реформасы ғана емес, сонымен бірге, қоғамды қылмыстық құқық бұзушылықтың елеулі өзгерістерімен байланыстырудың ұдайы өсіп келе жатқан деңгейі болып табылатынын атап өткен жөн. Атап айтқанда, қылмыстық пирамидада қылмыскерлердің жаңа санаты – жалданған өлтірушілер пайда болады. Қылмыстық құрылымдардың қарулануы мен техникалық жарақтандырылуы артты, трансұлттық қылмыстың тұрақсыздандырғыш әсері күшейді. Осыған

¹1995 ж. 30.08. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2022 ж. 19.09. өзгерістер мен толықтырулармен //online.zakon.kz

²Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Жолдауы //https://www.akorda.kz/

орай, қылмыстық қудалау органдарына көптеген қылмыстық құқық бұзушылықтардың белгілерін анықтау, олардың жасалғаны туралы айғақтарды жинау, кінәлілерді әшкерелеп, жауапкершілікке тарту қиынға соғады.

Сондықтан қылмыстық іс жүргізуді жүзеге асырудағы дәлелдемелер құқығының мәселелері, әсіресе 2014 жылғы Қылмыстық іс жүргізу кодексінің ережелері тұрғысынан, процессуалдық ғалымдар мен криминологтар арасында да ерекше қызығушылық тудыруда, өйткені, бұл дәлел іс бойынша шындықты анықтауға, содан кейін қылмыстық сот төрелігінің басқа да мәселелерін шешуге мүмкіндік береді.

Істің нақты мән-жайларын анықтау барлық қылмыстық процестік қызметінің өзегі болып табылады, сондықтан қылмыстық процестік құқығы нормаларының едәуір бөлігі істің нақты мән-жайларын анықтау тәртібі мен құралдарын реттейді. Бұл нормалар Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік кодексінің жалпы ережелерінде де (15-16 тараулар), сондай-ақ Қазақстан Республикасы Қылмыстық процестік кодексінің сол немесе басқа сатыда іс жүргізуді реттейтін бөлімдерінде де қамтылған, соның ішінде тергелетін оқиға бойынша нақты деректерді жинау, тексеру және бағалау ережелері.³ Қылмыстық процестік құқығының іс бойынша дәлел бола алатынын, дәлелдеуге жататын мән-жайлар шеңберін, «дәлелдеу ауыртпалығын» бөлетін дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау ережелерін белгілейтін нормалары дәлелдеу құқығы деп атайды.

Дәлелдеу, яғни дәлелдемелермен жұмыс істеу қылмыстық процесте өте маңызды орын алады. Егер дәлелдеу қызметі нәтижесіз аяқталса, қылмыстың кімнің тарапынан және қандай жағдайда жасалғаны анықталмаса, сот ісін жүргізудің мақсаттарына қол жеткізілмейді.

³Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі. - Алматы: Заңгер, 2015 (2023ж. 07.03. өзгертулер мен толықтыруларымен). //online.zakon.kz.

Дәлелдеу дегеніміз, ең алдымен, іс үшін маңызы бар мән-жайларды анықтау мақсатында жүзеге асырылатын танымдық әрекет. Сондықтан, оған кез келген басқа танымдық әрекетке тән барлық жалпы заңдылықтар қолданылады. Бірақ, қылмыстық істегі дәлелдеудің оны басқа білім түрлерінен ерекшелейтін елеулі ерекшеліктері де бар.

Дәлелдемелер мен дәлелдеу қылмыстық процестің мәнін анықтайтын негізгі мәселелер болып табылады. Көптеген авторлар бұл тақырыпқа тоқталды, бұл түсінікті, өйткені қылмыстық іс жүргізу теориясы мен тәжірибесінің көптеген әртүрлі аспектілерін сiңiретiн басқа проблемалар жоқ.

Елімізде сот реформасы жалғасуда. Заң үстемдігіне барабар қылмыстық сот ісін жүргізуді құруда көптеген жетістіктерге қол жеткізілді, бірақ әлі де қарастырылатын нәрселер көп. Ең бастысы – сотқа дейінгі өндірісті реформалау. Дәл осы салада соңғы кездері құқық қорғау органдарының азаматтардың құқықтарын бұзуы, сонымен бірге аса қауіпті қылмыстарды ашу және күрделі істерді тергей алмау сынды келеңсіз құбылыстар барынша өткір көрініс табуда. Сотқа дейінгі тергеп-тексерудің кемшіліктері фактілерді анықтауда соттың бәсекеге қабілеттілігі, объективтілігі және тәуелсіздігі жойылатын сот дәлелдемелеріне әсер етеді.

Біздің қылмыстық процестің созылмалы ауруларының себептері концептуалды, идеологиялық деңгейде жатыр, демек, сол немесе басқа жолмен дәлелдеу теориясы – қылмыстық процестің жан дүниесінде жатыр. Осылайша, дәлелдемелердің рұқсат етілгендігі туралы мәселе ұзақ жылдар бойына маңызды мәселе болып қала берді, бұл біздің дәлелдеу заңымыздың ресми түрде ресімделуінің дәлелі болды. Бұрынғыдай жедел-іздістіру құралдарымен алынған деректерге дәлелдемелік мән беру мәселелері; адвокаттық тергеп-тексеру нәтижелері, процеске қатысушылардың – жәбірленушінің, айыпталушының және тағы басқа тәуелсіз дәлелдеу қызметінің басқа да түрлері шешілген жоқ. Процестің сотқа дейінгі бөлігін

реформалау, іс жүргізудің тиімділігін арттыру жеткілікті дәрежеде емес. Қылмыстық қудалау, дәлелдеу теориясының негізгі ережелерін қайта қараусыз кейбір құқықтық жаңалықтарды (мысалы, ынтымақтастық туралы сотқа дейінгі келісім) түсіндіру мүмкін болмай отыр.

Мәдениетіміз, өркениетіміз бастан кешкен дәлелдер доктринасын және жалпы дағдарысты жаңартуға шақырады. Кеңестік кезеңге тән біртұтас идеологияның, біртұтас шындықтың үстемдігінің авторитарлық режимі кез келген идеологияны, адамгершілікті жоққа шығарумен, шындықты өтірікпен теңестірумен бірдей қауіпті режиммен алмастырылды. Идеологиялық салада еліміздің болашағы, оның құқығы, мемлекеттің болашағы үшін күрес жүріп жатыр. Біз, қылмыстық сот төрелігіміздің моральдық, интеллектуалдық, мәдени негіздерін, дәлелдеу теориясын дискредитациялау әрекеттеріне тойтарыс беруіміз керек. Дәлелдемелердің заманауи теориясын жаңғырту үшін интеллектуалдық ресурстарды жұмылдыру қажет, сөйтіп ресейлік құқық жүйесінің өзіндік ерекшелігін көрсету қажет. Егер дәлелдеу теориясы реформаланбаса, ғылыми-техникалық прогрестің, қазіргі философияның деңгейіне сәйкес келмесе, ол артта қалушылық, маргиналдылық сындарына осал болады; өзінің әдістемелік, идеологиялық, идеологиялық рөлін атқаруды тоқтатады.

Дәл осы тізбектің буыны болса да, әзірге дәлелдер теориясы уақыт талабына толық жауап бере алмайды, оны тарту арқылы қылмыстық іс жүргізу мен құқықтық қысқарта, сот сараптамасында және сот сараптамасында институционалдық өзгерістерге қол жеткізуге болады. Жедел-іздігіміз қызметінің теориясы. Дәлелдемелер құқығының негіздері жаңа құқықтық саясаттың, сот жүйесі мен сот ісін жүргізудің матрицасы болуы керек. Дәлелдер теориясы үшін нақты ғылымдардың да, дәлелдеу теориясының да, логика, риторика, психоллингвистика және адам және оның мінез-құлқы туралы басқа да білімдердің жетістіктерін сіңіру маңызды.

Дәлелдеме теориясының ұлттық мектебін құруда екі құндылықты – еркіндік пен шындықты біріктірудің алар орны ерекше. Шындықты дәлелдеудің қылмыстық-процестік үлгісі рационализм руханиятпен Еуропалық, әлемдік құқықтық стандарттар – ұлттық құқықтық дәстүрмен; қылмыспен күрестің прагматизмі – этикамен; ғылым мен техниканың нәтижелерін пайдаланудағы икемділік – гуманизммен, жеке құқықтардың басымдығымен үйлесетін үлгі болуы керек. Осы уақытқа дейін кеңестік (тергеу) процесінің идеологиясымен сусындаған дәлелдер теориясының іргелі тұжырымдамаларына жаңаша көзқарас беретін іргелі зерттеулер қажет. Бұл ғылыми еңбектер іс жүргізу заңнамасын жетілдіруге ықпал етті, дегенмен қылмыстық іс жүргізу теориясындағы дәлелдеу құқығы мәселелеріне деген қызығушылық әлі де азайған жоқ, бұл біріншіден, қылмыстық құқық қағидаларын одан әрі нығайту үшін осы мәселенің маңыздылығымен түсіндіріледі; екіншіден, қылмысқа қарсы күрес және азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін толық қорғау саласындағы заң шығару қызметін кеңейту; үшіншіден, қылмыстық істер бойынша шындықты анықтау процесін жетілдіру үшін әртүрлі техникалық жетістіктерді пайдалануға мүмкіндік беретін ғылыми-техникалық прогресс.

Қылмыстық процестегі дәлелдеу мәселелерін зерттеу өзектілігін жоғалтпайды, өйткені олар өмірмен, қоғамды қылмыстан қорғауға бағытталған практикалық қызметпен тығыз байланысты және қылмыстың өсуі жағдайында мұндай зерттеулердің маңызы ерекше.

1. ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСТЕГІ ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

1.1 Қылмыстық процестегі дәлелдемелердің түсінігі мен мәні

Алғы сөздерде, қылмыстық процестегі дәлелдеу мәселесіне қатысты барлық дерлік зерттеулерде бұл мәселені шешудің ғылыми және практикалық маңыздылығы көрсетілген, өйткені «дәлелдеу ұғымы дәлелдемелер теориясы мен дәлелдеу құқығындағы негізгі, бастапқы ұғымдардың бірі болып табылады»⁴, бірнеше зерттеулер көптеген зерттеулерді көрсетпей аяқталмайды және бұл туралы қарама-қайшы пікірлер орын алады. Дәлелдеудің объективті күрделілігі, оның мазмұнының жан-жақтылығы осы мәселе бойынша айтылған пікірлердің сәйкессіздігін тудырмайды; осы күрделі құбылыстың барлық аспектілеріне қанағаттанарлық сипаттама беретін жалпыға бірдей қабылданған тұжырымдаманың әлі де жоқ екендігі заңды болып көрінеді.

Дәлелдеу ұғымы дәлелдемелер теориясы мен дәлелдеу құқығындағы негізгі, бастапқы ұғымдардың бірі болып табылады. Ол теориямен және заңмен дәлелдемелердің салыстырмалылығы мен рұқсат етілуі, оларды анықтау, бекіту, тексеру және бағалау әдістерінің шеңбері мен мазмұны, дәлелдемелердің жекелеген түрлерін қолданудың процедуралық режимі және өзге де осы сияқты мәселелердің шешімдерінің негізінде жатыр. Дәлелдеу тұжырымдамасына енгізілген мазмұн қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылардың құқықтары мен міндеттерін белгілеуге айтарлықтай әсер етеді, бұл өз кезегінде дәлелдеуде қылмыстық процестің

⁴Теория доказательств в советском уголовном процессе. 2-ші бас. // Ред.басқ.: Н.В. Жогина. М., 1973. – Б. 524.

демократиялық қағидаларын іске асырумен органикалық байланысты.

Демек, дәлелдеу ұғымын дұрыс анықтау шындыққа жетудің, қабылданған шешімдердің заңдылығы мен дұрыстығын қамтамасыз етудің қажетті шарты болып табылады. Осы уақытқа дейін дәлелдемелер теориясы бойынша еңбектерде дәлелдеу ұғымы туралы мәселе бойынша бірнеше сәйкес келмейтін тұжырымдамалар бар. Бұл жұмыста дәлелдер тұжырымдамасы нақты деректердің бірлігі және осы деректердің процессуалдық көзі ретінде қарастырылады, бұл тұжырымдаманың ҚР ҚПК-нің анықтамасымен дәл сәйкес келеді.

Басқа ұғымдар да белгілі.

Олардың біріншісі дәлелдемелерді объективті шындық фактілерімен (оқиғалар, құбылыстар, зерттелетін әрекет қалыптасқан өткеннің әрекеттері) анықтады.

Екіншісі дәлелдеудің екі параллель анықтамасын берді: объективті шындық фактісі ретінде және осы факт туралы ақпарат көзі ретінде. Бірінші көзқарасты, атап айтқанда, М.А. Челцов, ол былай деп жазды: «Дәлелденген фактінің бар екендігі анықталған фактілер дәлелді фактілер немесе дәлелдер деп аталады. Дәлелдер фактілер, жағдайлар болып табылады».⁵

М.С. Строгович дәлелдеу ұғымының қосарланған мағынасы туралы өз еңбектерінде қылмыстық процесітегі «дәлелдеу» термині тергеу мен соттың белгілі бір факт туралы мәліметтерді алудың қайнар көзі ретінде және сол факт негізінде, тергеу мен сот осы фактіні анықтауға жататын басқа айғақтар туралы қорытынды жасайтын жағдай қылмыстық іс бойынша екі мағынада қолданылатындығын көрсетті.⁶

Олардың барлық айырмашылықтары үшін берілген анықтамалардың ортақ бір нәрсесі болды: нақты деректер мен олардың көздері бір-бірінен бөлек оқшауланған түрде

⁵М.А. Челцов. Советский уголовный процесс, 1962, – Б. 260.

⁶М.С. Строгович Курс советского уголовного процесса, 1-т., – Б. 258.

қаралды; екінші жағынан, кейбір жағдайларда нақты ақпарат (фактілер туралы мәліметтер) мен айғақтардың арасында теңдік белгісі қойылды.

Дәлелдер ұғымын дұрыс түсінбеу көбінесе А.Я. Вышинский айтқан пікірлерге ықпал етті. Автор сот дәлелдемелерін қарапайым фактілерге, өмірде болып жатқан құбылыстарға, сол заттарға, сол адамдарға, адамдардың іс-әрекеттеріне байланыстырып, өз көзқарасын білдірді. Олар сот процесінің орбитасына енген кезде ғана сот дәлелдемелері болып табылады, олар сот пен тергеуді қызықтыратын жағдайларды анықтау құралы болады».⁷ Дәлелдерді фактілер (нақты деректер) туралы мәліметтерді емес, нақты шындық фактілерін мойындай отырып, А.Я. Вышинский дәлелдемелердің ауырлық орталығын «қылмыстық процестің орбитасына енген» фактілердің қылмыстық-құқықтық мәнін бағалауға ауыстырды, тергеуші мен соттың мәліметтермен, фактілер туралы ақпаратпен айналысатындығын ескермеді, олардың дұрыстығын тексеру керек, содан кейін олар тек тиісті оқиғаның өткені туралы қорытынды жасай алады және оған қылмыстық-құқықтық баға бере алады.

Біздің ойымызша, бұл ретроспективті зерттеу негізделетін және оның тұжырымдары қалыптасатын объективті материал болып табылатын ақпаратты алып жүретін өткен оқиғаның көрінісінің іздері. Нақты мән-жайларды анықтау барлық қылмыстық іс жүргізу қызметінің өзегін құрайды, сондықтан қылмыстық іс жүргізу Заңы нормаларының едәуір бөлігі болған оқиға туралы нақты деректерді жинау, тексеру және бағалау тәртібін реттейді. Іс бойынша дәлел бола алатындығын анықтайтын қылмыстық іс жүргізу құқығының нормалары, дәлелдеу міндеті кімге жүктелетіні, дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау тәртібі дәлелдеу құқығы деп аталады.

⁷А.Я.Вышинский. Теория судебных доказательств в советском праве. Юриздат, 1950 ж. – Б. 223.

Жалпы дәлелдеуді дәлелдемелермен делдалдық таным процесі ретінде сипаттай отырып, жеке жағдайларды, фактілерді тергеуші, судья және тікелей қабылдауға болатындығын есте ұстаған жөн. Бұл тергеу, сот ісін қарау кезінде сақталған фактілер мен жағдайлар (мысалы, өрттің салдары, бүлінген сурет, жәбірленушінің бет-әлпеті).

Тергеуші мен судья тікелей қабылдаған бұл мәнжайлар, егер оларды қабылдау кезінде заңда белгіленген іс жүргізу нысаны (мысалы, тексеру, куәландыру) сақталса және бұл ретте алынған деректер істе тиісті түрде көрсетілсе (мысалы, тексеру хаттамасында) фактілердің дәлелді мәні болады.

Жалпыға белгілі (мысалы, тарихи оқиғаның күні) немесе алдын ала белгіленген фактілер (мысалы, басқа іс бойынша заңды күшіне енген үкіммен анықталған фактілер), егер олардың дұрыстығына күмән болмаса, қылмыстық процесте дәлелсіз қолданылады. Осылайша, іс бойынша қорытындыларды қалыптастыруға негіз болатын нақты мәліметтер жиынтығына тергеу мен сотты қызықтыратын жағдайлар туралы ақпарат алудың әртүрлі табиғаты мен әдісі кіреді, бұл бүкіл дәлелдеу процесі мен оның құрамдас элементтерін сипаттау кезінде ескерілуі керек.

Кейде дәлелдемелер іс бойынша анықталған фактілер деп аталады, олардан іс үшін маңызды басқа фактілер туралы қорытынды жасауға болады, яғни, дәлелді фактілер (қылмыс орнынан қашу, ұрланған затты иелену және тағы да басқа). Бірақ әрбір дәлелді факт, шын мәнінде бар, өзін тек дәлелдемелер арқылы анықтауға болады, дәлелденеді, содан кейін ғана оны дәлелдеуге болатын жағдайларды анықтау үшін пайдалануға болады.

Мысалы, А.Я. Вышинский дәлелдемелер «қарапайым фактілер, өмірде бірдей құбылыстар, бірдей заттар, бірдей адамдар, адамдардың бірдей әрекеттері. Олар сот процесінің орбитасына енген кезде ғана сот дәлелдемелері болып табылады, сотты және тергеуді қызықтыратын

мәселелерді шешу үшін сотты және тергеуді қызықтыратын мән-жайларды анықтау құралы болады».⁸

М.Л. Якуб «Іс үшін маңызы бар фактілер мен дәлелдемелік фактілер, яғни қылмыстың мән-жайларын белгілейтін фактілер анықталатын заңда көзделген іс жүргізу көздерін» дәлелдемелермен анықтады.⁹

М.С. Строгович дәлелдемелерге мынадай анықтама берді: «Дәлелдер – бұл заңда көзделген іс жүргізу нысандарында қылмыс оқиғасын анықтайтын немесе жоққа шығаратын, жауапқа тартылған адамдарды айыптайтын немесе ақтайтын және олардың кінәлілік дәрежесін белгілейтін нақты деректер».¹⁰

Осылайша, ғалымдар фактілер, құбылыстар, нақты деректер күнделікті өмірде әрқашан өз бетінше болады деп есептеді, бірақ олар қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерге айналады, егер олар заңда көзделген жағдайларда және тиісті процестік нысандарда қылмыстық процестің орбитасына енгізілсе, дәлелдеу объектісінің негізін құрайтын жағдайларды анықтау құралы ретінде қызмет етеді.

Бұл жерде берілген дәлелдемелер ұғымының заңнамалық анықтамасында айтарлықтай айырмашылықтар болған жоқ. Мәселен, КСР Одағы мен Одақтас республикалардың қылмыстық сот ісін жүргізудің 16-бабында: «Қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер кез келген нақты деректер болып табылады, олардың негізінде анықтау органдары, тергеуші және сот заңда белгіленген тәртіппен қоғамдық қауіпті іс-әрекеттің болуын немесе болмауын, істі дұрыс шешу үшін осы іс үшін әрекетті жасаған адамның кінәсін және осы іс үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды белгілейді».

⁸ А.Я.Вышинский. Көрсетілген әдеб. Б. 223.

⁹ М.Л.Якуб. Советский уголовный процесс. Оқулық. Ұжымдық автор, ред. басқ.:проф. Д.С.Карева, М. 1956 ж. – Б. 64.

¹⁰М.С.Строгович. Көрсетілген әдеб.– Б. 258.

Дәл осындай ұғым Қазақ КСР ҚДЖК-де де тұжырымдалған.

Бұл тұрғыда Қазақстан Республикасының заң шығарушысы да ерекше емес.

Қазақстан Республикасы қылмыстық-процестік кодексінің (бұдан әрі – ҚПК) 111-бабында қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер ұғымын бере отырып, заң шығарушы «Заңды түрде алынған нақты деректерді, оның негізінде осы Кодексте айқындалған тәртіппен анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген іс-әрекеттің болуын немесе болмауын, жасағанын немесе жасамағанын белгілейтін» дәлелдемелер деп таниды айыпталушының бұл әрекеті, айыпталушының кінәсі не кінәсіздігі, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайлар».

Дәлелдеу тұжырымдамасы туралы барлық көзқарастарға қарамастан, оларды бірнеше ұғымдарға дейін азайтуға (жүйелеуге) болады. Жүйелеудің негізі зерттеудің мазмұнды түрі болады. Тұжырымдамасына енгізілген мазмұн тұрғысынан дәлелдеу, тұжырымдамаларды шартты түрде мазмұнды тек бір біртекті компонентпен шектейтіндерге бөлуге болады (біртекті) және дәлелдеме мазмұнына екі гетерогенді компоненттерді салатындар.¹¹

Біртекті ұғымдар. Біртекті ұғымдар дәлелдердің мазмұнына тек бір біртекті компонентті енгізеді. Бұл ақпарат немесе факт. Қылмыстық іс жүргізу ғылымы дәлелдемелердің мазмұнын факт арқылы анықтайтын екі тұжырымдаманы біледі, ал соңғысына әртүрлі түсінік беріледі.

1. Осы тұжырымдамалардың бірі дәлелдемелерді қарапайым шындық фактілері ретінде түсіндіреді, «кез келген фактілер, оқиғалар, құбылыстар, заттар қандай болады»,¹² «адамдардың еркіне тәуелді болуы

¹¹С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова Толковый словарь русского языка. М., 1992. – Б.720.

¹²С.И.Викторский Русский уголовный процесс. М., 1997. – Б. 380.

мүмкін». ¹³Уақыт өте келе бұл тұжырымдаманың сәтсіздігі анықталды. Бұл көзқарасты сынаушылардың дәлелдері рефлексия теориясының жетістіктеріне негізделген ¹⁴

Біріншіден, іс жүргізу субъектілерінің ойлауында нақты құбылыстар, шындық оқиғалары емес, олардың бейнелері бар. Екіншіден, дәлелдемелерді қалыптастыру процесі (фактілер өткенге қатысты) оларды анықтаудың делдалдығын анықтайды. Қазіргі уақытта әдебиетте дәлел туралы мұндай көзқарастар жоқ.

2. Қылмыстық процестегі дәлелді факт арқылы анықтайтын тағы бір тұжырымдама факт терминіне басқаша түсінік береді. Факт – бұл нақты құбылыстар, заттар, оқиғалар емес, олар туралы сенімді білім – шындықтың белгілі бір бөлігі ретінде. Бұл тұжырымдама дәлелдеу туралы заттың бейнесі, процессуалдық субъектінің ойлауындағы құбылыс ретінде айтуға мүмкіндік бергенімен, ол алдыңғы сияқты сынға ұшырады. Дәлелдемелерді факт арқылы анықтау тек жанама дәлелдемелерге қолданылады, мұнда қылмыстың кейбір жағдайлары туралы білім басқалардың бар (жоқ) екендігінің дәлелі болып табылады. Тікелей дәлелдемелер жағдайында біз дәлелдемелерді зерттелетін оқиғаның мән-жайларымен сәйкестендіруге тап боламыз (дәлелдеу тақырыбы). Сонымен қатар, дәлелдеу фактісі дәлелдеу процесінің логикалық жағын ғана ашады. Дәлел – факт, сенімді білім бола отырып, белгілі бір тезисті растайтын немесе жоққа шығаратын дәлел ретінде әрекет етеді. Алайда дәлелдеу процесінің логикалық жағын дәлелдемелерді жинау процедуралық қызметінде көрсетілген практикалық жағы алдынала анықтайды. Дәлелдемелерді алған кезде тергеуші, прокурор және сот олардың дұрыстығын алдын ала анықтай алмайды, бұл тек қорытынды іс жүргізу шешімдерін шығарған кезде

¹³А.Я.Вышинский. Көрсетілген әдеб. – Б. 223.

¹⁴С.И. Иванов Именно под названием «информационной» эта концепция вошла в научный обиход и получила свое распространение: Вестник ЛГУ, 1996. – Б.142.

дәлелдемелер жиынтығы негізінде мүмкін болады, сондықтан дәлелдемелерді алу кезінде сенімді деп сипаттауға болмайды, яғни фактілер ретінде. Сонымен қатар, егер дәлелдер сенімді білім болса, онда оларды тексеру және бағалау туралы айту мүмкін емес, өйткені бұл әрекет барлық мағынасын жоғалтады. Дәлелдер – фактілер объективті түрде сенімді, оларды тексеріп, бағалаудың қажеті жоқ.

3. «Ақпараттық» тұжырымдама. Дәлелдеуді қалыптастыру процесін талдау негізінде ақпараттық деп аталатын ¹⁵ дәлелдеу тұжырымдамасы пайда болды. «Қылмыстық процестегі дәлел – объектінің көрінісі бола отырып, құрылымдық жағынан сигналдан еш айырмашылығы жоқ. Ол сондай-ақ кез келген сигнал сияқты, мазмұны бар нақты деректер, яғни іс бойынша анықталатын фактілер туралы ақпарат, мәліметтер».¹⁶ Бұл тұжырымдама рефлексия теориясына негізделген.

Бұл теорияға сәйкес, қылмыс жасалған сәтте қоршаған шындықпен өзара әрекеттесіп, оны өзгертеді. Өзгерістер материалдық (заттар, дене жарақаттары, оқиға орны) және идеалды (адамдардың жадында сақтау) іздер түрінде түсіріледі. Тергеуші, сот «алып тастаған» із қылмыстың мән-жайын білу құралы, яғни дәлел ретінде әрекет ететін ақпаратқа айналады. Іздерде көрсетілген сәтте де, іздерді қабылдау кезінде де ақпараттың бұрмалануы мүмкін болғандықтан, қылмыс туралы ақпарат сенімді немесе дұрыс емес болуы мүмкін, сондықтан оны тексеруге және бағалауға болады. Бұл тұжырымдаманың кемшілігі – таным құралы ретінде дәлелді фактілерді елемеу. «Қылмыстық іс бойынша дәлелдемелерді дәлелдеу фактілері деп санауға болмайды. Олар дәлелдемелерден түбегейлі өзгеше сипатқа ие.

¹⁵ С.И. Викторский Көрсетілген әдеб. – Б. 380.

¹⁶ М.А. Чельцов Көрсетілген әдеб.– Б. 260.

Қылмыстық процестегі дәлелдер тек екі материалдық объектінің өзара әрекеттесуі мен көрінісі бар фактілер туралы ақпарат болып табылады».¹⁷

Осылайша, бұл тұжырымдама біржақты сипатқа ие, ол тек таным процесінің ақпараттық жағын сипаттайды (анықталған факт туралы тікелей ақпарат алынған кезде), дәлелдеудің логикалық жағын мүлдем елемейді. Сонымен қатар, танымның ақпараттық жолы әрқашан мүмкін бола бермейді.

Гетерогенді ұғымдар. Бұл ұғымдардың қатарына тек біреуін жатқызуға болады. Бұл дәлелдемелердің мазмұнында екі тәуелсіз, біртұтас, бірақ гетерогенді компоненттерді – қылмыстың мән-жайы туралы мәліметтер мен дәлелді фактілерді біріктіретінромаға келудің бір түрі.

«Дәлелдеу логикасы дәлелденген пайымдауларды басқа дәлелденген пайымдаулардың көмегімен анықтауды және негіздеуді қажет ететіндіктен, әлі анықталмаған фактілер туралы ақпарат қана емес, сонымен бірге анықталған фактілер де ізделгендерді білу құралы ретінде қызмет етеді».¹⁸ Бұл тұжырымдама қылмыстың мән-жайларын логикалық және ақпараттық түрде білуге мүмкіндік беретін алдыңғы кемшіліктерді жояды. Алайда, бұл тұжырымдаманың артықшылығы оның кемшілігіне айналады. Дәлелдеменің мазмұнына бір-біріне ұқсамайтын екі компонент – қылмыстың мән-жайы туралы мәліметтер және дәлелдемелік факт енгізіледі. Мұндай жағдайларда дәлелдеу сөзін қолдану әрдайым терминология туралы ескертулер жасауды талап етеді, бұл жағдайда нақты түсініледі – дәлел – ақпарат немесе дәлел – факт.

Дәлелдеу мазмұнының гетерогенділігін (ақпарат пен білім) түсіндіруге тырысып, тұжырымдаманы

¹⁷А.А. Давлетов Основы уголовно-процессуального познания. Свердловск. 1991.

¹⁸Г.Ф.Горский, Л.Д.Кокорев, П.С. Элькинд. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж. 1978.

жақтаушылар дәлелдеу процесін екі деңгейге немесе дәрежеге бөледі – эмпирикалық және теориялық. Дәлелдеудің эмпирикалық деңгейінде «дәлелдеуге жататын жекелеген мән-жайларды дұрыс анықтау мақсатында дәлелдемелер – фактілер туралы мәліметтерді» жинау, тексеру және бағалау жүзеге асырылады.¹⁹

Дәлелдер үшін – эмпирикалық деңгейде алынған мәліметтер, олар бақылауда немесе экспериментте «тірі» шындықпен тікелей байланыстың нәтижесі болып табылады. Бұл деңгейде іс жүргізу субъектісі қылмыс оқиғасы туралы ақпарат алады, оны қызықтыратын объектілердің немесе процестердің қасиеттерін анықтайды, осы қасиеттерді іс жүргізу актілерінде тіркейді.

Бақылау әдісі анықтау үшін ұсыну, тексеру, куәландыру және т.б. сияқты тергеу әрекеттерінің негізінде жатыр. Эксперимент әдісі тергеу экспериментінің негізінде жатыр. Дәлелдеудің теориялық деңгейі құбылыстарды түсіндіруге, «сенсорлық қабылдауға қол жетімсіз» бағытталған.²⁰ «Мұнда дәлелдеу қажетті фактілер туралы, яғни дәлелдеу тақырыбы туралы логикалық негізделген қорытындылар құру мақсатында дәлелдермен, дәлелді фактілермен жұмыс жасаудан тұрады».²¹

Жоғарыда аталған барлық тұжырымдамалар пайда болған кезде қолданылатын қылмыстық іс жүргізу заңнамасына сүйенді және ішінара оны түсіндіру нәтижесінде пайда болды. В.Балақшин дәлелдемелер ұғымына қатысты өзіндік көзқарасын білдірді. Оның пікірінше, қылмыстық процестегі дәлел заңды құрылымды білдіруі керек.

¹⁹С.А. Шейфер Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. Тольятти. 1997.

²⁰Л.М.Карнеева, М.М. Михеенко / М.: Советский уголовный процесс. М., 1982.

²¹М.М. Михеенко. Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев. 1983.

Яғни, бұл үш негізгі элементті шартты түрде оқшаулауға болатын жүйе: 1) фактілер туралы мәліметтер (нақты деректер); 2) нақты деректер көздері; 3) осы нақты деректерді және олардың көздерін жинау, бекіту және тексеру әдістері мен тәртібі.

Элементтердің әрқайсысын өз кезегінде жеке компоненттерге бөлуге болады. Негізгі элементтерден айырмашылығы, бұл компоненттер өзгеруі мүмкін, бірақ бұл жалпы жүйе ретінде дәлелде көрінбейді. Мысалы, нақты деректер көздері тергеу және сот іс-әрекеттерінің хаттамалары, сарапшылардың қорытындылары, заттай дәлелдемелер ретінде іске тіркелген заттар мен заттар болуы мүмкін.²² Дәлелдеу тұжырымдамасының бұл тұжырымы, менің ойымша, жеткілікті анық емес.

Дәлелдеудің мақсаты, мәні

Қылмыстық іс бойынша шешім қабылдау үшін: қылмыстық іс қозғалған оқиғаның орын алғанын, қылмыстық әрекеттерді (әрекетсіздікті) кім жасағанын, айыпталушының кінәсін және қылмыстың себептерін, сондай-ақ болған оқиғаны және айыпталушының жеке басын сипаттайтын басқа да мән-жайларды анықтау қажет. Іс бойынша іс жүргізу барысында оқиғаның орын алмағаны немесе айыпталушының қылмыс жасауға қатысы жоқ екендігі анықталуы мүмкін.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің міндеттерін өзара байланысты екі топқа бөлуге болады. Бірінші топқа мыналар жатады: қылмыстарды тез және толық ашу, кінәлілерді әшкерелеу және қылмыс жасаған әрбір адам әділ жазаға тартылуы және ешбір жазықсыз адам қылмыстық жауапкершілікке тартылмауы және сотталмауы үшін заңның дұрыс қолданылуын қамтамасыз ету. Бұл міндеттер қылмыстық сот ісін жүргізу үшін арнайы болып табылады және оларды жүзеге асыру тек қылмыстық істерді тергеу және шешу кезінде алдын ала тергеу органдарына, прокурорға және сотқа жүктеледі.

²² В.Балакшин. Понятие доказательств в уголовном процессе. Законность №2, 2005.

Міндеттердің екінші тобына: заңдылықты нығайтуға, қылмыстардың алдын алуға және жоюға ықпал ету, азаматтарды заңдарды тұрақты орындау және жатақхана ережелерін құрметтеу рухында тәрбиелеу кіреді. Анықтау органдары, тергеуші, прокурор және сот өз құзыреті шегінде заңдылықты нығайту, қылмыстардың алдын алу және жою, азаматтарды тәрбиелеу бойынша заңда көзделген барлық шараларды қабылдауға міндетті. Бірақ бұл міндеттер қылмыстық сот ісін жүргізуге де, басқа да бірқатар мемлекеттік органдардың, мекемелердің, сондай-ақ қоғамдық ұйымдардың қызметінің сипаты мен бағыты бойынша да тән. Қылмыстық сот ісін жүргізудің міндеттері біртұтас жүйені құрайды. Олардың барлығы өзара байланысты, өзара шартталған, әрқайсысының рұқсаты басқалардың рұқсатына байланысты. Сонымен, қылмыстарды тез және толық ашу, кінәлілерді әшкерелеу заңның дұрыс қолданылуын қамтамасыз етеді, бұл өз кезегінде кінәлілерді әділ жазалаудың кепілі болып табылады.

Керісінше, қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын дұрыс қолдану қылмыстарды тез және толық ашуға, жазықсыз адамдарды негізсіз қылмыстық жауапкершілікке тартудан қорғауға және соттауға ықпал етеді. Қылмыстарды тез ашу барлық қылмыстық әрекеттерді толық анықтауға және оларды жасаған адамдарды әшкерелеуге кепілдік береді.

Қылмыстарды тез және толық ашу, кінәлілерді әшкерелеу, заңды дұрыс қолдану және жазалау мәселелерін шешу жағдайында ғана қылмыстардың алдын алу және жою, азаматтарды тәрбиелеу, заңдылықты нығайту және т. б. міндеттерді дәйекті түрде шешуге болады.

Процессуалдық әдебиеттерде қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін оның жалпы міндеттеріне және жеке қылмыстық іс бойынша іс жүргізу міндеттеріне (немесе мақсаттарына) бөлуге талпыныстар жасалды. Бұл тәсіл маған жеткілікті негізсіз болып көрінеді.

Осылайша, дәлелдеудің мақсаты объективті шындықты табу деп айтуға болады.

Объективті шындық – бұл белгілі бір тақырыпқа тәуелді емес, объективті шындықты дұрыс көрсететін адам білімінің мазмұны. Объективті шындықтың өзі объективті және ешкімге тәуелді емес.

Қылмыстық процесте шындықты анықтау өткен оқиғаны және қылмыстық іс бойынша олардың іс жүзінде қалай орын алғанына сәйкес белгіленуге жататын барлық мән-жайларды білуді білдіреді.

Қорытындының жалғандығы шындыққа қайшы келеді. Қылмыстық процестегі ақиқат ғылыми шындыққа тән жалпы заңдарды қамтымайтыны анық, бірақ бұл істі шешу үшін маңызды жеке нақты фактілер. Бұл тұрғыда шындық қылмыстық процесте нақты, практикалық шындық бар. Бұл шындықты анықтау үшін білімнің жалпы заңдары мен қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің арнайы ережелері қолданылады.

Қылмыстық іс бойынша ақиқаттың анықталуын қамтамасыз етуге сот ісін жүргізетін органдар қызметінің әлеуметтік, ұйымдастырушылық шарттары, олардың қызметінің қағидаттары, процестің барлық қатысушыларына берілген дәлелдемелерге қатысуға кең құқықтар бағытталған.

Мұның бәрі істің мән-жайларын білудің процедура-лық процедурасын жасайды, ол істің мән-жайлары туралы сенімнің дұрыстығын қамтамасыз етуі керек.

Танымдық іс-әрекеттің әдіснамалық негіздері бірқатар құқықтық талаптарда өз көрінісін табады. Тақырыпты білу үшін оның мәнін зерттеп, барлық байланыстар мен делдалдықтарды қамту қажет. Қылмыстық процесте танымның бұл диалектикалық Заңы істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу талабында көрінеді (ҚПК-нің 20-бабы).

Адамның объективті шындықты түсінуі сенсорлық таным және логикалық (рационалды) ойлау арқылы жүзеге асырылады.

Дәлелдеуді ақиқатты анықтау процесі, яғни таным процесі ретінде қарастыра отырып, біз таным процесінің әмбебаптығының жағдайынан, шындықты нақты сот

білімі жоқ және бола алмайтындығынан бастауымыз керек.²³

Білімнің әмбебап процесінің бір түрі бола отырып, оның барлық маңызды белгілерін білдіре отырып, қылмыстық істерді тергеу кезінде шындықты анықтау процесінің өзіндік ерекшеліктері бар. Олар, ең алдымен, таным пәні ретінде әлеуметтік қатынастар, сондай-ақ «тіпті заттардың әлеуметтік қасиеттері белгілі бір әлеуметтік қатынастардың өнімі және көрінісі ретінде әрекет етеді, өйткені әлеуметтік құбылыстар туралы ұғым, әдетте, заттардан және олардың сезімтал-қабылданатын қасиеттерінен абстракциялау нәтижесінде пайда болатын өте алаңдататын ұғымдар болып табылады».²⁴

Қылмыстық процесте сот зерттеуінің тақырыбы (яғни, белгілі бір іс бойынша шындықты анықтау мақсатын көздейтін анықтау, тергеу, сот және сараптама мекемелерінің барлық қызметі) осындай оқиғалар, адамдардың іс-әрекеттері болып табылады, оларға қатысты әлеуметтік қауіпті, қылмыстық деген болжам бар. Ерекше сипат, ең алдымен, сот зерттеуінің тақырыбының іс үшін маңызды фактілермен, яғни дәлелдеу тақырыбымен шектелуінде көрінеді. Тергеуші де, сот та зерттеу тақырыбын ерікті түрде анықтай алмайды.

Қылмыстық процестегі дәлелдеменің мәні қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңында көзделген және іс бойынша шешімдер қабылдау үшін дәлелдеуге жататын нақты мән-жайлар болып табылады. Дәлелдеуге жататын мән-жайлардың тізбесі ҚПК-нің 113-бабында берілген.

Мәселен, қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жатады:

1) қылмыстық құқық бұзушылық құрамының оқиғасы және қылмыстық заңда көзделген белгілері (оны жасау уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары);

²³Р.С.Белкин, А.И. Винберг. Криминалистика и доказывание. М., 1969. Б.58.

²⁴Г.П. Звандут О своеобразии познания общественных явлений. О., 1959.Б. 89.

2) қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті кім жасады;

3) адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаудағы кінәсі, оның кінәсінің нысаны, жасалған әрекеттің себептері, заңды және нақты қателіктері;

4) күдіктінің, айыпталушының жауапкершілік дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар;

5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар;

6) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдары

7) қылмыстық құқық бұзушылықтан келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері;

8) іс-әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшы келуін болдырмайтын мән-жайлар;

9) қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар.

Бұл жағдайлар қылмыстық жауапкершіліктен немесе одан босатудан, жазаны тағайындаудың жалпы қағидаларынан, қылмыстың нақты құрамдарының белгілерінен туындайтынын байқау қиын емес.

Сот зерттеуінің пәні, яғни белгілі бір іс бойынша дәлелдеу пәні және оның мақсаттары сот зерттеуінің шарттарын анықтайды, олар келесідей тұжырымдалуы мүмкін:

а) зерттеу мерзімдерінің шектелуі;

б) шешім қабылдау қажеттілігі;

в) зерттеу құралы ретінде тек заңда көзделген немесе заңға негізделген құралдарды пайдалану;

г) зерттеуді тек оған арнайы уәкілеттік берілген белгілі бір адамдар ғана жүргізеді.

Айта кету керек, белгілі бір дәрежеде сот зерттеуінің сипаттамасына қатысты авторлар қылмыстық істер бойынша шындықты білу процесінің өзектілігіне күмән келтірмейді. Сонымен, А.А. Старченко былай деп жазады: «кез келген таным сияқты, қылмыстық істің мән-жайларын зерттеу логикалық ережелер мен шындықты

ашудың тәсілдерін сақтай отырып, таным заңдарына сәйкес жүреді».²⁵ Дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау процесі жүретін жағдайлар дәлелдеу пәнінің мәні бойынша бірегей, қайталанбайтындығымен қиындайды.

А.М. Ларин былай деп жазады: «білімнің бірде-бір саласында, қылмыстық істерді дәлелдеуден басқа, зерттеушіге зерттеудің сәтсіздігіне қанды мүдделі, кейде әлі белгісіз және ешқандай жолмен жек көрмейтін субъект қарсы емес».²⁶

Сонымен, тергеушінің қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау кезіндегі танымдық іс-әрекетінің ерекшеліктері шындықты тану процесінің мәніне әсер етпейді, соңғысы жеке, дербес, сыртқы, яғни сезімдік танымды қабылдаудан басталады, содан кейін дерексіз ойлауға, мәнін білуге оралады.

Көптеген авторлар тергеушінің таным пәні қылмыс, өткен оқиға болғандықтан, соңғысы оны тікелей қабылдау мүмкіндігінен айырылады деп санайды.²⁷ Тергеуші қылмыс оқиғасын құрайтын фактілер туралы ақпаратты ғана жеке қабылдайды, ал фактілердің өзі қылмыс оқиғалары ретінде тергеуші мен судья үшін сот талқылауы кезінде әрқашан өткенге жатады, сондықтан оларды тікелей қабылдау мүмкін емес.

В.Я. Дорохов және басқалар қылмыстың кейбір фактілері зерттеушінің тікелей қабылдауына қол жетімді деп санайды. Мұндай фактілерге материалдық сипаттағы қылмыстың салдарына қатысты кейбір фактілер жатады: қылмыстық әрекеттің жекелеген өнімдері (мысалы, жалған ақша белгілері); қылмыстық қол сұғудың кейбір заттары (мысалы, ұрланған заттар және т.б.);

²⁵ А.А. Старченко Логика в судебном исследовании. М., 1958. – Б.6.

²⁶ А.М. Ларин Доказывание на предварительном расследовании в советском уголовном процессе. Одесса университетінің басп., 1989, – Б.78.

²⁷ М.М. Строгович. Материальная истина и судебные доказательства. КСРО ҒА басп., 1955. – Б.228.

қылмыскердің жеке басын сипаттайтын фактілер (сыртқы түрі, өсуі және т. б.).²⁸

Қылмыс оқиғасы оны тергеу кезінде бұрын болған және оның құрамдас бөліктері тергеуші мен соттың тікелей қабылдауының объектісі бола алмайтыны даусыз. Алайда, қылмыс оқиғасы дәлелдеу тақырыбын сарқып алмайды және дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау кезінде оны тікелей қабылдау мүмкіндігінің болмауынан сот зерттеу тақырыбын тікелей қабылдау мүмкіндігі туралы қорытынды жасауға болмайды. Қылмыс оқиғасынан басқа дәлелдеу тақырыбына кіретін бірқатар фактілер тергеуші мен соттың оларды тікелей қабылдауы үшін қол жетімді. Оларға мыналар кіруі мүмкін: қылмыстың салдары; осы адамның қылмыс жасау белгілері; қылмыс жасалған құралдар мен құралдар; қылмыс жасауға ықпал еткен жағдайлар; қылмыс субъектісінің жеке басына қатысты жағдайлар және т. б.

Дәлелдеуге жататын жағдайлар шеңберінен «негізгі факт» деп аталатын нәрсе ажыратылады, яғни белгілі бір адамның оқиғасына, әрекетіне (әрекетсіздігіне), оның кінәсіне қатысты жағдайлардың жиынтығы.

Бұл «негізгі» факт судьялар мен алқабилердің алдында тұрған үш негізгі сұрақта көрсетілген: 1) тиісті әрекеттің орын алғаны дәлелденген бе?; 2) Бұл әрекетті сотталушы жасағаны дәлелденген бе?; 3) сотталушы бұл әрекетті жасағаны үшін кінәлі ме?

Бұл сұрақтарға судьялар мен халық судьялары үкім шығарған кезде жауап береді.

Қылмыстық істің мән-жайларын зерттеудің жан-жақтылығын, толықтығын, объективтілігін қамтамасыз ету және бағалау құралы ретінде қызмет ететін тағы бір тұжырымдама дәлелдеу тақырыбымен тығыз байланысты. Біз іс үшін маңызды болуы мүмкін барлық жағдайлардың

²⁸ В.Я.Дорохов, В.С. Николаев. Обоснованность приговора, М., 1959, – Б.37.

толық және сенімді анықталуын қамтамасыз ететін соңғысының шекаралары туралы айтып отырмыз.

Басқаша айтқанда, дәлелдеу шектері – бұл іс бойынша жиналған кезде дәлелдеуге жататын жағдайлардың «қажетті кешенін» анықтау арқылы оны дұрыс шешуді қамтамасыз ететін қажетті және жеткілікті дәлелдемелер жиынтығы. Субъект ұғымдары мен дәлелдеу шектері өзара байланысты және өзара тәуелді: біріншісі мақсатты білдіреді, екіншісі – оған жетудің құралы. Заң істің мән-жайларын толық, жан-жақты, объективті түрде зерттеуді, айыпталушыны айыптайтын және ақтайтын, оның кінәсін ауырлататын және жеңілдететін жағдайларды анықтауды талап етеді.

Сот процесінің сатысына қарай, бір жағынан, дәлелдеу тақырыбын толық, жан-жақты, объективті зерттеуді қамтамасыз ету үшін, екінші жағынан, іске қатысы жоқ барлық нәрсені жою үшін дәлелдеудің шектерін анықтау қажеттілігі туындайды. Дәл осы ұстаным бұрын қолданыста болған іс жүргізу заңына тән болды. Дәлелдеу шектері ұғымы, бір жағынан, маңызды құбылыстар мен олардың байланыстары туралы білімнің қажетті және жеткілікті толықтығын (тереңдігін) қамтамасыз ету талабын қамтиды; екінші жағынан, бұл таным нәтижелерінің сенімділігі туралы талапты білдіреді. Басқаша айтқанда, дәлелдеу шектері белгілі бір іс бойынша оның шекараларын сапалы жағынан жиналған дәлелдемелер жиынтығы дәлелдеу тақырыбының әр элементінің анықталуын қамтамасыз ететіндей етіп анықтауды қамтиды. Сандық жағынан олар дәлелдеу адресаты үшін және сот ісін жүргізудің тәрбиелік және алдын алу әрекеті қаралған барлық адамдар үшін осы жағдайлардың анықталуының дұрыстығына кепілдік беруі керек. Осылайша, егер дәлелдеменің мәні жауапкершілік, жаза және т.б. мәселелерін шешудің нақты негізі ретінде іс бойынша белгіленуге жататын мән-жайларды қамтыса, онда дәлелдеменің шегі іс бойынша белгіленуге жататын мән-жайларға қатысты дәлелдемелік материалды қамтиды

және олар туралы сенімді қорытынды жасауға мүмкіндік береді (дәлелдеу нысанасын белгілеудің нақты негізі).

Нақты іс бойынша алдын ала және сот тергеуіндегі дәлелдеу шектері әртүрлі болуы мүмкін. Алдын ала тергеудегі зерттеу шектері сот талқылауына қарағанда кеңірек болуы мүмкін. Бұл тергеу барысында сотта кейіннен зерттелмейтін мән-жайларды іске қатысы жоқ деп анықтауға болатындығына байланысты. Сондықтан тергеу жұмысында «өндіріс шығындары» деп аталуы мүмкін. Дәлелдеу тақырыбы мен зерттеу шегі туралы сұрақты дұрыс бағыттап отырып, тергеуші оларды қысқарта алады.

Сәйкессіздік дәлелдеу нысанасын анықтау үшін қажетті және жеткілікті шектерде емес, атап айтқанда дәлелдеудің нақты көлемінде белгіленеді. Бұл жағдайда келесі опциялар орын алуы мүмкін:

а) алдын ала тергеудегі дәлелдемелердің нақты көлемі, сайып келгенде, артық болғанымен, дәлелдемелердің толықтығы мен сенімділігін қамтамасыз ету үшін жиналған ақпарат есебінен сот талқылауындағы дәлелдемелер көлемімен салыстырғанда кеңірек;

б) неғұрлым кең көлем іс жүзінде оған кірмейтін мән-жайларды дәлелдеу нысанасына қате енгізумен түсіндіріледі, осыған байланысты іске қатысы жоқ ақпарат жиналды;

в) неғұрлым кең көлем дәлелдеу нысанасына кіретін мән-жайларды сенімді білу үшін қажетті және жеткілікті дәлелдемелер шеңберін қате анықтаумен түсіндіріледі.

Өз кезегінде, алдын ала тергеумен салыстырғанда сот талқылауындағы дәлелдемелердің кеңеюі жоғарыда аталған нұсқалардың біріне байланысты болуы мүмкін немесе алдын ала тергеу оқиқықтарын толтыру қажеттілігімен байланысты болуы мүмкін. Соңғысы алдын ала тергеуде іс үшін маңызды жағдайлар анықталмаған немесе зерттелмеген жағдайда орын алады, яғни, осы кезеңдегі дәлелдеу шектері дұрыс анықталмаған, сондықтан дәлелдеу көлемі тарылған. Дәлелдеу көлемінің

айырмашылығы алдын ала тергеу кезінде шектеулердің дұрыс анықталғандығымен және жоспарланғандығымен түсіндірілуі мүмкін, ал сот оларды негізсіз тарылтып немесе кеңейтті.

Сот істі алдын ала тергеу кезінде жиналған және айыптаушы ұсынған дәлелдемелер шеңберімен байланысты емес. Ол айыпталушының, қорғаушының немесе соттың басқа қатысушыларының өтініші бойынша істі шешу үшін қажетті жаңа жағдайлар мен дәлелдемелерді зерттей алады.

Қорытындылай келе, қарастырылып отырған мәселе бір қарағанда біршама күрделі екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, теория үшін де, практика үшін де жағымсыз салдарлар оны жеңілдетуге де, негізсіз асқынуға да әкелуі мүмкін. Менің ойымша, негізділік критерийлері ғалымдар мен практиктердің логикалық тұрғыдан тексерілген пікірлері және қалыптасқан сот, прокурорлық және тергеу практикасы болуы керек.

Дәлелдемелер ұғымын анықтау өте маңызды мәселе болып табылады, бұл олардың қылмыстық процестегі маңыздылығына байланысты. Бұл тергеуші мен сот қабылдаған адамдардың тағдырына, олардың құқықтары мен бостандықтарына, сондай-ақ заңды мүдделеріне қатысты шешімдердің негізі болып табылатын дәлелдер. Менің ойымша, дәлелдеу тұжырымдамасының барлық тұжырымдамалары мен модельдерінің ішіндегі ең қолайлысы дәлелдеуді «бірыңғай» түсіну тұжырымдамасы болып табылады. Осы көзқарасты негіздеу үшін келесі дәлелдер келтірілуі керек. Дәлел, кез келген рефлексия сияқты, әрқашан бейнеленген кескіннен және пішіннен, яғни дисплейдің болу тәсілі мен көрінісінен тұрады. Картаға түсіру дәлелдеменің барлық негізгі элементтерінің, қасиеттері мен байланыстарының бірлігін білдіретін дәлелдеменің мазмұны болып табылады, ол бар және формада және одан бөлінбейді. Сондықтан қылмыстық процестегі дәлелдемелер тек олардың мазмұны немесе нысаны түрінде бола алмайды. Толық

құрылым үшін дәлелдемелер бір уақытта мазмұны мен формасынан тұруы керек. Қолданыстағы редакция ҚР ҚПК-нің 111-бабы дәлелдемелерді түсінуге толық жауап береді.

1.2 Дәлелдемелерді жіктеу

Дәлелдердің ғылыми жіктелуі білім беруде, сонымен бірге, тәжірибе жинауда үлкен маңызға ие. Ол бірнеше негізде жүзеге асырылады және тармақталған жүйе болып табылады. Жіктеу жинақталған білімді жүйелеуге, шындықты орнатудың қажетті шарты болып табылады.

Дәлелдемелерді түрлерге бөлу оларды жинау мен бағалауды жеңілдетеді, олардың ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік береді, бірақ кейбір түрлердің басқаларына қарағанда артықшылықтарын белгілемейді.

Дәлелдемелерді дұрыс жіктеу дәлел ұғымы нақты анықталған кезде ғана мүмкін болады, оның барлық тараптары анықталып, дәлелдемелер көздерінің түрлері ажыратылады.

1) Адамның санасы дәлелді ақпаратты тасымалдаушыда көрсетуге қатысқан-қатыспағанына байланысты дәлелдер *жеке және нақты* болып бөлінеді.

Заттай дәлелдемелер – бұл адамның санасы қалыптасуға қатыспаған дәлелдемелер. Қалғандары – жеке.

Заттай дәлелдемелерге барлық заттай дәлелдемелер және өзге де құжаттардың (бейне-, фото-, аудиоқұжаттар) бөлігі жатады.

Бұл қылмыстың мән-жайларына әсер ету, өзгеру, шығу тегі және т.б. іздері түрінде көрсететін қасиеттері бар материалдық объектілер. Материалдық объектілердегі ақпарат тіл түрінде емес, заттың белгілерін тікелей қабылдау арқылы беріледі.

Кейбір дәлелдер екі бөліктен тұрады. Бір бөлігі – жеке, екіншісі – заттық. Тергеу әрекеттерінің хаттама-

ларына (күймалар, бейнежазбалар, фото кестелердегі фотосуреттер және т.б.) және сарапшылардың қорытындыларына (әдетте фотосуреттер) белгілі бір қосымшалардың заттай дәлелдеу белгілері бар. Қалған дәлелдер толығымен – жеке.

Заттай дәлелдемелер әрдайым оларда көрсетілген оқиғаның іздерін аз дәрежеде бұрмалайды. Субъект қаншалықты адал болса да, оның санасы қалыптастыратын дәлелдер белгілі бір ақпараттың жоғалуын білдіреді.

Жеке дәлелдемелерге куәнің, жәбірленушінің, айыпталушының, күдіктінің айғақтары, тергеу және сот іс-әрекеттерінің хаттамалары және өзге де құжаттар, сарапшының қорытындысы жатады. Жеке дәлелдемелердің әртүрлі топтарына ортақ нәрсе-адамның оқиғаларды психикалық қабылдауы және істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мәліметтерді ауызша немесе жазбаша тілде немесе басқа арнайы түрде беру.

2) *тікелей және жанама* дәлелдемелерге дәлелдемелер тақырыбына қатысты

Дәлелдеу тақырыбына қатысты дәлелдемелер тікелей және жанама болып бөлінеді. Дәлелдемелерді тікелей және жанама деп бөлу олардың кейбіреулерінде дәлелдеме тақырыбын құрайтын жағдайлар туралы, ал басқаларында «дәлелдеу», «аралық», «көмекші» фактілер туралы мәліметтер бар екендігіне негізделген. Тікелей – бұл дәлелдемелер, олардың мазмұны дәлелдеу элементінің жеке бөліктерінің құрамын, кем дегенде біреуін көрсетеді. Барлық басқа дәлелдер жанама болып табылады. Жанама дәлелдемелерде қылмыс оқиғасы, кінә, айыпталушының жеке басын сипаттайтын жағдайлар, зиянның сипаты мен мөлшері туралы ақпарат жоқ. Олардағы іске қатысты ақпарат тек дәлелдеуге жататын жағдайларды анықтауға көмектеседі. Тікелей дәлелдер – бұл дәлелдеме тақырыбына кіретін жағдайлар туралы ақпаратты қамтитын нақты деректер, ал жанама дәлелдер – іс

бойынша ізделген фактілер туралы қорытынды жасауға болатын жанама фактілер туралы ақпаратты қамтиды.

Іс бойынша дәлелдеуге жататын жағдайларды тікелей анықтауға қызмет ететін дәлелдемелер тікелей деп аталады. Бұл, ең алдымен, қылмыс оқиғасы, оны белгілі бір адамның жасау фактісі, бұл адамның ниет немесе абайсыздық түріндегі кінәсі, яғни негізгі фактіні құрайтын жағдайлар. Бірақ жауапкершілікті жеңілдететін немесе ауырлататын жағдайлар, басқалар сияқты, тікелей дәлелдер арқылы анықталуы мүмкін.

Тікелей дәлелдемелер адамның қылмыс жасағанын көрсетеді немесе оның оған қатысуын болдырмайды. Айыпталушының кінәсін мойындап, қандай себептермен, қашан, қайда және қандай жағдайда қылмыс жасағанын түсіндіретін айғақтары тікелей дәлел болып табылады. Тікелей дәлел-айыпталушының жәбірленушіге қалай соққы бергені туралы куәгердің айғағы. Тікелей дәлелдемелерді қолданған кезде міндет тек олардың дұрыстығын анықтау болып табылады (яғни айыпталушы, куәгер шындықты айтады ма, жоқ па, соны анықтау керек), өйткені мұнда дәлелдеу тақырыбын анықтау үшін хабарланған ақпараттың мәні айқын. Дәлелдемелердің дұрыстығын анықтау үшін олардың әрқайсысы барлық дәлелдемелер жиынтығында қаралуы керек. Тікелей дәлелдеудің күшінде ешқандай артықшылығы жоқ, сондықтан айыпталушының өз кінәсін мойындауы сияқты тікелей дәлелдемелерді «басты» дәлел, «патшайым» деп санауға болмайды.

Тікелей дәлелдемелердің маңызды ерекшелігі – олардың мазмұнына олар туралы тікелей ақпарат түрінде дәлелдеуге жататын жағдайлардың өзі кіреді. Айыпталушы қылмысты қалай дайындағаны және жасағаны туралы айтады, қылмыстың куәгері қылмыс кезінде айыпталушы мен жәбірленушінің әрекеттері туралы куәлік береді және т.б. Мұндай жағдайлардың барлығында біз белгілі бір адамдар хабарлаған нақты деректер іс бойынша түпкілікті дәлелдеуге жататын, негізгі фактіге кіретін бір немесе бірнеше мән-жайларды

тікелей және тікелей көрсететін тікелей дәлелдемелермен айналысамыз.

Жанама деп аралық (дәлелді) фактілерді анықтауға қызмет ететін дәлелдер аталады, олардың негізінде іс бойынша дәлелдеуге жататын жағдайлардың болуы немесе болмауы туралы қорытынды жасалады (негізгі факт).

Жанама дәлелдемелерде белгіленген оқиғадан бұрын болған, ілескен немесе одан кейінгі фактілер туралы мәліметтер бар және олардың жиынтығы бойынша оқиға болған-болмағаны туралы қорытынды жасауға болады қылмыстар, айыпталушы кінәлі немесе кінәлі емес. Сонымен, кісі өлтіру туралы істі жанама дәлелдер негізінде тергеу кезінде (кісі өлтіру жасалған айыпталушыға пышақтың тиесілі болуы, қылмыс жасалған жерде айыпталушының аяқ киімінің іздерін табу, айыпталушы мен жәбірленушінің жағымсыз қарым-қатынасын және басқа да нақты деректерді белгілеу) тергеушінің, соттың айыпталушының осы қылмысты жасағаны туралы қорытындысы қалыптастырылады. Жанама дәлелдемелер арқылы істің мән-жайын анықтау жолы тікелей дәлелдемелерге қарағанда күрделірек.

Жанама дәлелдемелердің көмегімен ҚР ҚПК-нің 113-бабында көрсетілген мән-жайлардың өзі анықталмайды, тек олармен байланысты фактілер, оларды талдау жиынтығында осы мән-жайлардың болуы немесе болмауы туралы қорытындыға әкелуі мүмкін.

Мысалы, жеке меншікті ұрлау ісі бойынша айыпталушы өзін кінәлі деп таппады, бірақ айыпталушының қылмыс алдында ұрлық орын алған жерге бара жатқанын көрген куәгердің айғақтары бар; айыпталушының үйінен тінту кезінде ұрланған заттардың бір бөлігі табылды, ол тінту хаттамасында жазылған; ұрлық орын алған жәбірленушінің үйінен айыпталушының саусақ іздері табылды, бұл оқиға болған жерді тексеру хаттамасымен, заттай дәлелдемемен және сарапшының қорытындысымен расталады.

Бұл дәлелдердің ешқайсысы қылмысты айыпталушы жасады деген қорытындыға негіз бола алмайды. Олардың әрқайсысы оқшауланған түрде алынған, оның мазмұнының дәлелденген жағдайларға қатынасы тұрғысынан әртүрлі, көп мағыналы түсіндірулерге мүмкіндік береді.

Дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау үшін тікелей дәлелдемелерді пайдаланған кезде олардың қайнар көзінің қатерсіздігіне көз жеткізу, қажетті фактінің бар екендігі туралы қорытынды жасау үшін олардың мазмұнының дұрыстығына көз жеткізу жеткілікті. Жанама дәлелдемелерді пайдалану кезінде дәлелдемелер көздерінің қатерсіздігіне және олардың мазмұнын құрайтын мәліметтердің дұрыстығына көз жеткізіп қана қоймай, сонымен қатар, осы мәліметтер жиынтығынан дұрыс тұжырымдар жасау үшін күрделі жұмыс жасау қажет.

Жанама дәлелдемелерді пайдалану олардың мазмұнының дәлелденетін мән-жайлармен байланысы айқын емес екендігімен қиындатады, ал олардың әрқайсысы дәлелденген мән-жайлар туралы қорытынды жасау үшін оның мағынасын екіұшты түсіндіруге мүмкіндік береді. Алайда, тікелей және жанама дәлелдерді салыстыруға негіз жоқ. Іс бойынша шындықты анықтау көптеген жағдайларда бір-бірін толықтыратын тікелей және жанама дәлелдерді қолдану негізінде жүреді.

Жанама дәлелдемелер арқылы дәлелдеу кезінде сізге қажет:

біріншіден, тергеушіге, сотқа белгілі болған мәліметтердің дұрыстығын анықтау (куәгер айыпталушы мен жәбірленуші арасындағы жағымсыз қарым-қатынастың болуы туралы шындықты айтады ма, пышақта айыпталушының саусақ іздері бар ма және т. б.);

екіншіден, белгілі болған ақпараттың айыпталушының қылмыс жасауымен байланысты екендігін анықтаңыз (мысалы, айыпталушы жәбірленушімен жағымсыз қарым-қатынаста болуы мүмкін, бірақ бұл оның тарапынан ешқандай қылмыстық әрекетке әкеп соқпады; қылмыс орнында күдіктінің аяқ киімінің іздері табылды,

бірақ бұл оның орнында болғанын білдірмейді қылмыстар, өйткені оның аяқ киімін басқа адам киген болуы мүмкін). Сондықтан, жанама дәлелдерді қолданған кезде кез келген жағдайды ғана емес, сонымен бірге бұл жағдайдың іс бойынша анықталған фактілермен объективті байланысын анықтау маңызды. Бұл байланыстың формалары әртүрлі (себеп-салдарлық, кеңістіктік-уақыттық байланыс, сәйкестік байланысы және басқалары) болуы мүмкін.

Іс бойынша жанама дәлелдерге ие бола отырып, жағдайлардың кездейсоқ жиынтығын болдырмау үшін олардың дәлелденген жағдаймен байланысын тексеру қажет.

Жанама дәлелдердің келтірілген сипаттамасынан оларды қолданудың келесі ережелері шығады:

а) жанама дәлелдер іс бойынша тек өз жиынтығында сенімді қорытындыларға әкеледі;

б) жанама дәлелдер объективті түрде өзара және дәлелденген ережемен байланысты болуы керек;

в) жанама дәлелдемелер жүйесі (жиынтығы) белгіленген мән-жайлардың өзге түсіндірмесін жоққа шығаратын, істің мән-жайлары дәл осы дәлелдемелер негізінде анықталғандай болғандығына негізделген күмәндарды жоққа шығаратын осындай негізделген қорытындыға әкелуі тиіс.

Жанама дәлелдер олардың жиынтығында дәлелдеу тақырыбына кіретін фактілер туралы қорытынды жасауға негіз бола алады. Оларды тікелей дәлелдемелердің дұрыстығын тексеру, олқылықтардың орнын толтыру, жаңа дәлелдемелер алу жолын көрсету кезінде пайдалануға болады. Жанама дәлелдерді «екінші дәрежелі» дәлелдер деп санауға болмайды. Бұл дәлелдер қылмыстық істерді тергеу және қарау кезінде тікелей дәлелдерге қарағанда жиі кездеседі және дұрыс пайдаланылған жағдайда сенімді қорытындыларға әкеледі.

3) Зерттелетін факт туралы ақпаратты көбейту сипаты бойынша дәлелдемелер: *бастапқы және туынды* болып бөлінеді.

Бастапқы дереккөзден алынған дәлелдер деп аталады. Куәгер қылмыс оқиғасы, кінәлі, өзі бақылаған басқа жағдайлар туралы нақты деректерді өзінің сезім мүшелерінің көмегімен қабылдады; тергеуші оқиға болған жерді тексеру кезінде қылмыс жасау құралын тапты және ол іске қосылып, оның жанында сақталады; қылмыстық істе белгілі бір фактілерді куәландыратын түпнұсқа құжат және т.б. бар. Барлық осындай жағдайларда біз бастапқы дәлелдермен айналысамыз. Істің мән-жайлары туралы олардағы ақпарат ешқандай аралық сілтемелерсіз тікелей дәлелдемеде жазылады.

Бастапқы өзі іске қатысты жағдайларды тікелей көрсетеді. Бастапқы және туынды дәлелдер тергеушінің, соттың осы ақпараттың бастапқы көзінен немесе «екінші қолмен» ақпарат алуына байланысты өзгереді.

Тікелей және жанама дәлелдер бастапқы және туынды болуы мүмкін. Өйткені «іске қатысы бар жағдай» «бірдей емес», «дәлелдеуге жататын жағдай». Өйтпесе, түпнұсқа тек тікелей дәлел бола алады. Зерттелетін оқиға мен бастапқы дәлел арасында объективті түрде басқа дәлел жоқ және болуы мүмкін емес.

Туынды дәлелдемелер – бұл сондай-ақ белгіленген мән-жайларды көрсететін, бірақ тікелей емес, жанама түрде, яғни қылмыстық процеске қатысы жоқ, бірақ (кем дегенде теориялық тұрғыдан) басқа ақпарат тасымалдаушы арқылы осындай қатысуға мүмкіндігі бар басқа дәлелдемелер. Басқа, аралық көздерден алынған мәліметтерді қамтитын дәлелдемелер туынды дәлелдемелер деп аталады. Туынды дәлелдемелер – бұл «екінші қолмен» алынған (куәның өзі өзі байқамаған, бірақ басқа адам айтқан қылмыс туралы айғақтары, заттай дәлелдемеден алынған құйма, құжаттың көшірмесі және т.б.) ақпарат.

Туынды дәлелде алынған ақпаратты берудегі дәлсіздіктерден туындаған бұрмаланулар болуы мүмкін. Бұл, мысалы, басқалардың сөздерінен ақпарат беретін адам ақпараттың дұрыстығына аз жауап беретіндігіне байланысты сенімді емес. Ақырында, туынды дәлел аз

мағыналы болады және сыни, терең тексеруге аз жауап береді.

«Екінші қолмен» ақпарат алу кезінде ақпараттың бастапқы көзі (мысалы, куәгер) анықталып, жауап алынуы керек. Бұл жағдайда оқиғаның, құбылыстың куәгері бұл туралы басқа адамдардың әңгімелерінен білетін адамға қарағанда дәлірек және толық айтады. куәгердің айғақтарын тексеру оңай, сондықтан сенімді.

Туынды дәлелдемелерді куәның немесе жәбірленушінің өзі алған мәліметтердің көзін көрсете алмайтын айғақтарымен араластыруға болмайды. Егер жауап алынатын адам хабарлаған қандай да бір факт туралы мәліметтердің бастапқы көзін анықтау мүмкін болмаса, онда бұл мәліметтер дәлелдеменің мәнін жоғалтады және қабылданбауы тиіс. «Егер куә өзінің хабардар болу көзін көрсете алмаса, ол хабарлаған нақты деректер дәлел бола алмайды» (ҚР ҚПК-нің 115-бабының 5-бөлігі).

Дәл осындай ереже жәбірленушінің айғақтарына қатысты қолданылады. Қауесет бойынша алынған мәліметтерді тексеру мүмкін емес, демек оны дәлел ретінде пайдалану да мүмкін болмайды.

Бастапқы дәлелдеудің типтік мысалы – қылмыстың куәгерінің айғақтары. Туынды дәлел осы куәгер оқиға орнында не көргені туралы айтқан адамның айғақтары болады. Қылмыс жасаған кезде өзі қатыспаған куәгердің айғақтары қылмыс оқиғасына қатысты және ол ақпаратты білген адам болған жағдайда туынды дәлел болады.

Мүмкіндігінше дәлелдемелерді түпнұсқаларды қолдануға деген ұмтылыс туындылар бұл «екінші дәрежелі» дәлелдер деген сенімді қорытындыға келе алмайды дегенді білдірмейді. Егер бастапқы көзден алу мүмкін болмаса (мысалы, оқиға куәгері қайтыс болған жағдайда) туынды дәлелдемелерді пайдалануға қатаң тыйым салу, «екінші қолмен» алынған маңызды дәлелдердің кейбір жағдайларында сотты алып тастауы мүмкін. Кейбір жағдайларда олар негізгі мәнге ие болады, атап айтқанда, егер бастапқы дәлел жоғалса. Туынды

дәлелдемелер арқылы бастапқы дәлелдер анықталып, тексеріледі.

4) Белгілі бір адамның қылмыс үшін айыпталуына байланысты барлық дәлелдер айыптау және ақтау дәлелдері болып бөлінеді.

Айыптаушылар белгілі бір адамның қылмыс жасаудағы кінәсін немесе оның жауапкершілігін ауырлататын мән-жайларды анықтайтын дәлелдер деп аталады. Бұл өз кінәсін мойындаған айыпталушының айғақтары, айыпталушының қылмыс жасағаны туралы куәгердің айғақтары, ұқсас мазмұндағы жәбірленушінің айғақтары және т.б. Айыпталушының жауапкершілігін ауырлататын мән-жайлар ғана анықталатын дәлелдемелер болады. Мысалы, айыпталушының белгілі бір уақытта (қылмыстың алдында) мас күйінде болғандығы туралы куәлік беретін куәгер. Дәлелдемелер ақтау деп аталады, соның негізінде адамның қылмыс жасады деген айыптауы жоққа шығарылады, оның кінәсіздігі немесе жауапкершілікті жеңілдететін жағдайлар анықталады.

Ақтау дәлелдерінің қатарына айыпталушының да, кез келген басқа адамның да кінәсі алынып тасталған кезде қылмыс оқиғасының жоқтығын дәлелдеуге қызмет ететіндер жатады.

Сондай-ақ, белгілі бір адамға тағылған айыпты жоққа шығаратын, қылмыс жасалғанымен, оның кінәсіздігін анықтайтын дәлелдер ақталады. Оларға, атап айтқанда, қылмыс жасалған кезде айыпталушының басқа жерде болғандығы туралы дәлелдер кіреді (алиби), сондықтан оған орындаушы ретінде қылмыс жасай алмады.

Айыпталушының іс-әрекетінде қылмыс құрамы жоқ екендігі туралы дәлелдер де ақталады. Осы істің мән-жайларына және айыпталушының жеке басына байланысты сотқа жаза шарасын жеңілдетуге негіз беретін, заңда көрсетілгендей, айыпталушының жауапкершілігін жеңілдететін мән-жайлар белгіленетін барлық дәлелдер ақталатын болады.

Айыптау және ақтау дәлелдемелерін жинау талабы Заңда бекітілген: ҚПК-нің 24-бабы әр іс бойынша

айыпталушыны айыптайтын және ақтайтын, сондай-ақ оның кінәсін ауырлататын және жеңілдететін мән-жайларды анықтауға нұсқау береді; ҚПК-нің 111-бабы дәлелдемелер «қоғамдық қауіпті әрекеттің бар немесе жоқтығын» белгілеуі мүмкін екенін көрсетеді; барлық дәлелдемелерді жиынтықта бағалау нәтижесінде дәлелдемелер айыптау немесе ақтау деп жіктелуі мүмкін. Бастапқыда айыптаушыларға жатқызылған дәлел ақталуы мүмкін.

Тексерілген және бағаланған айыптау және ақтау дәлелдемелері маңызды процестік құжаттарда – сотқа дейінгі тергеп-тексерудің аяқталуы туралы есепте (ҚПК-нің 298-бабы) және үкімде (ҚПК-нің 395-бабы) көрсетілуі тиіс. Бұл дегеніміз, үкім шығарылған кезде соттың кейбір дәлелдемелерді айыптауды растайтын деп танығанын, ал басқаларын сот қабылдамағанын көрсету керек.

Осылайша, дәлелдемелердің мәні фактілер туралы мәліметтер ретінде, біріншіден, іске қатысты кез-келген ақпарат олардың рөлін атқара алатындығында, екіншіден, қылмыстық іс бойынша дәлелдеме оның мазмұны мен осы мәліметтерді тіркеудің процедуралық формасының бірлігінде көрінеді.

Басқаша айтқанда, қылмыстық іс жүргізу заңында көзделген нысанда бекітілген және заңда көзделген дереккөздерде қамтылған фактілер туралы мәліметтер ғана қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелері деп танылады.

Дәлелдемелер мен дәлелдемелердің әр түрін жинау, тексеру және бағалау ережелерін жіктеуге негізделген белгілерді қолдану алдынала тергеу кезінде де, сот процесінде де қылмыстық іс бойынша сенімді қорытындылар жасауға ықпал етеді.

1.3 Дәлелдемелердің қайнар көздері ұғымының түсінігі, мәні және түрлері

Қазіргі уақытта қылмыстық процесс теориясында «дәлелдемелердің қайнар көздері» ұғымының әртүрлі, кейде қарама-қайшы түсіндірмелері бар. Бұл жағдай қылмыстық процесте сот дәлелдемелерінің көздерін бірыңғай анықтаудың болмауына әкеп соқтырған зерттелетін Тұжырымдаманың мазмұны мен құрылымын жеткілікті түрде ашпаудың салдары болып табылады. Ғылыми талдаудың толықтығы үшін зерттелетін тұжырымдаманы түсіндірудің қылмыстық процесінде бар мұқият зерттеу қажет.

М.С. Строгович дәлелдеу тұжырымдамасының сындарлы элементі фактілер туралы ақпарат көздері болып табылатындығын және бұл қайнар көздер белгілі бір процедуралық формада болуы керек деген шартпен шектелетінін көрсетеді.²⁹ Бұл мәлімдеме бұл мәселені зерттеуде пайдалы, алайда автор сот дәлелдемелерінің рұқсат етілуі туралы мәселе көтермейді, бұл, тиісінше, дәлелдеме көзінің негізгі құрылымдық элементтерінің бірі ретінде алынған нақты деректердің қатерсіздігіне күмән тудырады.

Сонымен қатар, дәлелдемелердің қайнар көздері ұғымын түсіндіру кезінде бұл дереккөздер фактілер туралы ақпарат деген тезистен бастау мүмкін емес. Әйтпесе, дереккөздің дәлелдермен бірге орын ауыстыруы ғана емес, сонымен қатар, ҚР ҚПК-нің 111-бабының 1-бөлімінде көрсетілген әртүрлі дәлелдеу көздерін бір-бірінен ажырату үшін негіз жоғалады.

В.П. Божьевтің редакциясымен «кеңестік қылмыстық процесс» оқулығының авторларының пікірі біршама өзгеше: ««дәлелдемелердің қайнар көздері» – бұл дәлелді ақпараттың белгілі бір тасымалдаушылары, яғни

²⁹М.С. Строгович.Көрсетілген әдеб.– Б. 258.

қылмыстық іс бойынша анықталуға және дәлелдеуге жататын фактілер туралы ақпарат».³⁰

Осы анықтаманың мәні бойынша дәлелдердің қайнар көзі күдікті, айыпталушы, куәгер, жәбірленуші, материалдық әлемнің заттары мен объектілері болып табылады. Алайда, қылмыстық процестің жоғарыда аталған қатысушылары, материалдық әлемнің заттары мен объектілері нақты ақпараттың тасымалдаушысы болып табылады, бірақ ешқандай дәлелдің қайнар көзі емес. Деректер тасымалдаушылары дәлелдемелердің қайнар көздері мазмұнының негізгі құрылымдық элементтерінің бірі болып табылады, сондықтан қажетті ақпарат тасымалдаушылары зерттелетін Тұжырымдаманың толық анықтамасын бере алмайды. Іс үшін маңызы бар мәліметтер дәлелдемелердің қайнар көздері ретінде олар қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына сәйкес заңда көзделген іс жүргізу нысанында бекітілгеннен және делдалданғаннан кейін ғана танылуы мүмкін (куәдан жауап алу хаттамасында бекітілген айғақтар). Мәселен, мысалы, оқиға болған жерді тексеру кезінде табылған пышақ, онда қанға ұқсас қоңыр заттың іздері бар, бастапқыда ол анықталған кезде, бұл іске қатысты болуы мүмкін зат. Ол қылмыстық іс материалдарына қоса берілген қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына сәйкес қаралғаннан және сараптама қорытындысын алғаннан кейін ғана заттай дәлел ретінде танылады. Жоғарыда келтірілген мысалдан пышақ бастапқыда іс бойынша қажетті ақпаратты тасымалдаушы болып табылады, ал дәлелдемелер көзі осы ақпаратты тасымалдаушыдан алынған нақты деректерді бекітуге және бекітуге бағытталған бірқатар тергеу және іс жүргізу әрекеттерін жүргізгеннен кейін пайда болады.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, нақты деректерді тасымалдаушы жоғарыда айтылғандай, заңда

³⁰Р.С. Божьев. Советский уголовный процесс - М: юрид. Лит., 1990. – Б.93.

қарастырылған дәлелдемелер көзінің кез келген түрінің мазмұнының негізгі элементтерінің бірі болып табылады деген қорытынды жасауға болады, алайда «дәлелдемелердің қайнар көздері» ұғымын нақты деректерді тасымалдаушы ретінде анықтау зерттелетін Тұжырымдаманың мазмұны мен табиғатын жеткілікті түрде ашпайды.

А.М. Мамутов пен Ю.Д. Лившицтің редакциясымен «ҚазССР Қылмыстық процесі» оқулығында «дәлелдемелердің қайнар көздері» ұғымы түсіндіріледі, оған сәйкес зерттелетін ұғым іс жүргізу заңында белгіленген құралдар деп түсініледі, олардан істің мәнжайлары туралы дәлелдер ретінде қаралатын мәліметтер алынуы мүмкін.³¹ Егер сіз осы түсіндіруді ұстанатын болсаңыз, онда біз заң шығарушы қарастырғандай әртүрлі қайнар көздерді түрлерге бөлу мәселесімен тағы да кездесеміз, өйткені іс жүзінде барлық қайнар көздер іс жүргізу дәлелдеу құралдары болып табылады. Сонымен қатар, оқулық авторлары өздері көрсеткен процедуралық құралдардың мазмұнын ашпайды, осыған байланысты бұл анықтама да даулы болып табылады.

«Дәлелдемелердің қайнар көздері» ұғымын зерттеуді жалғастыра отырып, біз оның қазіргі заманғы түсіндірмесіне назар аударуымыз керек. Мәселен, мысалы, П.А. Лупинская дәлел көзі күдікті, айыпталушы, куәгер, жәбірленуші, заттар және басқа да материалдық элем объектілері болып табылатындығын анықтайды, олардан іс үшін маңызы бар нақты деректер алынуы мүмкін.³² Бұл анықтама В.П. Божьевтің редакциясымен «қылмыстық процесс» оқулығының авторларының пікірімен сәйкес келеді, олар дәлелдемелердің көзі дәлелді ақпарат тасымалдаушылары деп санайды. Осы дәлелге сәйкес, дәрісте дәлелдермен танылған нақты деректерді тасымалдаушы дәлелдемелердің қайнар көздерінің кез

³¹А.М.Мамутов, Ю.Д. Лившиц. Уголовный процесс Казахской ССР. 1-б. Жалпы бөл. - Алматы: Мектеп, 1989.

³²П.А. Лупинская. Уголовный процесс. – М.: Юрист, 1995.

келген түрінің мазмұнының элементтерінің бірі ғана екендігі және жеке алынған оның жалпы тұжырымдамасын алдын ала анықтай алмайтындығы айтылды. Шындығында, нақты ақпарат тасымалдаушының түрі мен атауы дәлелдемелер көздерінің нақты түрінің атауымен өзара байланысты.

Қарастырылған түсіндірулерде олардың авторлары дәлелдемелер көзінің мазмұнын сипаттайтын белгілі бір негізгі элементті өз анықтамасының негізі ретінде таңдайтындығы байқалады. Сонымен, кейбір авторлар бұл фактілер туралы ақпаратты тасымалдаушылар, ал басқалары – бұл дәлелдермен танылған фактілер туралы ақпарат, ал басқалары оларды дәлелді ақпаратты алу мен берудің процедуралық құралы ретінде қарастырады. Профессор Ф.Н. Фаткуллин былай деп жазады: «Дәлелдемелердің қайнар көздері – бұл дәлелдемелер деп танылған тиісті нақты деректер процедуралық дәлелдеу саласына және осы нақты ақпаратты тасымалдаушыға енетін процессуалдық форма».³³

Осылайша, процессуалист ғалымдардың еңбектеріне және дәлелдемелер көздерін анықтаудың қолданыстағы түсіндірмелерін ғылыми талдауға сүйене отырып, зерттелетін Тұжырымдаманың бірыңғай анықтамасын жасау үшін дәлелдемелердің қайнар көздерінің мазмұны туралы кейбір тұжырымдар жасау қисынды болып көрінеді.

Дәлелдердің қайнар көздері туралы келтірілген ілімдерден көріп отырғанымыздай оларды анықтаудың негізгі элементтері:

- іс үшін маңызы бар мәліметтерді жеткізуші;
- дәлелдермен танылған нақты деректердің болуы;
- іс үшін маңызы бар нақты деректер делдал болатын процессуалдық форма.

³³Ф.Н. Фаткуллин Общие проблемы процессуального доказывания. Казань: Казан университеті, 1996.

Әрбір көрсетілген құрылымдық элементке, оның ерекшелігіне сүйене отырып, заң олардың өмір сүруінің міндетті шарты ретінде салыстырмалылық, рұқсат ету туралы бірқатар талаптарды қояды.

Зерттелетін тұжырымдаманы түсіндірудің ең жақсы нұсқасы дәлелдемелердің қайнар көздері мазмұнының негізгі элементтерінің өзара байланысын көрсететін анықтама болуы мүмкін.

Қарастырылған түсіндірмелердің ерекшеліктерін ескере отырып, зерттелетін «дәлелдемелердің қайнар көздері» ұғымын келесі редакцияда баяндаған жөн:

Дәлелдемелердің қайнар көздері – бұл қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын, дәлелдемелермен танылатын фактілер туралы мәліметтер жиынтығымен, оларды тасымалдаушының ерекшелігімен сипатталатын, заңда көзделген процестік нысандағы мән-жайлар анықталатын процестік дәлелдеу құралдары.

Дәлелдемелердің қайнар көздерінің әр түрінде дәлелдемелер деп танылған фактілер туралы ақпарат тасымалдаушысы бар. Олар істің мән-жайларына байланысты қылмыстық процестің қандай да бір қатысушысы болған жеке тұлғалар немесе қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер деп танылатын фактілер туралы мәліметтерді қамтитын іске қатысты қандай да бір іздерін сақтап қалған материалдық әлемнің әртүрлі заттары мен объектілері болуы мүмкін.

Дәлелдемелердің қайнар көздерінің түрін анықтау үшін процестік дәлелдеуде қолданылатын нақты ақпаратты кім немесе не (тұлға, зат, субстрат) тасымалдаушы болып табылатындығын анықтау өте маңызды.

Сонымен, егер жеке тұлға (куә, күдікті, жәбірленуші, айыпталушы, сарапшы) дәлелдемелік ақпараттың тасымалдаушысы болып табылса, онда оған белгілі мәліметтер осы адамның іс жүргізу жағдайына байланысты талап етілетін нысанға, айғақ немесе сараптама актісі түріндегі делдалдықтан кейін дәлел

ретінде танылады, бұл ретте осы ақпарат тасымалдаушының жеке қасиеттерін ескеру қажет.

Заң ықтимал куәгерлердің ауқымын шектейді. ҚР ҚПК-нің 78-бабы заңда айқындалған физикалық ақпараттың кемшіліктеріне байланысты куә ретінде жауап алуға болмайтын адамдардың санаттарын айқындайды. Кейбір нақты ақпарат тасымалдаушылары (айыпталушының жақын туыстары, діни қызметкер мойындаушыға қатысты) бұған жеке келісімімен куәгер ретінде жауап алынуы мүмкін. Қазақстан Республикасының Конституциясында 77-баптың 7-тармағында: «Ешкім өзіне, жұбайына (зайыбына) және шеңбері заңмен айқындалатын жақын туыстарына қарсы айғақтар беруге міндетті емес. Діни қызметкерлер өздеріне сеніп тапсырылғандарға қарсы куәлік беруге міндетті емес».

Материалдық әлемнің заттары мен объектілері туралы айтатын болсақ, біз қылмыс жасау құралдарын, жасалған қылмыстың іздері қалған заттарды, заттар – қылмыстық қол сұғу объектілерін, қылмыскердің әрекеттері түсірілген техникалық құралдарды (жедел-іздістіру іс-шараларын жүргізу барысында жасырын камерамен түсірілген бейнежазба) және т.б.

Қылмыстық іс жүргізу заңы материалдық әлемнің объектілері мен объектілеріне, нақты ақпарат тасымалдаушылары ретінде, салыстырмалылық пен рұқсат ету туралы бірқатар талаптарды қояды, яғни нақты деректерді тасымалдаушы болу мүмкіндігі. Нақты ақпаратты тасымалдаушы тергеліп жатқан қылмыспен себепті өзара байланысты болуы керек және оның сапалық жағдайына сәйкес жарамды болуы керек. Мысалы, жедел-іздістіру іс-шараларын жүргізу барысында фильмге бейнежазба жасалды, ол бірнеше рет қолданылды және соның салдарынан жарамсыз күйге түсті. Тиісінше, осы пленкадағы кескіндер түріндегі алынған мәліметтер оның тасымалдаушысының жарамсыздығына байланысты дәлелдер ретінде таныла алмайды.

Нақты ақпаратты тасымалдаушы осы ақпаратты тасымалдаушы мен осы мәліметтер делдал болатын

процессуалдық нысан арасындағы Орталық байланыстырушы буын болып табылатын іске қатысы бар фактілер туралы мәліметтердің арқасында процестік дәлелдеу саласына тартылады. Дәлелдемелер деп танылатын фактілер туралы мәліметтер Заңда көзделген дәлелдемелердің қайнар көздерінің әрбір түрінің мазмұнының негізгі элементі болып табылады. Олардың өмір сүру жағдайларын зерттеу қылмыстық процестің теориясы мен практикасында өте маңызды.

Қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелердің қайнар көзінің әрбір түрінде қамтылған дәлелдемелер деп танылған нақты деректердің салыстырмалылық, сенімділік, рұқсат ету шарттарына қатаң сәйкес келуін талап етеді. Бұл белгілі бір тасымалдаушының нақты деректері белгілі бір қылмыспен себепті өзара байланысты болуы керек дегенді білдіреді. Сонымен қатар, бұл мәліметтерді тексерудің нақты мүмкіндігі болуы керек, бұл ақпараттың көзі белгілі болуы керек. Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу барысында іс үшін маңызы бар мәліметтер Заңда көзделген дәлелдемелердің қайнар көздерінен заңды тәсілмен алынуға тиіс.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының 9-тармағында «заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ» деп белгіленген. Бұдан шығатыны, іс үшін маңызы бар нақты деректерді алуға бағытталған қандай да бір тергеу әрекетін жүргізу кезінде адамның ар-намысы мен қадір-қасиетін қорлайтын зорлық-зомбылық, қауіп-қатер және басқа да әрекеттерді қолдануға қатаң тыйым салынады. Дәлелдемелер деп танылатын нақты деректерді алу тәртібі туралы қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарын қатаң сақтау және оларды тиісті іс жүргізу құжатында тіркеу қажет.

Дәлелдемелердің қайнар көздері мазмұнының жоғарыда қарастырылған өзара байланысты конструктивтік элементтері заңда көзделген қандай да бір процестік нысанда олардың делдалдығынан кейін ғана дереккөздің тиісті түріне ұйымдастырылады. Мысалы, қылмыстық процесте «куәгердің айғақтары» деп аталатын

іс жүргізу құжаты жоқ. Соңғысы дәлелдемелер деп танылған нақты деректерді қамтитын процессуалдық форма болып табылады.

Дәл осы процедуралық форманың көмегімен дәлелдемелер деп танылған нақты деректер олардың тасымалдаушысы дәлелдеу саласына қатысады. Іс жүргізу нысаны – бұл заңда көзделген іс жүргізу құжатында нақты деректердің бекітілуінің салдары (куәдан, жәбірленушіден, күдіктіден, айыпталушыдан жауап алу хаттамасы, сараптама актісі, затты заттай дәлелдеме деп тану және оны қылмыстық іс материалдарына қосу туралы қаулы және т.б.).

Қарастырылған негізгі элементтердің өзара тәуелділігі мен тығыз байланысы дәлелдеу көздерінің мәнін құрайды.

Дәлелдеудің қайнар көздері ең маңызды практикалық мәнге ие, олардың тізімі заңмен қатаң шектелген. Бұл дәлелдемелер деп танылған іс үшін маңызы бар мәліметтерді тек заңда көзделген қайнар көздерден алуға болатындығын, ал істің мән-жайы туралы мәліметтерді заңда көзделмеген өзге қайнар көздерден алынғандарының дәлелді мәні, яғни заңды күші жоқ екенін және ол дәлелдемелер процесте пайдалануға жол беріле алмайтындығын көрсетеді.

Дәл осы қайнар көздерден анықтау, алдын ала тергеу және сот талқылауы барысында жасалған қылмыстың мән-жайлары анықталады:

- қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасаған адам;
- бұл адамның кінәсінің дәрежесі (кінәнің бір түрі);
- қылмыспен келтірілген залалдың мөлшері;
- ауырлататын және жеңілдететін жағдайлар;
- қылмыс жасауға ықпал еткен себептер мен жағдайлар;
- іс үшін маңызы бар басқа жағдайлар.

Дәлелдемелердің қайнар көздері тікелей процессуалдық мәнге ие, олар заңмен белгіленген процессуалдық нысанда делдал бола отырып, процессуалдық дәлелдеуді жүзеге асыруға арналған.

Кейбір жағдайларда тергеу органдарын қызықтыратын дәлелдемелердің қайнар көздерінің нақты түрінен алынуы мүмкін.

Осылайша, ҚПК-нің 270-бабының негізінде өлім себебін анықтау, айыпталушының, куәнің, жәбірленушінің дене жарақатының сипаты мен ауырлығын немесе психикалық жай-күйін анықтау үшін, анықтама жүргізетін адамда, тергеушіде немесе сотта осы адамдардың психикалық толықтығына күмән туындаған кезде сараптама тағайындалуы тиіс және көрсетілген мән-жайлар туралы дәлелдемелерді алудың нақты қайнар көзі ретінде тек сарапшының қорытындысы қолданылады.

Процестік дәлелдеу құралдарының (дәлелдемелердің қайнар көздерінің) жоғарыда баяндалғанын назарға ала отырып, дәл осы Заңда көрсетілген сот дәлелдемелерінің қайнар көздері негізінде және арқылы қылмыстық сот ісін жүргізу және жалпы қылмыстық істер бойынша сот төрелігін іске асыру міндеттері шешіледі деген қорытынды жасау қажет.

Дәлелдемелердің қайнар көздерінің түрлері

Нақты деректерді алудың қайнар көздері (тергеуді және сотты қызықтыратын мән-жайлар туралы мәліметтер) мынадай түрлерге бөлінеді:

1. куәгердің айғақтары;
2. жәбірленушінің айғақтары;
3. күдіктінің айғақтары;
4. сарапшының қорытындысы мен айғақтары;
5. маманның қорытындысы мен айғақтары;
6. заттай дәлелдемелер;
7. іс жүргізу әрекеттерінің хаттамалары;
8. кинофотоматериалдар;
9. бейне аудиожазба;
10. басқа құжаттар;

11. жедел-іздігіру іс-шараларын жүргізу барысында алынған материалдар.

Дәлелдемелердің қайнар көздерінің осы түрлерінің тізбесі заңмен белгіленген (ҚР ҚПК-нің 111-бабының 2-бөлігі) және толық болып табылады. Заңда көзделмеген

өзге де көздерден алынған нақты деректердің дәлелді мәні жоқ, олар жол берілмейді.

Куәгердің айғақтары

Куәгердің айғақтары – бұл адамның қылмыстық іс бойынша анықталуға жататын мән-жайлар туралы өзіне белгілі мәліметтерді заңда белгіленген тәртіппен куә ретінде жауап алу кезінде жасаған хабарламасы. Айғақтар – дәлелдеудің ең көп таралған түрі.

Заң куәгер ретінде жауап алуға болмайтын адамдардың шеңберін анықтайды. Оларға мыналар жатады:

1. Айыпталушының қорғаушысы – қорғаушының міндеттерін орындауға және басқа да заң көмегін көрсетуге байланысты оған белгілі болған істің мән-жайлары туралы.

2. Өзінің физикалық немесе психикалық кемшіліктеріне байланысты іс үшін маңызды жағдайларды дұрыс қабылдай алмайтын және олар туралы дұрыс айғақтар бере алмайтын адам.

3. Адвокат, кәсіптік одақтың және басқа да қоғамдық ұйымның өкілі-өкілдің міндетін орындауға байланысты оған белгілі болған жағдайлар туралы.

4. Діни қызметкер – егер ол куә ретінде жауап алуға ниет білдірмесе, оның мойындауында алған мәліметтері туралы.

5. Айыпталушының (күдіктінің) жұбайы немесе жақын туыстары, егер олар куә ретінде жауап алуға ниет білдірмесе.

Азамат жағдайлардың кездейсоқ тап болуына байланысты куә болады, бірақ оның қылмыстық іс жүргізудегі рөлі өте маңызды, өйткені куәгердің сөзі–таптырмас дәлел. Тек ол істің мән-жайын анықтау үшін өзі алған ақпаратқа ие, сондықтан азаматтың іске куә ретінде және қандай да бір басқа іс жүргізу рөлінде қатысу мүмкіндігі туындаған жағдайларда заң біріншісіне артықшылық береді. Егер кімде-кім істің мән-жайы туралы мәліметтері болса, онда ол осы іс бойынша судья, прокурор, тергеуші, анықтама жүргізетін адам, сот

отырысының хатшысы, аудармашы, сарапшы, маман бола алмайды.

Куәгердің іс жүргізу жағдайы азамат ретінде куәгердің құқықтарын қорғау және адал айғақтар алу мүддесінде заңмен айқындалған.

Куәгер міндетті:

1. Анықтама жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың, соттың шақыруы бойынша келуге. Дәлелсіз себептермен келмеген жағдайда куәгерді әкелуге болады. Егер келмеу айғақтар беруден жалтару тәсілі болса, онда қылмыстық жауапкершілікке тартуға болады.

2. Нақты айғақтар беріңіз, істің мән-жайы туралы оған белгілі барлық мәліметтерді хабарлаңыз. Көрінеу жалған айғақтар беру сот төрелігіне қарсы қылмыс болып табылады.

3. Прокурордың, тергеушінің, анықтауды жүргізген адамның рұқсатынсыз алдын ала тергеу және анықтау деректерін жария етпеу.

Куәдан осы іс бойынша анықталуға жататын кез келген мән-жайлар, оның ішінде айыпталушының, жәбірленушінің жеке басы және олармен қарым-қатынасы туралы жауап алынуы мүмкін.

Куәгерден жеке өзі білетін нәрсе туралы ғана жауап алынады. Бұл оның көрсетуі мүмкін басқа адамдардан өзіне белгілі болған мәліметтерді шынайы баяндау міндетін жоққа шығармайды. Бірақ, ҚР ҚПК-нің 115-бабына сәйкес, егер ол өзінің хабардар болу көзін көрсете алмаса, куә хабарлаған нақты деректер дәлел бола алмайды. Істің белгілі бір жағдайлары туралы куәгердің болжамдары оның өз ойлары. Оқиғалардың ықтимал дамуы және т.б. дәлелдер болып табылмайды. Егер куә қылмыс жасауда өзін әшкерелейтін сұрақтарға жауап беруден бас тартса немесе өзінің іс-әрекеті туралы жалған айғақтар берсе, онда ол қылмыстық жауапкершілікке тартыла алмайды. Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабы ешкімнің өзіне қарсы куәлік беруге міндетті емес екенін анықтады.

Куәгердің құқығы бар:

1. Еркін, мәжбүрлеусіз, іс бойынша куәлік беру. Қоқан-лоқы немесе өзге де заңсыз әрекеттерді қолдану арқылы куәгерді айғақ беруге мәжбүрлеу қылмыс болып табылады;

2. Анықтау жүргізетін адамның, анықтау органының, прокурордың тергеушісінің әрекеттеріне шағым беру;

3. Ана тілінде куәлік беру және аудармашының қызметтерін пайдалану;

4. Жауап алу хаттамасымен танысу және хаттаманы толықтыруды және оған түзетулер енгізуді талап ету, сондай-ақ жауап алғаннан кейін өз айғақтарыңызды өз қолыңызбен жазуға;

5. Іске қатысуға байланысты жұмсалған шығыстарды өтеуге.

Заң (ҚР ҚК-нің 352-бабы) куәға немесе оның жақындарына қоқан-лоқы жасау арқылы жалған айғақтар беруге мәжбүрлегені үшін, сондай-ақ куәға пара бергені үшін қылмыстық жауаптылықты белгілейді.

Куәгердің айғақтарын тексеру және бағалау кезінде дәлелдемелер көзінің осы түрінен алынған нақты деректердің дұрыстығына әсер етуі мүмкін бірқатар жағдайларды ескеру қажет:

1. Куәгердің шынайылығына, адалдығына әсер ететін жағдайлар.

2. Адал куәгердің айғақтарында қателіктер тудыратын жағдайлар.

1.1. Белгілі бір адамды соттауға немесе ақтауға жеке қызығушылық, айыпталушыға өз кінәсін жүктеуге ұмтылу, қылмыс жасауға ықпал еткен өзінің заңсыз әрекеттерін жасыру. Куәгердің жалған айғақтары айыпталушының, жәбірленушінің немесе оларға жақын адамдардың әсерінен туындауы мүмкін.

1.2. Адал куәгерлердің айғақтарындағы қателіктер куәгердің өзі хабарлаған фактілерді қабылдауы, оларды есте сақтау кезінде, сондай-ақ куәгердің айғақтар беру процесінде туындауы мүмкін.

Айғақтарды бағалау дәлелдемелердің қайнар көздерінің арасындағы осы түрінің ерекшеліктерін ескере отырып жүргізілуі керек.

Жәбірленушінің айғақтары

Жәбірленушінің айғақтары – бұл қылмыспен зиян келтірілген азаматтың өзі жәбірленуші деп танылған іс бойынша анықталуға жататын мән-жайлар туралы өзіне белгілі мәліметтерді заңда белгіленген тәртіппен жауап алу кезінде жасаған хабарламасы.

Жәбірленушінің айғақтарының куәгердің айғақтарына көп қатысы бар. Сонымен қатар, жәбірленушінің айғақтары куәгердің айғақтарынан айғақтардың субъектісі, мәні мен мәні бойынша ерекшеленеді. ҚПК-нің 71-бабы куәнің міндеттері мен жауапкершілігін айқындайды. Алайда, куәгерден айырмашылығы, жәбірленуші қылмыстық процестің қатысушысы болып табылады, оған өз мүдделерін белсенді қорғауға мүмкіндік беретін құқықтар берілген. Жәбірленушінің іс бойынша айғақтар беру, дәлелдемелер ұсыну, алдын ала тергеу аяқталған сәттен бастап барлық материалдармен танысу, сот талқылауына қатысу құқығы тікелей дәлелдеу үшін маңызды.

Жәбірленуші тек қана міндетті емес, сонымен бірге іс бойынша айғақтар беруге құқылы, одан тергеуші немесе сот одан жауап алуға, ол туралы өтініш білдірген жағдайларда оның айғақтарын тыңдауға міндетті.

Жәбірленуші, әдетте, істің нәтижесіне қызығушылық танытады, бұл көптеген жағдайларда оның айғақтарының объективтілігіне әсер ете алмайды. Жәбірленушінің басқа дәлелдемелер туралы пікірі, ол ұсынған нұсқалар іс материалдарында жазылып, тексерілуі керек.

Жәбірленушінің айғақтарында жәбірленушінің субъективті қасиеттеріне де, мән-жайлардың дела үшін маңызы бар қабылдау, есте сақтау және жаңғырту жағдайларына да байланысты адал куәгердің айғақтарындағы қателіктерге ұқсас қателер болуы мүмкін. Сонымен қатар, дәлелдемелер көзінің бұл түрі көптеген жағдайларда іс бойынша шындықты анықтауға ықпал ететін қылмыс пен қылмыскер туралы таптырмас және

күнды ақпаратты қамтиды. Жәбірленушінің айғақтарын бағалау осы дәлелдемелердің қайнар көздеріне жататын ерекшеліктерді ескере отырып, ҚПК-нің 125-бабының талаптарына сәйкес жүргізіледі.

Күдіктінің айғақтары.

Күдіктінің айғақтары – бұл қылмыс жасады деген күдік бойынша ұсталған адамның немесе бұлтартпау шарасы қолданылған адамның айып тағылғанға дейін, өзі күдіктенген қылмыс жасаудың өзіне белгілі мән-жайлары туралы, заңда белгіленген тәртіппен жасалған мәліметтерді хабарлауы. Күдікті ретінде өзіне қатысты күдікті ретінде оның іс жүргізу жағдайын айқындайтын тиісті іс жүргізу актісі бар бір адам ғана жауап алынуы мүмкін.

ҚР ҚПК-нің 115-бабына сәйкес күдікті түсініктеме беруге, оны ұстауға немесе қамауда ұстауға негіз болған мән-жайлар бойынша, сол сияқты істің өзіне белгілі мән-жайлары бойынша айғақтар беруге құқылы. Күдіктінің айғақтары айыпталушының айғақтарына көп қатысы бар:

- а) бұл жеке дәлелдер;
- б) ауызша айғақтар;
- в) айғақтардың сенімділігінің процедуралық кепілдіктері айыпталушының айғақтарымен бірдей;
- д) күдіктінің айғақтары тек дәлелдемелердің қайнар көздерінің бірі ретінде ғана емес, сонымен бірге оның заңды мүдделерін қорғау құралы ретінде де қызмет етеді.

Сонымен бірге, күдіктінің айғақтары тек дәлелдемелердің қайнар көздері ретінде ғана емес, сонымен бірге, оның заңды мүдделерін қорғау құралы ретінде де қызмет етеді. Сонымен бірге, күдіктінің айғақтары айыпталушының айғақтарынан субъект, тақырып, айғақтардың мәні бойынша ерекшеленеді.

Күдіктінің айғақтарын тексеру және бағалау кезінде негізінен айыпталушының айғақтарын пайдалану кезінде ескерілуі қажет мән-жайлар ескеріледі. Алайда, адамның күдікті ретінде болуының қысқа мерзімділігі, азаматты негізсіз күдіктен уақтылы босату және процестік мәжбүрлеу шарасының күшін жою қажеттілігі, егер олар

қолданылған болса, күдіктінің айғақтарын жедел алуға және тексеруге міндеттенеді.

Іс жүзінде оған қатысты қылмыс жасағаны үшін айыптайтын дәлелдемелер жиналған адам айғақтар беруден бас тартқаны үшін және көрінеу жалған айғақтар бергені үшін жауапкершілік туралы ескертумен өзінің іс-әрекеті бойынша куә ретінде бірнеше рет жауап алынатын жағдайлар бар. Бұл тәжірибе заңға қайшы келеді.

Сарапшының қорытындысы мен айғақтары.

Сарапшының қорытындысы – сарапшының жазбаша ресімделген қорытындысы, онда ол жүргізілген зерттеу негізінде және өзінің арнайы біліміне сәйкес анықтау жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың және соттың алдына қойған сұрақтарына жауап береді.

Сараптама сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталу кезеңінде, сарапшының қорытындысын алу қажеттілігі туындаған кезде және оның негізінде ғана, мысалы, есірткі заттарын сақтау, сатып алу және өткізу туралы қылмысты тергеп-тексеру кезінде сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастауға болатын кезде тағайындалуы мүмкін.

Қылмыстық іс бойынша әдеттегі іс жүргізу кезінде сараптама тағайындау кіріспе, сипаттама және қарар бөліктерінен тұратын қаулымен ресімделеді. Онда сарапшының тегі немесе сараптама жүргізілетін мекеменің атауы, сарапшының алдына қойылған мәселелер, сарапшының қарамағына ұсынылған материалдар көрсетілуі тиіс.

Сараптама тағайындау туралы мәселе анықтама жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың және соттың қалауы бойынша, іс үшін елеулі маңызы бар мән-жайларды анықтау үшін ғылыми, техникалық немесе басқа да арнайы таным қажет болған кезде шешіледі.

Белгілі бір білім саласында арнайы білімі бар, тергеуші, анықтама жүргізуші, прокурор және сот қылмыстық істің мән-жайын анықтауға тартқан және қорытынды беруге міндетті адамды сарапшы деп атайды. Сарапшының арнайы білімін қолдана отырып, іс үшін маңызды жағдайларды зерттеу және олар туралы

қорытынды жасауға дайындық процесі сараптама деп аталады.

Сарапшының қорытындысы дәлелдеудің дербес қайнар көзі болып табылады. Дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде сарапшының қорытындысы істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайларды зерттеу нәтижелері бойынша ғылым мен техника саласында арнайы білімі бар адамның қорытындыларының тұсаукесері болып табылады. Ал сарапшының қорытындысындағы нақты деректер дәлелдемелер болып табылады.

Кейбір жағдайларда заң міндетті түрде сараптама жүргізуді қарастырады. ҚПК-нің 271-бабына сәйкес сараптама тағайындау міндетті:

1. Өлімнің себептерін анықтау.

2. Дене жарақаттарының сипаты мен ауырлығын анықтау.

3. Анықтау органында, тергеушіде немесе сотта осы адамдардың психикалық толықтығына күмән туындаған кезде айыпталушының, куәның немесе жәбірленушінің психикалық жағдайын анықтау.

Сараптама жүргізу кезінде тергеуші айыпталушыны сараптама тағайындау туралы қаулымен таныстыруға және оның ҚПК-нің 79-бабында, ҚПК-нің 276-бабында белгіленген құқықтарын түсіндіруге міндетті.

Сараптама көп жағдайда бір салада арнайы білімі бар бір адамға тапсырылады. Сонымен қатар, комиссиялық және кешенді сараптама жүргізуге болады.

Комиссиялық сараптаманы бірнеше сарапшылар ерекше күрделі мәселелер зерттелген кезде, сондай-ақ сарапшының қорытындысы күмән тудырған кезде жүргізеді. Өндіріске әртүрлі мамандықтардың бірнеше сарапшылары қатысатын сараптама кешенді сараптама деп аталады. Кешенді сараптама жүргізу кезінде әрбір сарапшы өз құзыреті шегінде зерттеулер жүргізеді. Зерттеу нәтижелері бойынша кешенді қорытынды жасалады. Сарапшылар арасында келіспеушіліктер болған жағдайда, олардың әрқайсысы жеке қорытынды жасайды.

Сарапшының қорытындысын сарапшының жазбаша ресімделген қорытындылары жасайды. Сарапшының осы қорытындыға қатысты жауап алуын сарапшының айғағы ретінде де, оның қорытындысы ретінде де қарауға болмайды. Сарапшыдан жауап алу оның жекелеген ережелерін түсіндіру үшін сарапшының қолданыстағы қорытындысына байланысты қабылданады.

Сарапшы қорытындысының дұрыстығының іс жүргізу шарттары:

а) сараптама жүргізу туралы шешімді заңмен уәкілеттік берілген органдар мен тұлғалар ғана қабылдай алады;

б) сарапшының қорытындысының толықтығы мен дұрыстығын қамтамасыз ететін кепілдіктерге сарапшының құқықтары жатады;

с) сарапшы анықтау жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың және соттың шақыруы бойынша келуге міндетті. Дәлелді себепсіз келмеген жағдайда ол күштеп әкелуге және ақшалай өндіріп алуға, сондай-ақ қылмыстық жауапкершілікке тартылуы мүмкін;

д) сарапшы өз атынан қорытынды береді және өз қорытындысы үшін жеке жауап береді (ҚР ҚПК-нің 120-бабы).

Сарапшының қорытындысын бағалау дәлелдемелердің қайнар көздерінің осы түріне тән ерекшеліктерді ескере отырып, ҚПК-нің 125-бабының талаптарына сәйкес жүргізіледі. Сарапшының қорытындысы негізсіз болған немесе оның дұрыстығына күмәнданған жағдайда тергеуші, анықтау жүргізетін адам, прокурор, сот сарапшылар комиссиясына тапсырылатын қайта сараптама тағайындай алады. Қайталанудан басқа, сол немесе басқа сарапшыға тапсырылатын қосымша сараптама тағайындалуы мүмкін. Ол сарапшы қорытынды бергеннен кейін, оның жеткіліксіз айқындығы немесе толық еместігі анықталған кезде жүргізіледі (ҚПК-нің 287-бабы).

Маманның қорытындысы – осы баптың үшінші бөлігінің талаптарына сәйкес ресімделген және

қылмыстық процесті жүргізуші адамның немесе тараптардың маман алдына қойған мәселелері бойынша зерттеудің мазмұны мен қорытындыларын көрсететін жазбаша түрде ұсынылған ресми құжат.

Зерттеуді тағайындау, қорытынды беру мүмкін еместігі туралы хабарламаны дайындау тәртібі, күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің және оның өкілінің, куәнің, қорғаушының зерттеуді тағайындау және жүргізу кезіндегі құқықтары мен міндеттері, оларға қатысты зерттеу жүргізілетін адамдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне кепілдік беру, процеске қатысушылардың зерттеу жүргізу кезінде қатысу құқығы, зерттеу объектілеріне қойылатын құқықтық талаптар, күдіктіге, жәбірленушіге маманның қорытындысын ұсынудың тәртібі мен құқықтық салдары, зерттеу үшін үлгілерді алудың негіздері мен тәртібін маманның зерттеу өндірісінің ерекшеліктерін ескере отырып, ҚР ҚПК-нің 34 және 35-тараулары белгілейді.

Қажетті зерттеулер жүргізілгеннен кейін маман өз атынан жазбаша қорытынды жасайды және оны өз қолымен куәландырады.

Қазақстан Республикасы құқық қорғау немесе арнаулы мемлекеттік органының уәкілетті бөлімшесінің қызметкері жасаған маманның жазбаша қорытындысы көрсетілген бөлімшенің мөрімен куәландырылады. Маманның қорытындысы электрондық құжат түрінде ресімделуі мүмкін.

Маманның қорытындысында: оның ресімделген күні, зерттеу жүргізу мерзімі мен орны; маманның қорытындысы қоса берілетін тергеу әрекеті хаттамасының деректемелері, зерттеу жүргізген маман туралы мәліметтер (тегі, аты, әкесінің аты (бар болса), білімі, мамандығы, мамандығы бойынша жұмыс өтілі, ғылыми дәрежесі және ғалымы көрсетілуі тиіс лауазымы); көрінеу жалған қорытынды бергені үшін қылмыстық жауаптылық туралы ескертілгені туралы маманның қолымен куәландырылған белгі; маманның алдына қойылған мәселелер; зерттеу объектілері, олардың жай-күйі,

қаптамасы, мөрмен бекітілуі; қолданылған әдістерді көрсете отырып, зерттеулердің мазмұны мен нәтижелері; жүргізілген зерттеулердің нәтижелерін бағалау, маманның алдына қойылған мәселелер бойынша тұжырымдарды негіздеу және тұжырымдау.

Осы баптың екінші бөлігінде көзделген тәртіппен куәландырылған маманның қорытындысын иллюстрациялайтын материалдар (фото кестелер, схемалар, графиктер, кестелер және басқа материалдар) қорытындыға қоса беріледі және оның құрамдас бөлігі болып табылады. Қорытындыға зерттеуден кейін қалған объектілер, соның ішінде үлгілер де қоса берілуі тиіс.

Маманның ауызша түсіндірмелері оның бұрын берген қорытындысын түсіндіру бөлігінде ғана дәлел болып табылады.

Маманның айғақтары – өзі берген қорытындыны түсіндіру немесе нақтылау мақсатында қорытынды алғаннан кейін жүргізілген жауап алуда ол хабарлаған мәліметтер.

Маманның қорытындысы қылмыстық процесті жүргізетін орган үшін міндетті болып табылмайды, алайда оның қорытындымен келіспеуі дәлелді болуға тиіс.

Заттай дәлелдемелер.

ҚПК-нің 118-бабына сәйкес заттай дәлелдемелер қылмыс жасау құралы ретінде қызмет еткен заттар, кинофотоматериалдар, бейне аудиожазба, сондай-ақ өз қасиеттері салдарынан іс үшін елеулі маңызы бар мән-жайларды белгілеуге қызмет ете алатын өзге де заттар болып табылады.

Фонограмма, яғни материалдық объектідегі арнайы аспаптармен тыңдалатын келіссөздердің дыбыстық жазбасы «осы тергеу әрекетін (дыбыстық жазбаны тыңдау) жүргізу барысында дәлелдемелерді жинау жөніндегі қылмыстық іс жүргізу заңының талаптары қатаң сақталған жағдайда, қылмыстық іске дәлел ретінде тіркеледі.

Дәлелдемелердің басқа көздерінен айырмашылығы, заттай дәлелдемелер істің мән-жайларының ауызша,

жазбаша немесе цифрлық сипаттамасын емес, белгілі бір қасиеттері бар, қылмыс оқиғасын, оның қатысушыларының әрекетін және т.б. көрсететін белгілері мен іздері сақталған қарапайым материалдық объектілерді, заттар мен қоршаған әлемнің заттарын білдіреді. Бұдан шығатыны, сипаттама емес, кейбір белгілердің тікелей материалдық көрінісі, үлкен немесе кіші көлемде, заттай дәлелдеменің мәні болып табылады.

Іс жүзінде оқиға орнында табылған жеке заттар, мүліктер мен іздер мерзімінен бұрын заттай дәлелдемелер деп аталады, Дегенмен бұл ҚПК-нің талаптарына сәйкес келмейді. Бір немесе бірнеше мүлік заттай дәлелдеме ретінде танылуы үшін оны анықтау органының, тергеушінің қаулысымен не соттың ұйғарымымен (ҚПК-нің 118-бабы) іске қоса тіркеу қажет.

Затты іске заттай дәлел ретінде қосу бірқатар тергеу және іс жүргізу әрекеттерін жүргізуден бұрын болады. Мысалы, сараптама жүргізу қажеттілігі туындайды және заттардағы, мүліктердегі (яғни, осы деректердің тасымалдаушылары) осылайша анықталған нақты деректер дәлел болып табылады. Яғни, бұл зат тергеліп жатқан істің нақты қасиеттері мен көзқарасына сүйене отырып, заттай дәлелдеме ретінде танылуы керек, сондай-ақ анықтау органының, тергеушінің немесе сот ұйғарымының осы іс бойынша шығарған қаулысына сәйкес қылмыстық іс материалдарына міндетті түрде қосылуы керек.

Заттай дәлелдемелер болып табылатын заттар мен мүліктер істе, әдетте, дәлелдемелер жинауға бағытталған тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде пайда болады.

Заттай дәлелдемелердің дұрыстығының (жол берілуінің) процесстік шарттары:

- а) заттарды анықтау хаттамасын жасау;
- б) табылған затты тексеру хаттамасын жасау;
- с) анықтауды жүргізетін адамның, тергеушінің не соттың заттай дәлелдемені іске қосу туралы ұйғарымын шығаруы;

д) қылмыстық іс кезінде немесе анықтауды жүргізетін адам, тергеуші немесе сот көрсеткен жерде тиісті түрде буып-түйілетін және сақталатын материалдық объектінің өзі болуы, ол туралы істе тиісті анықтама болуға тиіс;

е) дәлелдемелердің қайнар көздерінің қарастырылып отырған түрінің дұрыстығының кепілдіктеріне тергеу және сот ісін жүргізу тәртібін, заттай дәлелдемелерді сақтау мерзімдері мен тәртібін, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде ғылым мен техниканың жетістіктерін пайдалануды, маманның қатысуын да жатқызу қажет.

Заттай дәлелдемелерді бағалау ҚПК-нің 125-бабының талаптарымен және дәлелдемелер көзінің осы түріне тән ерекшеліктерді ескере отырып жүргізіледі. Осы дәлелдеме көзінің мәні әрбір нақты жағдайда одан алынатын нақты деректердің көлемімен және осы нақты деректердің қылмыстық іс бойынша белгіленуімен анықталады.

Іс жүргізу әрекеттерінің хаттамалары. Құжаттар.

Іс жүргізу әрекеттерінің хаттамалары – бұл әртүрлі тергеу әрекеттерінің барысы мен нәтижелері (тексеру, тану үшін ұсыну және т.б.) жазылған жазбаша актілер.

Оларға тергеу әрекеттерінің хаттамалары және сот отырыстарының хаттамалары жатады (ҚПК-нің 119-бабы). Сотқа дейінгі іс жүргізу барысында әрбір тергеу әрекеті жеке хаттамамен ресімделеді, сот тергеуінде сот жүргізетін барлық іс-әрекеттер бір құжатта – сот отырысының хаттамасында тіркеледі.

Дәлелдемелерді жинау бойынша келесі тергеу әрекеттерінің хаттамалары дербес дәлелді мәнге ие: тексеру (оның ішінде мәйітті қарау және эксгумациялау), куәландыру, алу, тінту, анықтау үшін ұсыну, тергеу эксперименті және айғақтарды орнында тексеру. Осы хаттамалардан өзге хаттамаларды ажырата білу керек, олар тергеу барысында және істі сот арқылы қарау кезінде жасалады, бірақ дәлелдемелердің дербес қайнар көздері болып табылмайды (мысалы, жауап алу хаттамасы, беттестіру). Бұл жағдайларда жауап алынған адамдардың (куәгерлердің, айыпталушылардың және т.б.) айғақтары дәлелді күшке ие, тек айғақтарды тіркеудің техникалық

құралы болып табылатын хаттамада емес және дәлелдемелердің қайнар көздерінің дербес мәні жоқ.

Басқа тергеу әрекеттерінің хаттамалары дәлелдемелерді тіркемейді, тек тергеушінің заңның белгілі бір талаптарын орындауын көрсетеді (мысалы, айыпталушыны қылмыстық іс материалдарымен таныстыру хаттамасы), сондықтан олардың дәлелді мәні жоқ. Тергеу іс-қимылдарын жүргізу кезінде хаттамаға қоса берілетін түрлі ғылыми-техникалық құралдар – суретке түсіру, аудио және бейнежазба, сызбалар, жоспарлар, схемалар, құймалар және іздердің бедерлері қолданылуы мүмкін (ҚПК-нің 199-бабы).

Дәлелдемелік ақпараттың барлық осы қайнар көздері дәлелдемелердің жекелеген түрлерінің қатарында аталмаған (ҚПК-нің 111-бабы), сондықтан оларды әдетте хаттамаларға қосымшалар деп атайды. Олар нақты фактіні, сондай-ақ құймалар мен эсерлерді жасау шарттарын көрсететін хаттама болған жағдайда ғана дәлелді мәнге ие бола алады. Дегенмен, олар хаттаманың мазмұнын растап, суреттеп қана қоймайды, сонымен қатар, қосымша дәлелді ақпаратты қамтуы мүмкін.

Дәлелдемелер теориясы тұрғысынан қылмыстық іс мәні бойынша қаралатын бірінші және апелляциялық сатыдағы сот отырысының хаттамалары ең маңызды болып табылады. Мұндай хаттамаларда басынан аяғына дейін сот процесінде жасалған немесе қабылданған барлық сот іс-әрекеттері мен шешімдері көрсетіледі.

Тергеу әрекеттерінің хаттамалары мен сот отырыстарының хаттамалары, егер олар заңда белгіленген талаптарға сәйкес келген жағдайда ғана дәлелдемелер ретінде жіберіледі. Сондықтан, осы ережелерді бұзу хаттаманың дәлел ретінде жарамсыздығына әкелуі мүмкін (мысалы, куәгерлердің қолтаңбаларының болмауы немесе объектіні сингулярлы түрде тану үшін ұсыну).

Сот отырысының хаттамасында соттың және процеске қатысушылардың істі қарау жөніндегі қызметі тіркеледі.

Кассациялық және қадағалау сатылары істі қарау кезінде және үкімнің хаттама негізінде сот отырысында белгіленген деректерге сәйкестігі туралы сот әрекеттерінің дұрыстығын тексереді.

Бірінші сатыдағы сотта хаттамалық жазбалар пайдаланылуы мүмкін хабар тарату бөлмесі туралы әртүрлі ұйғарымдар (қаулылар) шығарылған кезде және үкім шығарылған кезде талданады.

Істі қайта қарау кезінде сот бірінші сот талқылауының хаттамасында тіркелген мәліметтерді талдайды және бағалайды.

Егер сот талқылауы сатысында сотталушының оған бұрын айып тағылмаған қылмыс жасағанын көрсететін мән-жайлар анықталса, сондай-ақ жаңа адамға қатысты сотқа дейінгі тергеп-тексеру басталған жағдайда хаттама дәлелдемелердің қайнар көзі ретінде қаралады.

Істе хаттаманың болмауы, сондай-ақ оны ұқыпсыз жасау, Жоғары соттардың заңдылық пен негізділікті тексеру мүмкіндігінен айырады үкім соңғысының негізсіз ретінде жойылуына әкеп соғады.

Хаттаманы жасау кезінде процеске қатысушылардың өтініштерін және оларды талқылау тәртібін, сот кеңесу бөлмесіне алып тастамай шығарған ұйғарымдарды, сотталушының өзіне тағылған айыптың мәні бойынша айғақтарын, істің мән-жайлары, дәлелдемелерді зерттеу процесі бойынша куәгерлер мен жәбірленушілерді дұрыс баяндауға ерекше назар аударылуға тиіс.

Сот отырысында хаттама іс жүзінде жүргізілмейтін және хатшы сот талқылауы аяқталғаннан кейін оларды толтыру үмітімен тек жеке және кездейсоқ жазбалар жасайтын жағдайларды заң бұзушылық деп санаған жөн. Хатшы процестің бүкіл барысы мен соттың дәлелдемелерді зерттеу хаттамасына ең дәл, толық, бірақ сонымен бірге сөзбе-сөз және мақсатты жазбаны іздеуі керек. Хатшының куәгерлер мен сотталушыларға берген айғақтарын ерікті түрде қайталауына жол берілмейді. Процеске қатысушылар жасаған мәлімдемелерді де егжей-тегжейлі және дәл жазу қажет.

Сот процесінің хаттамасында нақты жазылуды қамтамасыз ету үшін судья, әдетте, хатшының назарын жауап алынғандардың айғақтарының маңызды бөліктеріне аударады, оларды қайталайды немесе қайталанатын, нақтылайтын сұрақтар қояды.

Сот процесінің барысын стенографиялауға жүгінуге құқылы. Хаттама қолмен жазылуы немесе машинкада басылуы, басқа техникалық құралдардың көмегімен жасалуы мүмкін.

Сотталған адамға сот отырысының хаттамасымен танысуға мүмкіндік бермеу оның құқықтарының елеулі бұзылуы деп танылады.

Сот отырысына төрағалық етуші процеске қатысушыларды сот отырысының хаттамасымен танысу мүмкіндігін қамтамасыз етуге міндетті. Бұл талапты орындамау процеске қатысушылардың құқықтарын елеулі түрде бұзу деп танылады, өйткені ол істің кассациялық тәртіппен дұрыс шешілуіне әсер етуі мүмкін.

Төрағалық етушімен қатар, хаттаманың сапалы және уақтылы жасалуына сот отырысының хатшысы да жауапты болады, ол төрағалық етушімен хаттаманың мазмұны жөнінде келіспеген жағдайда оған қарауға жататын өз ескертулерін қоса беруге құқылы.

Егер сот талқылауы кезінде жауап алулардың және өзге де сот іс-әрекеттерінің бейнежазбасы немесе кинотүсірілімі қолданылған жағдайда, бейнежазба мен кинофильм сот отырысының хаттамасына қоса беріледі, оны сот отырысының хатшысы және іс бойынша төрағалық етуші куәландырады.

Егер кәсіпорындар, мекемелер, ұйымдар, лауазымды адамдар мен азаматтар куәландырған немесе баяндаған мән-жайлар мен фактілер қылмыстық іс үшін маңызды болса, құжаттар дәлел болып табылады.

Құжаттар – бұл процессуалдық қызмет барысында жасалмаған (анықтамалар, тексеру актілері, құжаттамалық тексеру актілері, ведомостар, қолхаттар және т.б.), бірақ процесте дәлелдемелердің қайнар көздері ретінде қолданылатын әртүрлі құжаттар.

Қандай да бір шартты белгілермен (әріптермен, сандармен және т.б.) қандай да бір ой тіркелген немесе қандай да бір объектінің бейнесі бар материалдық әлемнің кез келген заты құжат болып танылады. Ең көп тарағандары – жазбаша (баспа және қолжазба) құжаттар.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу саласында ұйымдардан, мекемелерден, лауазымды адамдардан және азаматтардан шығатын, жазбаша және жазбаша емес кез келген құжаттар – ресми және бейресми (мысалы, жеке хат) тартылуы мүмкін. Құжаттар түпнұсқа (бірегей) және туынды (көшірме) болуы мүмкін. Дәлелдемелерді бағалау кезінде олардың қайнар көзінің қасиеттерін ескеру қажет (мысалы, анықтама берген лауазымды тұлғаның құзыреттілігі). Бейресми, жеке құжаттар (жеке, жеке хаттар және т.б.) әдетте олардың авторынан жауап алу арқылы тексеріледі. Оны анықтау үшін қолжазба сараптамасы жүргізілуі мүмкін. Ресми құжаттарда қажетті деректемелер (мөр, қолтаңба және т.б.) болуы керек. Егер құжаттың түпнұсқалығына күмән туындаса, ол мұқият тексеріліп, зерттелуі керек. Осы мақсатта сараптама жүргізілуі мүмкін.

Құжаттар қылмыс жасау құралы немесе қылмыстық ықпал ету нысанасы болған немесе заттай дәлелдеудің басқа белгілері болған жағдайда (ҚПК-нің 118-бабы) олар дәлелді қаулымен (тергеушінің, соттың) заттай дәлелдемелер деп танылады және қылмыстық іске қоса тіркеледі.

Бұл ретте құжат тексерілуге тиіс, ол туралы тиісті хаттама жасалады.

Іске заттай дәлел ретінде қоса тіркелген құжаттар, хаттар және басқа да жазбалар іс кезінде бос қағаз парақтарының арасына салынған конверттерде сақталуы тиіс. Құжаттар қылмыстық істің материалдарында оны сақтаудың барлық мерзімі ішінде сақталады.

Сонымен, құжатты дәлелдемелердің тәуелсіз түрі ретінде құжаттардан – заттай дәлелдемелерден ажырату қажет.

Кез келген құжат, егер ол жоғарыда айтылған белгілердің кез келгенін алса (мысалы, ұрланған немесе

тазартылған болса), заттай дәлел бола алады. Мұндай жағдайларда құжат заттай дәлел ретінде іске қоса тіркеледі.

Келесі белгілердің жиынтығы бар құжаттар дәлелді мәнге ие:

а) оларда тасымалдаушы белгілі және тексеруге болатын мәліметтер бар;

б) мәліметтерді құжат шыққан органдар немесе адамдар, олардың лауазымдық құзыреті шегінде немесе егер құжат азаматтан шыққан болса, оның нақты хабардарлығы шегінде куәландырады немесе баяндайды;

в) құжатты іске қосудың заңда белгіленген тәртібі сақталды;

г) құжатта тіркелген фактілер, мән-жайлар туралы мәліметтер осы іс үшін маңызды.

Құжатта белгілердің кем дегенде біреуінің болмауы оны дәлелді мәннен айырады, өйткені ол құрамындағы деректердің дұрыстығына күмән тудырады немесе олардың іске жарамсыздығын көрсетеді.

Мысалы, анонимді, ешкімнің қолы қойылмаған құжаттың дәлелі болмайды; егер ол іс үшін маңызды мәліметтерді қамтыса да, оны дәлел ретінде қабылдау мүмкін емес.

Хаттамалар, мекемелерден, кәсіпорындардан, ұйымдардан шығатын басқа құжаттар сияқты, олар үшін белгіленген ресми деректемелерге ие болуы керек (мөртабан, мөр, қолтаңба және т.б.) азаматтар фактілер туралы мәліметтерді айтқан кезде, құжаттар формасына ерекше жағдайларда ғана талаптар қойылуы мүмкін (мысалы, сенімхат және т.б.).

Құжатты жасау тәртібін бұзу оны дәлелдеу кезінде пайдалану мүмкіндігін әрдайым жоққа шығармайды, өйткені нысанды бұзу барлық жағдайда мазмұнның дұрыс свидетельстігін көрсетпейді. Сондықтан, мұндай құжаттарды бағалау кезінде жол берілген бұзушылықтарды анықтаумен шектелмей, соңғысының мәні мен себептерін анықтау қажет.

2. ДӘЛЕЛДЕУ ПРОЦЕСІНІҢ ТҮСІНІГІ МЕН МАЗМҰНЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ЭЛЕМЕНТТЕРІ

2.1 Дәлелдеудің мәні

Кез келген қылмыстық істі мәні бойынша шешу үшін қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының өзін зерттеу, оның жасалған мән-жайларын анықтау және оны кім жасағанын анықтау қажет. Көрсетілген барлық тармақтарды белгілеу ғана материалдық құқық нормаларын – қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдануға мүмкіндік береді және қылмыстың саралануы, оны жасаған адамның кінәсінің нысаны мен дәрежесі, әділ жаза шарасы туралы мәселелерді шешуге мүмкіндік береді.

Ал қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушылар үшін қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының әрқашан өткенде болуы осы оқиғаның мән-жайларын қоршаған әлемде қалдырған іздер бойынша қалпына келтіру қажеттігіне әкеп соғады. Бұл іздерді қалпына келтіру міндеті көбінесе қылмыстық сот ісін жүргізудің үстем қатысушыларына жүктеледі, бірақ олар ғана емес – процестік функцияларын орындау үшін процестің басқа қатысушылары, мысалы, қорғаушы, жеке айыптаушы да болған оқиғаның суретін қайта құрумен айналысуға мәжбүр. Қылмыстық сот ісін жүргізуде қарама-қарсы мақсаттары бар екі тарап-айыптау және одан қорғау бөлінгендіктен, қылмыс оқиғасын қайта құру осы танымдық ретроспективті процесті қиындататын белгілі бір қарама-қайшылық жағдайында орын алады. Тиісінше, болған оқиғаның өз нұсқасының дұрыстығын талап ету үшін Тараптардың әрқайсысының өкілдері оны басқа қатысушылардың алдында, әсіресе сот алдында – қылмыстық істі мәні бойынша шешу функциясын іске асыратын тәуелсіз қатысушының алдында негіздеуі тиіс.

Сондықтан қылмыстық құқық бұзушылықтың мән-жайларын, сондай-ақ қылмыстық істі мәні бойынша шешу үшін қажетті өзге де мән-жайларды (мысалы, күдіктінің

жеке басы туралы деректер) анықтау жөніндегі қызмет танымдық қана емес, сонымен қатар, куәландыру аспектісін де қамтиды. Бұл алынған ақпаратты жазып алудан, сондай-ақ адамның ресми логика ережелері бойынша дәлелдер, фактілер арқылы өз ұстанымының дұрыстығын куәландырудан, растаудан тұратын соңғы аспект және барлық қарастырылып отырған іс-әрекеттің атауының алғышарты болды.

Әдебиетте когнитивтік аспектке басымдық беру қажеттілігі және қарастырылып отырған қызметті тек бір бөлігі ретінде дәлелдеуді (куәландыру қызметін) қамтитын Қылмыстық іс жүргізу танымымен белгілеу туралы пікір бар.³⁴

Терминологиялық тұрғыдан ұқсас тәсіл неғұрлым дұрыс болуы мүмкін, бірақ қылмыстық іс жүргізу ғылымы үшін «дәлелдеу» термині қалыптасқан, сондықтан одан әрі аталған қызметті белгілеу үшін ол қолданылады.

Дәлелдеу, жоғарыда айтылғандай, іс-әрекет танымдық болып табылады. Сондықтан оған кез келген танымдық процеске тән заңдылықтар тән. Оларға тоқталайық.

Танымның материалистік теориясына сәйкес, әлем танылады және қоршаған әлемді қабылдау процесінде адам шындыққа сәйкес білім ала алады. Адам қоршаған әлемді қабылдауды өзінің сезім мүшелерімен – көру, есту, жанасу, иіс сезу, дәм сезу арқылы ақпарат алу арқылы жүзеге асырады, көбінесе әртүрлі техникалық құралдарды (мысалы, микроскоп, инфрақызыл көру құралы және т.б.) қолдану арқылы күшейтіледі және кеңейтіледі. Қоршаған әлемдегі ақпараттың пайда болуы кез келген материяға тән қасиет – шағылысу қасиетімен байланысты. Материалдық әлемнің барлық құбылыстары, заттары, процестері өзара байланысты және өзара тәуелді, сондықтан әрбір материалдық объект екіншісінің белгілерін із, кескін, таңба түрінде қабылдайды (көрсетеді).³⁵

³⁴А.А. Давлетов Көрсетілген әдеб. – Б.176-178.

³⁵А.М.Коршунов Отражение, деятельность, познание. – М., 1979. – Б.21.

Аталған іздер – бұл адам өзінің сезім мүшелерімен қабылдап, тіркейтін ақпарат.

Тиісінше, ақпарат адам алушы үшін олардың белгісіздік дәрежесін төмендететін адамдар, заттар, фактілер, оқиғалар, құбылыстар мен процестер туралы кез келген ақпаратты түсінуі керек (яғни, оған зерттелетін объект туралы бірдеңе білуге, оны неғұрлым нақты, түсінікті етуге мүмкіндік береді). Білім, өз кезегінде, ақпарат емес. Білім – бұл танымдық іс-әрекеттің нәтижесі, ақпарат арқылы алынған шындық туралы ұғымдар жүйесі. Ақпарат пен білім бір танымдық актінің элементтері болып табылады, ол схемалық түрде келесідей көрінеді: танымдық объект (оқиға, құбылыс, процесс) => ақпарат (объект туралы ақпарат) <= субъект (адам) => білім (адамның санасында қалыптасқан объектінің бейнесі). Сонымен қатар, басқа адамға берілген білім басқа танымдық акт шеңберінде жаңа білім алуға негіз бола отырып, ақпарат бола алады.³⁶Қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеуде танымдық актінің схемасы келесідей: қылмыс оқиғасы => оның іздері, ол туралы ақпарат, мәліметтер <= қылмыстық сот ісін жүргізуге қатысушы (дәлелдеу субъектісі) => жасалған қылмыстың мән-жайлары туралы білім.

Танымдық актінің нәтижелерін сипаттау үшін «ақиқат» термині жиі қолданылады. Бірақ «Білім» және «шындық» ұғымдары да бірдей емес. Шындық – объективті шындықты дұрыс көрсететін білім. Танымдық іс-әрекеттің нәтижесі – білім объективті шындықпен сәйкес келген жағдайда ғана тұлғаның шынайы білім алатындығы туралы айту керек. Тиісінше, шындыққа жету үшін таным процесінің нәтижесінде шынайы білім алу туралы айтылады. Бұл – кез келген танымдық іс-әрекеттің, соның ішінде дәлелдеудің мақсаты болып табылатын шындыққа жетуі. Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеуде субъектінің алдына қойылған нақты мақсат

³⁶Давлетов А.А. Көрсетілген әдеб. – Б.176-178.

қылмыстық істі мәні бойынша шешу үшін қажетті мән-жайларды белгілеу болып табылады. Осы екі мақсат – шындыққа жету және істің мән-жайын анықтау туралы мәселе қылмыстық іс жүргізу ғылымында пікірталас тудырады.³⁷

Мәселенің мәні мынада: қылмыстық процесте істің нақты мән-жайларын ғана емес, сонымен бірге заңды мән-жайларды да (кейде заңды деп те аталады) – кінә нысаны, жауапкершілікті ауырлататын және жеңілдететін жағдайлар және т. б. дәлелдеу қажет Алайда, заңды жағдайлардың мәні бұрыннан қалыптасқан – заңдағы субъектіге, мысалы, кінә нысаны, ниет пен немқұрайлылық қалай ерекшеленетіні туралы білім беріледі. Заңды жағдайларды анықтау олардың мәнін нақтылау емес (өйткені ол бұрыннан белгілі), бірақ олардың нақты көрінісін анықтауда³⁸, – яғни, заңға қайшы және қасақана әрекеттер деп түсіну керек емес, бірақ нақты әрекеттер заңсыз, қасақана ма. Бұл ретте субъектінің іс-әрекеттері белгіленген мән-жайлардың екі тобын – нақты және заңды топтарды салыстырудан тұрады.

Сондықтан бірқатар авторлар бұл жағдайда біз тек осы екі жағдайды салыстыру, бағалау туралы және таным туралы емес деп санайды.

Сондай-ақ, бұл жағдайда объективті шындықтың мән-жайлары емес, адам жасаған жағдайлар анықталатындығы көрсетілген. Алайда, бұл танымдық актіде бір ғана жағдай өзгермейтінін атап өткен жөн – заңды.

Әр жағдайда нақты жағдай ерекше, өйткені ол белгілі бір адамға, белгілі бір оқиғаға байланысты. Тиісінше, осы екі жағдайды логикалық салыстыру нәтижесінде алынған білім әр жағдайда жаңа, бұрын белгісіз. Ал бұрын белгісіз білім алған процесс, сөзсіз, танымдық болып табылады – тіпті логикалық болса да, практикалық емес. Заңды

³⁷Н.А.Громов, А.К. Тихонов. Доказательства и доказывание в уголовном процессе / Уголовный процесс: оқу құралдарының жинағы. Жалпы бөлім – М., 2002. – 171-174.

³⁸А.А. Давлетов Көрсетілген шығ. Б.176-178.

жағдайлар мен объективті шындық арасындағы байланыстың жоқтығы туралы тезиске келетін болсақ, бұл мүлдем дұрыс емес, өйткені қоғамда болып жатқан объективті құбылыстар құқықтық жағдайлардың негізі болып табылады. Бұл жерде шындыққа тікелей емес, жанама жолмен қол жеткізіледі, ол туралы төменде толығырақ айтылады.

Оқиға туралы мәліметтер алуға болатын ақпарат тасығыштарды табу, осы мәліметтерді жинау, оларды процестік бекіту, тексеру және бағалау қылмыстық істі шешу үшін маңызы бар мән-жайларды дұрыс анықтау мақсатында қылмыстық іс бойынша дәлелдеу процесінің мазмұнын ұсынады.

А. М. Лариннің пікірінше, дәлелдеу тергеудің өзегі болып табылады, өйткені тергеуші жұмысының негізгі мазмұны – қылмыс белгілерін көрсететін мәліметтерден шығу, сайып келгенде, іс-әрекеттің немесе оқиғаның нақты зерттеуін, оның әлеуметтік және заңды сипатын, кінә нысандарын және қылмыскердің іс-әрекетін жеңілдететін және жеңілдететін себептерін, ауырлататын мән-жайлар және кінәліні сипаттайтын басқа да деректерді, залалдың сипаты мен мөлшерін, жәбірленушінің жеке басын, қылмысқа ықпал ететін мән-жайларды толық анықтау.³⁹

Осыған байланысты қылмыстық процестегі дәлелдемелер әдетте таным процесінің бір түрі ретінде анықталады. Сонымен қатар, дәлелдеу және таным ұғымдары бір-бірімен толық сәйкес келмейді. Таным – бұл бір нәрсе туралы шынайы түсінік алу, білім алу. Бұл тұрғыда білім кез-келген іс-әрекеттің бастапқы нүктесі, құралы және мақсаты ретінде қызмет етеді. Қылмыстық сот ісін жүргізуде білім де осындай рөл атқарады. Сондықтан, көрсетілген ұғымдар арасындағы сәйкессіздікті көру үшін қол жеткізілген білімнің сипатына жүгіну керек. Шын мәнінде, қарастырылып

³⁹Ларин А.М. Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. М.,1970.-Б.59.

отырған мәселе ақиқат пен сенімділік деген не, шынайы және шынайы білім қалай ерекшеленеді және нақты не деген сұрақтың туындысы болып табылады. Сонымен, айқын сәйкестікпен шынайы және сенімді, ең бастысы сәйкес келеді, сонымен қатар маңызды айырмашылықтар бар. «Сіз бұл білімді басқалардың беруі мен пайдалануына мән бермей, өзіңіз үшін шынайы білімнің иесі бола аласыз. Мұны дәлелдеу үшін аз; тек өзіңіз біліп қана қоймай, алынған фактілерді растап, оларды барлығына сендіріп, оларға заңды мән беру керек», – деп атап өтті А.Р. Ратинов.⁴⁰

Осыған байланысты, іс жүргізу қызметінде біздің біліміміз бен тұжырымдарымыздың дұрыстығын растайтын және тексеруге мүмкіндік беретін негіздердің, дәлелдердің, фактілердің болуы міндетті ереже болып табылады. Тексерілу – бұл қылмыстық сот ісін жүргізуде қолданылатын білімнің айрықша белгісі. Өйткені дәлелдер, айғақтар, фактілер арқылы кез-келген ойлардың немесе шешімдердің дұрыстығын растау, негіздеу кең мағынада дәлел болып табылады. Сондықтан қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін шешу үшін тергеу және сот талқылауы тақырыбы туралы шынайы ғана емес, сонымен бірге сенімді білім де қажет: дәлелдеу білімге сенімділік сипатын береді. Дәлелдеу психологиясын қарастыра отырып, П. П. Блонский: «сот процесінде айыптаушы мен қорғаушының дауы болғанымен, дәлелдемелер дауласушыларды бір-біріне емес, олардың ешқайсысында дауы жоқ судьяға әкеледі. Дәлелдеудің мақсаты – қарастырылып отырған ережені шындыққа айналдыру: мұндай мойындаудың кімнің тарапынан екенін дәлелдеуге қол жеткізу...».⁴¹

⁴⁰ Ратинов А.Р. Теория доказательств в советском уголовном процессе. -Б. 296.

⁴¹ П.П. Блонский. Психология доказывания и ее особенности у детей // Вопросы психологии. 1964 г. № 3. – Б.42.

Осылайша, дәлелдеу туралы айтатын болсақ, олар әрдайым осы процеске жүгінетін және сол немесе басқа позицияны дәлелдеуге тиісті адресатты білдіреді. Қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдеменің адресаты таным субъектісі ғана емес (тиісті процестік инстанциялар), сонымен бірге жалпы қоғам болып табылады.

Тергеудің, қылмыстық іс бойынша шындықты анықтаудың барлық процесі сияқты, екі жағы бар. Біріншіден, тергеу жүргізіліп жатқан оқиғаның мән-жайы туралы ақпарат алынады. Бұл тұрғыда белсенділік танымдық сипатта болады. Екіншіден, істің белгіленген мән-жайлары заңда белгіленген нысанда расталады, құжатталады, куәландырылады. Бұл тұрғыда бұл қызмет жеке куәлік болып табылады.

Заң шығарушы бұл процестің екі жағын да егжей-тегжейлі реттеп, іс жүргізу қызметін құжаттау құралдарына және іс бойынша жиналған дәлелдемелерді түсіруге тиісті назар аударды (ҚР ҚПК 15-16 тарауы). Тиісінше, қылмыстық процесте дәлелдеменің танымдық және куәландырушы жақтары бар, олар адам тәжірибесінің басқа салаларынан айырмашылығы, заңдық нормалармен егжей-тегжейлі реттеледі.

Дәлелдеудің қылмыстық іс жүргізу тәртібі (тек заңда көзделген ақпарат көздерін пайдалану, білімді алу мен түсірудің міндетті рәсімі, қатаң белгіленген нысан және т.б.), эпистемологиялық және психологиялық заңдылықтар мен қоғамдық практиканың жетістіктерін көрсете отырып, қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін шешу үшін ең тиімді және орынды болып табылады. Бұл процедуралық тәртіп шынайы және сенімді білімге қол жеткізуге ықпал етеді, қабылданған шешімдердің дұрыстығын, олардың қоғамдық танылуын және тиісті тәрбиелік әсерін қамтамасыз етеді.⁴²

⁴²И.М. Лузгин. Расследование как процесс познания. Доктор. диссертацияның рефераты, М., 1968, Б. 9-10.

Сонымен қатар, дәлелдеу қылмыстық сот ісін жүргізудегі білімнің барлық жолдарын сарқып жатқан жоқ. Іске қатысты кейбір білімді процессуалдық емес көздерден алуға болады, бағдарлаушы ақпарат деп аталатын процессуалдық емес түрде түсіріледі. Біз анықтау органдарының жедел-ізвестіру қызметі, баспасөз және қоғам өкілдерінің хабарламалары, іс жүргізу әрекеттерін дайындау тәртібімен жүргізілетін іздеу іс-шаралары (сауалнама, бақылау, объектілерді, үй-жайларды, жер учаскелерін және т.б.) нәтижесінде алынған ақпарат туралы айтып отырмыз. Дәлелден бұрын немесе онымен қатар жүретін бұл танымдық іс-әрекет көмекші, қамтамасыз етуші рөл атқарады. Процессуалдық емес ақпарат тергеу бағытын дұрыс таңдауға мүмкіндік береді, зерттелетін оқиғаның мән-жайы туралы шындыққа жетудің сенімді кепілдіктерін қамтитын процедуралық жолмен қажетті білім алу көздері мен құралдарын көрсетеді.

Сондай-ақ, қылмыстық сот ісін жүргізудегі кейбір танымдық әрекеттерді тек шынайы ойлауға, ал кейбіреулерін абстрактілі ойлауға сөзсіз жатқызуға келісуге болмайды. Мұндай идеяның дәлсіздігі – бұл кейбір жағдайларда тергеуші мен судья ойламайды, тек бақылаулар жинақтайды және басқа жағдайларда сенсорлық ақпараттан айырылған «таза рационалды» таным формалары мүмкін деп санауға мүмкіндік береді. А. А. Старченконың сот білімінде жекелеген нақты жағдайларды тікелей бақылау және логикалық тұжырымдар мен бағалаулар бір адамға біріктірілмеуі керек деп жазған тұжырымы дәл емес сияқты.⁴³ Біз кез келген таным процесіне тән әртүрлі танымдық формаларды емес, әртүрлі процессуалдық функцияларды бір адамда біріктіруге жол бермеу туралы ғана айта аламыз. Кез келген таным – бұл тікелей және жанама,

⁴³ А.А. Старченко.Көрсетілген шығ.Б. 13.

яғнисезімтал және ұтымды. Тиісінше эмпирикалық және ұтымды дәлелдер ажыратылады.⁴⁴

Дәлелдеудің бірінші түрі белгілі бір ережені куәландыру үшін затты тікелей қабылдау және оны басқа адамдарға ұсыну жеткілікті болған жағдайда орын алады, осылайша дәлелденген ойдың әділдігін растайды. Осылайша, мысалы, осы киімді қарап, көрсету арқылы киімдегі ақаулардың бар немесе жоқтығын дәлелдеуге болады.

Рационалды, логикалық дәлелдеу ойлау объектісі қабылдауға қол жетімді болмаған кезде, білім алу және оларды куәландыру басқа заттар мен олар туралы ақпарат арқылы болған кезде орын алады. Дәл осындай факт – киімдегі ақаулардың болуы жөндеуге киімді қабылдау туралы шеберхана құжатымен, шебердің айғақтарымен және т.б. анықталуы және куәландырылуы мүмкін. Бұл жағдайда эмпирикалық және логикалық дәлелдер әрқашан бір-бірін алмастыра бермейтінін есте ұстаған жөн. Біріншісінің қолдану саласы екіншісіне қарағанда едәуір тар. Бұл, әдетте, қылмыс оқиғасы тергеу мен сот ісін жүргізу кезінде бұрын болғандығымен түсіндіріледі және тек осыған байланысты тікелей қабылдау мүмкін емес. Сондай-ақ, қылмыстың білім нысаны ретінде күрделі және көпжақты нақты құрамы бар екенін және бірде-бір куәгер оның барлық элементтерін (дайындық әрекеттері, қатысушылардың келісімі, субъективті жағы, іс-әрекет пен нәтиже арасындағы себептік байланыс, қылмысқа ықпал еткен себептер мен жағдайлар және т.б.) бірге қарастыра алмайтынын атап өткен жөн. Мұның бәрі жиынтықта белгіленеді, басқа фактілер арқылы дәлелденеді, ал соңғысы олар туралы ақпарат арқылы. Көрсетілген мағынада дәлелдеу қылмыстық сот ісін жүргізуде делдалдық процесс бар.

⁴⁴ В.Ф. Асмус. Учение логики о доказательстве в опровержении, М., 1954, Б. 49-52

Бірақ егер қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудегі тікелей бақылау жолы жалпы қылмыстық құқық бұзушылыққа қатысты алынып тасталса, онда бұл оқиғаның жекелеген фрагменттеріне қатысты, олардың салыстырмалы өзгермейтіндігінде сақталатын және тікелей қабылдау үшін қол жетімді болуы мүмкін кейбір нақты жағдайларға қатысты мүлдем алынып тасталмайды. Егер материалдық рефлексия орын алса (объектілердің күйінің өзгеруі және т.б.), онда жеке фактілерді эмпирикалық дәлелдеу мүмкін, дегенмен басым нысаны ұтымды, делдалдық дәлелдеу болып табылады.

Дәлелдеу мен логиканың байланысы туралы айта отырып, классикалық логикада мұндай термин мүлдем белгісіз екенін атап өткен жөн. Онда әдетте «дәлелдеу» ұғымы қолданылады, ол кез келген пайымдаудың ақиқаттығын оны ақиқат деп саналатын басқа пайымдаулардан шығару арқылы белгілейді. Басқаша айтқанда, логикалық дәлел кез келген позицияны негіздеу процесі, пайымдаудың өзі, яғни ойлау процесі деп аталады. Белгілі бір ойға негізделген нәрсе дәлел емес, болжам деп аталады. Сонымен бірге, егер логикада басқа пайымдаулардан шығару арқылы қандай да бір білім алу таза ақыл-ой операцияларының жүйесі болса, онда қылмыстық процесте дәлелдеу ойдың жұмысымен аяқталмайды, бірақ тергеушінің, анықтаушының, прокурордың, соттың және процестің басқа қатысушыларының нақты практикалық іс-қимыл жүйесінен тұрады.

Логикалық дәлелдемелер мен сот дәлелдерінің арасындағы айырмашылықты қарастыра отырып, А.И.Трусов логиканың тек ойлау материалы мен ойлау процестерімен айналысатынын, ал сот дәлелдемелерінде тек ойлармен ғана емес, ең алдымен фактілермен де жұмыс істейтінін байқайды. Басқаша айтқанда, логика тек дайын біліммен, ұғымдармен жұмыс істейді, бұл білімнің қайнар көздерінен алшақтайды, оларды іздейді, түсіреді, куәландырады, құжаттайды және практикалық тексереді, яғни. сот ісін жүргізу процесінің мазмұнын құрайтын барлық нәрсе, ал қылмыстық сот ісін жүргізудегі дәлел

таза логикалық, танымдық емес, ең алдымен практикалық қызмет. Заңмен реттелген ойлау жұмысы бұл процестің тек бір жағы, оған органикалық түрде тоқылған, ол объективті, тергеу және сот іс-әрекеттерінде (жауап алу, тексеру, сараптама тағайындау және т.б.), іс бойынша шешімдерде көрінеді. Сондықтан сот дәлелдерін тек ақыл-ой әрекетіне, ойлау процесіне дейін азайтуға болмайды.

Дәлелдеу құқығы ойлау заңдарын белгілемейді, жоймайды, өзгертпейді, бірақ объективті қолданыстағы заңдылықтарға сүйене отырып, оларды іс жүргізу нормаларында көрсете отырып, эпистемологиялық және психологиялық заңдылықтарға сәйкес әрекет етуге және ойлауға мәжбүр ететін зерттеу тәртібін белгілейді. Алайда, заң шығарушы ойлау процесін егжей-тегжейлі реттеуге тырыспайды. Дәлелді заң барлығына ортақ логика заңдарын, сондай-ақ қылмыстық процестің нормаларында қандай да бір түрде көрінетін психологиялық заңдылықтарды көрсетуді талап етпейді. Іс жүргізу нормалары бұл заңдылықтарды тергеу және сот қызметінің ерекшеліктеріне қатысты түрлендірілген түрде жүзеге асырады.

Дәлелдеуге арналған мәселелерді қарастыра отырып, қылмыстық іс жүргізу дәлелдерінің ғылыммен байланысын айналып өтуге болмайды. Айта кету керек, шындық өмірдің дұрыс көрінісіне сәйкес келетін дәлелдеу мақсаты ретінде Ғылым мен практиканың барлық салаларында бірдей, танымның негізгі процестері де бірдей. Ғылыми және практикалық қызметтегі танымның айырмашылығы өте салыстырмалы, ол негізінен әлеуметтік еңбек бөлінісіне байланысты тікелей мақсаттар мен таным объектілерінен тұрады.

Ғылым, әсіресе теориялық, оның пәні негізінен құбылыстар мен процестердің жалпы заңдылықтарына ие, дегенмен ол белгілі бір дәрежеде нақты фактілерді, құбылыстарды (физикалық құбылыстар, тарихи оқиғалар, сәулет ескерткіштері және т.б.) сипаттайды. Тәжірибе осы жалпы заңдылықтарды нақты құбылыстар мен процестерге сүйене отырып қолданады, сонымен бірге

ғылымның кейінгі теориялық жалпылауының нақты негізін жасайды, өз міндеттерін қояды. Практикалық қызметте білім алу осы адамдардың алдында тұрған нақты практикалық (өндірістік, ұйымдастырушылық, әкімшілік, педагогикалық және т.б.) міндеттерді шешудің құралы болып табылады. Қылмыстық сот ісін жүргізу саласындағы ғылыми және практикалық қызмет арасындағы қарама-қайшылықтың салыстырмалылығын сот сараптамасы мекемелерінің қызметін қарау арқылы көрсетуге болады. Қылмыстық процеске қызмет ете отырып, тергеушінің тапсырмасы бойынша күрделі эксперименттер жүргізе отырып, қойылған сұраққа жауап беру үшін арнайы ғылыми әдістемені қолдана және нақтылай отырып, сарапшы практик болып табылады және оның қызметі ғылыми-зерттеу сипатында болмайды. Қылмыстық процеске қызмет ете отырып, тергеушінің тапсырмасы бойынша күрделі эксперименттер жүргізе отырып, қойылған сұраққа жауап беру үшін арнайы ғылыми әдістемені қолдана және нақтылай отырып, сарапшы практик болып табылады және оның қызметі ғылыми-зерттеу сипатында болмайды.

Сонымен қатар, тергеу мен сот ісін жүргізудің өзіндік ерекшелігі ғылым мен практиканың басқа салаларынан айырмашылығы оның мақсаттарымен, қылмыстық сот ісін жүргізуде шешілетін міндеттерімен анықталады. Бұған танымдық іс-әрекет, оның қатаң белгіленген процедура-лық тәртібі жүретін ерекше жағдайлар да сәйкес келеді.

«Адамның ақыл-ойы бір және ойлаудың негізгі механизмдері бір», - деп жазады белгілі кеңес психологы Б. М. Теплов [39, Б.253]. Олардың арасындағы бірінші айырмашылық ойлаудың түріне байланысты емес, екіншісі тәжірибеге де байланысты, бірақ бұл байланыстың сипаты әртүрлі. Ғылыми және практикалық ойлау тәжірибемен байланысты, бірақ екінші жағдайда бұл байланыс тікелей сипатқа ие. Практикалық ойлау тәжірибелік іс-әрекетке тікелей негізделген және тәжірибе арқылы үздіксіз сынақтан өтеді, ал тәжірибеге негізделген теориялық ойлау негізінен өзінің түпкілікті нәтижелерінде

практикалық тексеруден өтеді. Ойлау процестерінің қиындығы мен күрделілігіне келетін болсақ, егер салыстыру жүргізілсе, әртүрлілік, шешілетін міндеттердің ішкі қайшылығы және интеллект жұмыс істейтін жағдайлардың қаттылығы тұрғысынан қарағанда, бірінші орындарды практикалық қызметтің жоғары формалары алуы керек екенін мойындауымыз керек. Олардың қатарына тергеушінің, прокурордың, судьяның қызметі жатады, олардың қызметі бірқатар дәйекті кезеңдерден өтетін және ойлау саласына да, практикалық қызметке де қатысты әртүрлі әрекеттер мен операциялардан тұратын ұзақ процесті білдіреді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде дәлелдеу тергеу органдарының, прокурордың және соттың іс жүргізу нысандарында қылмыстық іс бойынша шындықты анықтау және қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін шешу үшін қажетті нақты деректерді жинау, бекіту, тексеру және бағалау жөніндегі іс жүргізу қызметінің басқа субъектілерінің қатысуымен жүзеге асырылатын қызметі деген қорытындыға келуге болады.

Қылмыстық сот ісін жүргізудегі дәлелдеу мақсатының мәселесін зерттей отырып, Ю.К. Якимович осы мәселе бойынша былай деп жазады: «Қылмыстық іс жүргізу танымы танымдық іс-әрекеттің жалпы заңдылықтарына негізделген, бірақ сонымен бірге оның маңызды ерекшеліктері бар.

1. Ол барлық тараптарды реттейтін қылмыстық іс жүргізу жөніндегі заңнамаларға сәйкес қатаң сақталып, жүзеге асырылады. Заң танымның шекараларын (дәлелдеудің мәні мен шегі), оның әдістері мен құралдарын, оны жүзеге асыратын субъектілер шеңберін белгілейді. ҚПК бұза отырып алынған білім қылмыстық іс бойынша шешімдер қабылдауға күші жоқ, елеусіз деп танылады.

2. Үзіліссіз, процедуралық мерзімдермен, тақырыппен және дәлелдеу шегімен шектеледі.

3. Ол өткеннің жағдайына бағытталған, соның арқасында ол жеткілікті түрде делдал болады. Бұл оның

күрделілігі, – деп қосады автор, – бірақ бұл оған үлкен объективтілік береді»⁴⁵.

Ю.К. Якимовичтің көптеген тұжырымдарымен келісе отырып, қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің делдалдығы болған оқиғаның мән-жайларына бағдарланғандығымен емес, көрсетілген мән-жайлар өткен оқиға туралы мәліметтерді қамтитын дәлелдемелер негізінде белгіленетіндігімен негізделгенін атап өткен жөн. Осыған байланысты В.А. Азаровтың тұжырымына сілтеме жасау керек. «Қылмыстық іс жүргізу дәлелдері, – деп жазады ол, – логика заңдарына бағынып, эпистемологиядан бірқатар зерттеу құралдарын алып, ғылыми және жалпы адамзаттық танымнан айтарлықтай ерекшеленеді. Қылмыстық процесте өзінің зерттеу пәні, нақты субъектілері, ерекше рәсімдері және ізделетін фактілер мен мән-жайларды анықтау жолдары бар.

Жоғарыда жүргізілген талдаудың нәтижелерін, басқа процессуалист ғалымдардың пікірлерін ескере отырып, қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің келесі ерекшеліктерін ажыратуға болады.

1. Қылмыстық іс жүргізу дәлелдері негізінен ретроспективті болып табылады. Яғни, ол, әдетте, бұрын болған жағдайларды анықтауға бағытталған.

2. Қылмыстық іс жүргізу дәлелдері делдалдық жолмен жүзеге асырылады. Бұл: а) дәлелдеу субъектісі аралық және қорытынды қорытындыларды жанама түрде жасайды. Басқаша айтқанда, әлеуметтік қауіпті іс-әрекеттің мән-жайларын қабылдау негізінде емес, жиналған дәлелдер негізінде, оларды қылмыстық іс жүргізу заңында белгіленген ережелерге сәйкес бағалайды; б) қылмыстық процесте дәлелдеу – бұл білімді білімнен шығару.

3. Қылмыстық процесте дәлелдеудің өзіндік зерттеу пәні бар-Заңда көзделген әлеуметтік қауіпті іс-әрекет

⁴⁵Ю.К. Якимович Доказательства и доказывание в уголовном процессе. Оку құралы. - Томск: ТГУ, 2015. – Б.80.

жағдайларының жиынтығы. Осы тізімге кіретін жағдайлар туралы нақты, сенімді білімге қол жеткізген кезде шындыққа қол жеткізіледі.

4. Қылмыстық процесте белгіленген ақиқаттың мазмұнына қылмыс туралы білімді қалыптастыру ғана емес, сонымен бірге қылмыс жасаған адамның іс-әрекетін заңды бағалау, яғни әрекеттің біліктілігі де кіреді. Онсыз қылмыстық процестегі танымдық іс-әрекет ол үшін заңда тұжырымдалған міндеттерді орындамас еді.

5. Қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеу заңмен қатаң реттеледі.

6. Дәлелдеу танымдық және куәландырушы тараптардың бірлігін білдіреді. Ғылыми және күнделікті білім мен дәлелдеу үшін бұл қажет емес.

7. Қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеу заңда белгіленген мерзімдермен шектеледі. Танымның басқа түрлері үшін (ғылыми және қарапайым), әдетте, мерзімдер заңды түрде анықталмаған.

Қылмыстық процестің ғылымында ақиқат туралы мәселе дәлелдеу мақсаты ретінде, оның ішінде қылмыстық іс бойынша белгіленген ақиқаттың мазмұны мен сипаты туралы белсенді талқыланады.

Көптеген әдеби дереккөздерде қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеудің мақсаты объективті шындықты анықтау болып табылады. Қылмыстық процестегі шындық мәселесі таным теориясының ережелерін адамның танымдық іс-әрекетінің көптеген түрлерінің біріне қолданудың ерекше жағдайы ретінде әрекет етеді. Қылмыстық процесте қылмыстық қудалау органы мен соттың танымдық қызметі істің нақты мән-жайларын анықтауға шоғырланады. Басқаша айтқанда, қылмыстық істің нақты мән-жайларын білу – ондағы шындықты анықтау.

Шындықты дәстүрлі түсіну – бұл адамның ойларының, пайымдауларының, құбылыстар мен шындық объектілері туралы идеялардың осы құбылыстардың өздеріне және олардың санасына қарамастан, шын мәңгілік қандай екендігі туралы идеясы.

Осылайша, бір жағынан шындықты орнату динамикасы, екінші жағынан оның объективті сипаты баса айтылады.

Қылмыстық іс бойынша шындық, білімдегі кез келген шындық сияқты, философиялық және логикалық тұрғыдан негізделген. Жалпы ғылыми мағынада шындықты орнатудың үш нұсқасы бар:

1) қорытынды бірқатар практикалық тәжірибелермен тексеріледі және осылайша расталады;

2) факт белгілі бір қателіктермен анықталған деп саналады, бірақ соңғысының ықтималдығы соншалықты төмен, сондықтан күмән азаяды;

3) қорытынды объективті түрде бар деп танылған, іс жүзінде тексерілмейтін практика болып табылатын абсолютті анықталған деректер жүйесіне сүйенеді.

Соңғысы қылмыстық іс жүргізу кезінде анықталған шындықты сипаттайды. Бұрын жасалған әрекетті тәжірибемен тексеру мүмкін емес. Алайда, жедел-іздістіру, тергеу және сот іс-әрекетінің тәжірибесінде факт туралы ақпаратты объективті түрде анықтауға және тексеруге, олардың салыстырмалылығын, рұқсат етілуін, сенімділігі мен жеткіліктілігін бағалауға болады және қажет. Бұл – дәлелдемелер жүйесімен алғашқы тұжырымдарды растау туралы тұжырымның практикалық негіздемесі.

Қателік жіберу үлесімен ақиқатты анықтау құқық қолданушыны іс бойынша тұжырымдардың болжамды сипатына көрінеу бағыттауына, дәлелдеу субъектілерінің олардың қызметінің нәтижелері үшін жауапкершілігін төмендететініне, ал, сайып келгенде, істің мән-жайларын анықтауда қателіктер алу құқығын заңдастыратынына байланысты қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінде жарамды бола алмайды.

Әрине, құқық қолданудағы қателіктер орын алуы мүмкін, бірақ олардың себептері қалыптасқан шындықтың табиғатында емес, басқа факторларда жатыр: бұрмаланған фактілерді қабылдау, фактілер туралы ақпаратты санада бұрмаланған күйде бекіту, мәліметтерді көбейту (арттыру)

кезінде бұрмалау (өтірікті қоса алғанда), объективті қолданыстағы жағдайларды дұрыс емес құқықтық бағалау. Бұл жағдайда фактінің ақиқаты өзгермейді, танылады және қол жеткізуге болады.

Қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелерінің нәтижесі ретінде шындықтың объективтілігі зерттеудің болжамды нәтижелерінің іс жүзінде белгіленген себеп-салдарлық байланыстармен барынша сәйкес келуімен көрінеді. Олардың толық сәйкестігі туралы айту екіталай, өйткені болжам айтарлықтай төзімділікті, белгілі бір сәйкессіздіктерді, логикалық пайымдау жүйесіндегі олқылықтарды болжайды. Алайда, зерттеу нәтижелерінің болжамды нәтижемен сәйкес келуі, ең бастысы – белгіленген құбылыстың немесе процестің мәні, құқықтық табиғаты – алынған білімнің ақиқаты туралы қорытынды жасаудың қажетті шарты. Дәл осындай білімді сенімді деп санауға болады.

Осы уақытқа дейін ғалымдар арасында объективті шындықтың мазмұнына не кіретіні туралы пікірталас жалғасуда.

Бірқатар процессуалистер, атап айтқанда, Я.О.Мотовиловкер, М.С. Строгович, И.В. Тиричев, М.А.Челцов, қылмыстық процестегі объективті шындық тергеу органдары мен сот қорытындыларының істің нақты жағдайларына толық және дәл сәйкестігі деп санайды. Объективті шындықтың мазмұнын құрамдас бөліктермен толықтыру мүмкін емес, өйткені бұл жағдайда шындық объективті сипатты жоғалтады.

Басқа ғалымдардың пікірінше (И.И.Мухин, В.Т. Нор, И.Д. Перлов, А.Д. Соловьев, О.И. Трусов, Ф.Н.Фаткуллин), объективті бағалаудың мазмұнына айыпталушының (сотталушының) іс-әрекетін міндетті түрде заңды бағалау және осы әрекетті қоғамдық-саяси бағалау кіреді.

Осы көзқарастардың әрқайсысын толығырақ қарастырайық. Ғалымдардың бірінші тобы бұл әрекетті құқықтық және әлеуметтік-саяси бағалау субъективті сипатқа ие және фактілерді айтудан айырмашылығы

объективті шындықты көрсетпейді, сондықтан объективті шындықтың мазмұнына ене алмайды деп санайды. Сонымен қатар, егер сіз объективті шындықтың мазмұнына құқықтық және қоғамдық-саяси бағалауды қоссаңыз, онда бұл фактілер бойынша қолданылатын қылмыстық заңға қанша өзгеріс енгізілсе, сол фактілерге қатысты көптеген шындықтардың болуына әкеледі.

Бір қарағанда, бұл көзқарасты дұрыс деп тануға болады, бірақ процессуалистердің екінші тобы өкілдерінің ұстанымы қисынды және салмақты.

Соңғы ұстанымды дәлелдемес бұрын, алдымен істің нақты жағдайларын қоғамдық-саяси және құқықтық бағалау деп нені түсіну керектігін анықтау қажет. Өйткені, кейбір ғалымдар бұл ұғымдарды ажыратады, ал басқалары «құқықтық бағалау» ұғымы қоғамдық-саяси бағалауды да қамтиды деп санайды. Кейбір дереккөздерде құқықтық бағалау істің нақты мән-жайларының дұрыс құқықтық біліктілігімен шектеледі, ал басқаларында оған жаза тағайындау да енгізіледі.

Істі тергеу немесе шешу барысында қылмыстық қудалау органы немесе сот істің нақты жағдайларының толық жиынтығын зерттей отырып, әлеуметтік қауіпті әрекеттің орын алғаны туралы ғана емес, сонымен бірге бұл әрекеттің не екендігі, яғни оның мәні неде деген қорытындыға келеді. Іс-әрекеттің мәнін нақтылау – бұл ақиқатты, әлеуметтік құбылыстардың ақиқатын анықтау, оның мазмұнына олардың қоғамдық-саяси мәні кіреді.

Сонымен, іс-әрекеттің ішкі мазмұны қоғамдық-саяси және құқықтық бағалауды қамтиды. Әрине, бұл бағалау іс-әрекеттің нақты сыртқы жағымен тығыз байланысты. Бұл екі тарап та белгілі бір бірлікті құрайды, өйткені іс-әрекеттің нақты жағдайларын білу оның объективті ішкі негізін, яғни әлеуметтік қауіптілік дәрежесі мен заңды біліктілігін қамтитын әлеуметтік маңыздылығын түсіндірумен тығыз байланысты. Заңда бір әрекетті әртүрлі жағдайда әртүрлі бағалауға болатындығы бұл бағалаудың объективті сипатын өзгертпейді. Құқықтық бағалауды қамтитын шындық объективті болуды

тоқтатпайды, өйткені әртүрлі уақыттағы ұқсас фактілер (әрекеттер) қоғамдық өмірдің белгілі бір жағдайларының өзгеруіне байланысты қылмыстың әртүрлі құрамдарын құрайды.

Қоғамдық өмірдің өзгеруіне байланысты белгілі бір әрекеттер қоғамдық қауіпті болуды тоқтататын жағдай ұқсас, бірақ бұл әрекет үшін жауапкершілікті көздейтін қылмыстық-құқықтық норма қылмыстық процестің тәжірибесінде әлі де жүзеге асырылуда (әрекет етуде) (мысалы, қылмыстың тарихы мен алыпсатарлық сияқты құрамын еске түсірейік).

Бір қарағанда, бұл жағдайда шындық анықталмайды, өйткені бұл сәйкессіздікті заң шығарушы орган шешуі керек. Содан кейін ғана алдын ала тергеу органы мен соттың тұжырымдары дұрыс болады.

Алайда, әрекетті құқықтық бағалау тек ерекше ғана емес, сонымен бірге қылмыстық заңның жалпы бөлігінің нормаларын қолдануды білдіретінін есте ұстаған жөн. Белгілі бір әрекетке қатысты барлық нормалар жиынтығы дұрыс қолданылған кезде құқықтық бағалау ақиқат деп саналуы мүмкін екенін мойындау керек.

Осылайша, құқықтық бағалау міндетті түрде объективті шындықтың мазмұнына енуі керек деген қорытынды жасауға болады. Бірақ құқықтық бағалау қоғамдық-саяси құбылыстардың мәні арқылы қарастырылады, сондықтан құқықтық бағалау соңғысын қамтитындықтан, құқықтық бағалауды қоғамдық-саяси бағалауға қарсы қоюға болмайтынын баса айтатын процессуалистердің ұстанымын қисынды деп тану қажет.

Әйтпесе, сот тағайындайтын жазаны қарастырылып отырған санатқа және сәйкесінше объективті шындықтың мазмұнына енгізу туралы мәселе шешілуі керек. Соттың қандай да бір жаза тағайындау туралы шешімі таным актісі емес, ерікті акт, бұйрық болып табылады. Сондықтан таңдалған жазаның тиімділігі немесе тиімсіздігі, оның әділдігі немесе әділетсіздігі және т.б. туралы айтуға болады, бірақ бұл әрекеттің ақиқаты туралы емес. Ол туралы біздің біліміміз ғана объективті

шындыққа сәйкес келуі немесе сәйкес келмеуі мүмкін. Кез келген практикалық іс-әрекетті жүргізу туралы кез келген шешім танымдық емес, практикалық қызмет болып табылады.

Бұл көзқарастың қарсыластарының негізгі аргументі соттың жазалау шарасы туралы шешімі белгілі фактілерге, объективті сипаттағы фактілерге негізделуі керек. Алайда, мұндай шешім қандай да бір білімге негізделмесе, ол танымдық актіге айналмайды. Таным шешім қабылдаудан бұрын ғана оған негіз жасайды. Танымдық және практикалық іс-әрекеттің түбегейлі айырмашылығы қалады: біріншісі шындықты сол күйінде білуге, екіншісі оны өзгертуге бағытталған.

Адамға айыпталған әрекеті үшін тағайындалған жаза – бұл соттың «әрекеті», ол өзін-өзі тану объектісі бола алмайды, өйткені ол қылмыстық іс жүргізу дәлелдерінің мәніне қайшы келеді, оның басты ерекшелігі – бұрын болған оқиғалар мен құбылыстарды білудің ретро-спективті және делдалдық сипаты.

Ақырында, егер көрсетілген мән-жай объективті ақиқатқа енгізілсе, онда қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді не қылмыстық қудалауды тоқтату негіздеріне және осы шешімді қабылдайтын органдарға қарамастан тоқтатқан кезде объективті ақиқат белгіленбейтінін мойындау керек, өйткені жазаның шарасы да, түрі де анықталмайды.

Сонымен, қылмыстық процестегі объективті шындық деп қылмыстық қудалау мен сот органдарының істің нақты жағдайлары туралы тұжырымдарының және іс-әрекеттің құқықтық бағалауының (заңды біліктілігінің) қоршаған шындыққа дәл және толық сәйкестігін түсіну керек.

Процедуралық дәлелдеудің мақсаты объективті шындықты көрсететін осы тұжырымдардың барлығы шынайы болған жағдайда ғана қол жеткізіледі деп санауға болады.

Объективті шындықты (оны белгілеу процесі сияқты) тек қылмыстық іс бойынша дәлелдеу нысанасына кіретін

жағдайлармен байланыстыру толығымен дұрыс болмай-тынын ерекше атап өтеміз, өйткені дәлелдеу нысанасы іс үшін маңызды басқа жағдайлармен байланысты екенін ескеру қажет. Бұл жағдайлар, олардың жиынтығында, мазмұны жағынан да шынайы және табиғаты бойынша объективті болуы керек.

Ақиқаттың табиғатын түсіну туралы сұрақпен қатар тағы бір сұрақ туындайды: қылмыстық процесте орнатылған ақиқаттың табиғаты, абсолютті және салыстырмалы ақиқаттың арақатынасы қандай? Бұл туралы процессуалдық әдебиетте бірнеше көзқарастар бар.

Кейбір процессуалистер (А.В. Иванов, Ю.К. Орлов, А.Л. Ривлин, М.Л. Якуб) қылмыстық процесс үшін абсолютті және салыстырмалы шындықтың философиялық категориялары мүлдем қолайсыз екенін көрсетеді.

Басқалары (Л.Т. Ульянова) алдын ала тергеу органдары мен соттар кез келген жағдайда қылмыстың барлық егжей-тегжейін толық анықтамайды, әйтпесе олар дәлелдеу тақырыбынан асып кетер еді, сондықтан қылмыстық сот ісін жүргізуде белгілі шындық әрқашан тек салыстырмалы.

Сонымен, авторлардың үшінші тобы (В.Я. Дорохов, А.И. Трусов, Ф.Н. Фаткуллин) қылмыстық процесте объективті шындық абсолютті де, салыстырмалы да болуы мүмкін деп санайды.

Біздің ойымызша, И.Л. Петрухиннің пікірі қолдауға лайық, ол қылмыстық сот ісін жүргізуде, негізінен, қылмыстық іс бойынша дәлелдеу тақырыбының әр элементін шексіз, терең зерттеу мүмкін деп санайды. «Бірақ қылмыстық процестегі зерттеудің егжей-тегжейінің бұл дәрежесі мағынасыз (бірақ ол уақыт өте келе кеңейе алады), сондықтан осы қызмет түріне қатысты абсолютті

салыстырмалы шындық категорияларын қолдануға негіз жоқ».⁴⁶

Қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдеу заңда көрсетілген белгілі бір мән-жайларды анықтауға бағытталған. Яғни, оның тақырыбы алдынала анықталған және заңмен шектелген. Қылмысқа қатысы бар және қылмыстық істі дұрыс шешуге мүмкіндік беретін жағдайлар ғана дәлелдеуге жатады. Әрбір қылмыстық іс бойынша анықталуы тиіс бұл мән-жайлар дәлелдеу нысанасы деп аталады.

Дәлелдеу шегі ұғымы дәлелдеу пәнінің ұғымымен тығыз байланысты. Егер дәлелдеменің мәні қылмыстық істі дұрыс шешуге мүмкіндік беретін жағдайлардың жиынтығы болса, онда дәлелдеудің шегі – ізделген жағдайларды анықтау үшін қажетті нақты дәлелдемелердің шеңбері, көлемі.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу тақырыбын нақты анықтау – бұл ұсынылған тақырыпты зерттеудің өзектілігін құрайтын шындықты білудің, жасалған іс-әрекеттің дұрыс құқықтық біліктілігінің қажетті шарты.

ҚПК-нің 113-бабына сәйкес, әдебиетте дәлелдеу мәні деп аталатын қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлар істі мәні бойынша шешу үшін белгіленуі тиіс нақты мән-жайлардың жиынтығы болып табылады.

Негізінде, дәлелдеу пәні – бұл тергеу жүргізіліп жатқан оқиғаның заңды маңызды жағдайлары мен тараптары, оларды анықтау іс бойынша қорытынды шешімдер қабылдау үшін қажет – *facta concludentia* (заңды қорытынды жасауға болатын фактілер).

Қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде дәлелдеуге жатады (ҚПК-нің 113-бабы):

1) қылмыс оқиғасы (қылмыстың жасалған уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары);

⁴⁶И.Л. Петрухин. Уголовный процесс: Оқулық / [Б.Т. Безлепкин, С.В. Бородин, М.В. Боровский и др.] Ин-т государства и права Рос. акад. наук. - Москва : Проспект, 2001.

2) қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті кім жасады;

3) адамның қылмыс жасаудағы кінәсі, оның кінәсінің нысаны және себептері;

4) күдіктінің, айыпталушының жауапкершілік дәрежесі мен сипатына әсер ететін мән-жайлар;

5) күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайлар;

6) жасалған қылмыстық құқық бұзушылықтың салдары;

7) қылмыстық құқық бұзушылықпен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері;

8) іс-әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшы келуін болдырмайтын мән-жайлар;

9) қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар;

10) тәркіленуге жататын мүліктің қылмыс жасау нәтижесінде алынғанын немесе осы мүліктен түсетін табыс болып табылатынын не қылмыс құралы ретінде не терроризмді, ұйымдасқан топты, заңсыз қарулы құрылымды, қылмыстық қоғамдастықты (қылмыстық ұйымды) қаржыландыру үшін пайдаланылғанын немесе пайдаланылғанын растайтын мән-жайлар.

Қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайлар да анықталуға жатады (ҚР ҚПК-нің 113-бабының 4-бөлігі).

Заңда дәлелдеу нысанасын белгілеу қылмыстық сот ісін жүргізуге мақсатты сипат беруге арналған. Қылмыстық іс бойынша танылуы тиіс фактілер шеңберін белгілей отырып, заң осылайша қылмыстық іс жүргізу құралдарымен ҚПК-нің 113-бабында көрсетілмеген мән-жайларды білуге тыйым салады.

Осылайша, нормативтік-құқықтық дереккөзге (ҚПК) сәйкес дәлелдеу нысанасын қылмыстық істі дұрыс шешу және әрбір нақты жағдайда сот ісін жүргізу міндеттерін іске асыру үшін маңызды зерттелетін оқиғаның қасиеттері мен байланыстарын білдіретін мән-жайлар жүйесі қалыптастырады. Бұл жағдайлар процедуралық дәлелдеу

арқылы, яғни заңда көзделген құралдар мен әдістердің көмегімен белгіленеді.

Әрі қарай, қылмыстық істерді тергеу барысында дәлелдеу тақырыбының мағынасын қарастырыңыз.

Дәлелдеу тақырыбының дәлдігі (сенімділігі) зерттеудің бағыты мен шекарасын анықтайды. Нақты қылмыстық іс бойынша дәлелдеу нысанасын дұрыс белгілеу – тергеу органдары мен соттың мақсатты қызметінің, істің мән-жайларын зерттеудің толықтығын, жан-жақтылығын, объективтілігін қамтамасыз етудің шарты.

Егер дәлелдеудің мақсаты объективті шындықты анықтау болса, онда дәлелдеу тақырыбы осындай шындықтың заңды маңызды элементтерін құрайтын жағдайлардың шеңберін көрсетеді және оларды анықтау істі мәні бойынша шешуге мүмкіндік береді.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеменің мәні заңнамада нақты айқындалған (ҚПК-нің 113-бабы). Дәлелдеу тақырыбына кіретін мән-жайларды анықтау құқықтанудың классикалық формуласының сұрақтарына дәйекті түрде жауап беруі керек: «Не, қайда, қашан, кім, қалай?».

Мысалы, сот үкім шығарған кезде келесі мәселелерді шешуі керек: сотталушы жасаған іс-әрекет орын алды ма; бұл әрекетте қылмыстың құрамы бар ма және ол қылмыстық заңның қай бабында қарастырылған; сотталушы бұл әрекетті жасады ма; сотталушы бұл қылмысқа кінәлі ме; сотталушы жасаған қылмысы үшін жазаға тартыла ма; сотталушының жауапкершілігін ауырлататын немесе жеңілдететін жағдайлар бар ма және қайсысы.

Құқықтық әдебиеттерде қылмыстық процесте дәлелдеу тақырыбының әртүрлі анықтамалары тұжырымдалған.

Г.М. Минковский, В.А. Танасевич және А.А. Эйсман сияқты Кеңестік процессуалист ғалымдар дәлелдеу тақырыбын қылмыстық істі дұрыс шешу және сот ісін жүргізу міндеттерін әрбір нақты жағдайда іске асыру үшін маңызды зерттелетін оқиғаның қасиеттері мен

байланыстарын білдіретін жағдайлар жүйесі ретінде анықтады.⁴⁷

А.С. Кобликов дәлелдеу тақырыбы «қылмыстық іс бойынша дәлелдеу процесінде оны дұрыс шешу және қажетті шараларды қабылдау мүддесі үшін анықталуы керек жағдайлардың жиынтығы» деп есептеді.⁴⁸

В.С. Джатиев дәлелдеу тақырыбы белгілі бір адамға (айыпталушыға, сотталушыға) кінәлі деп саналатын, осы қылмыстың сипаты мен дәрежесін анықтайтын және сол арқылы қылмыскерге қылмыстық-құқықтық ықпал ету нысанын, түрін және шараларын таңдауға әсер ететін қылмыс жағдайларының жиынтығы ретінде түсіндіреді.⁴⁹

О.В. Левченко дәлелдеу пәні дәлелдеу субъектілері нақты қылмыстық іс бойынша дәлелдеу бағдарламасын құрайтын фактілер мен жағдайлардан тұратын дәлелдеу моделі деп санайды, ол қылмыс санатына, сондай – ақ қылмыстық іс жүргізу сатысына және іс жүргізу шешімінің түріне байланысты.⁵⁰

Дәлелдеу пәні, А.П. Рыжаковтың пікірінше, бұл қылмыстың қасиеттерінің, қатынастарының объективті шындық құбылысы ретіндегі белгілі бір «кесіндісі», олардың білімі сот ісін жүргізу міндеттерін шешу үшін қажет.⁵¹

Осылайша, дәлелдеу тақырыбы қылмысты тергеу және сотта қылмыстық істі дұрыс шешу үшін анықталуы

⁴⁷Жогин, Н. В. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Н. В. Жогин. – М. : Юрид. лит., 1973. – Б. 139.

⁴⁸К.Ж. Капсалямов. Уголовное преследование и способы собирания доказательств. - Астана, 2001. Б.54.

⁴⁹В. Джатиев. О некоторых вопросах теории доказательств, обвинения и защиты / В. О. Джатиев // Российская юстиция. – 1994. – № 8. – Б. 16.

⁵⁰ О.В.Левченко Система средств познавательной деятельности в доказывании по уголовным делам и ее совершенствование: заң ғылымдарының докторы дисс. автореф. / О. В. Левченко. – Краснодар, 2004. – Б. 7.

⁵¹А. П. Рыжаков.Предмет и пределы доказывания. Уголовный процесс: лекции. Уголовный процесс: Оқулық / - 5-рет өңделіп, толықтырылып басылған.- М.: Дело и Сервис, 2011. –Б.512.

керек фактілер мен жағдайлардың жиынтығы болып табылады. Бұл мән-жайлар мен фактілер қылмыстық іс жүргізу заңнамасында көзделген тәсілдер мен әдістермен ғана белгіленеді. Дәлелдеу тақырыбының сенімділігі тергеудің шекарасын белгілейді.

Дәлелдеуге жататын мән-жайларды заң шығарушы жалпы іске емес, іс бойынша өтіп жатқан әрбір айыпталушыға жеке-жеке тұжырымдайды.

ҚПК-нің 113-бабы сотқа дейінгі тергеп-тексеруді бастау немесе одан бас тарту туралы мәселені шешу үшін дәлелдеу нысанасын айқындамайды. Осылайша, дәлелдеу пәні – бұл қылмыстық іс бойынша дәлелдеу қызметі, яғни тергеуші мен сот қолында бар олар туралы ақпарат анықтауға бағытталған болған оқиғаның нақты жағдайлары туралы мәліметтер.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын негізгі жағдайларды қарастырайық.

Қылмыстық құқық бұзушылық құрамының оқиғасы және қылмыстық заңда көзделген белгілері (оны жасау уақыты, орны, тәсілі және басқа да мән-жайлары)

Қылмыс оқиғасын дәлелдеу қылмысты дұрыс саралау және сайып келгенде дұрыс шешу үшін қажетті істің барлық объективті мән-жайларын (қылмыс құрамының объектісі мен объективті жағы) толық және жан-жақты нақтылауды қамтиды.

Қылмыс жасалған жер. Қылмыс жасалған жер қылмыс оқиғасы және оны жасаған адам туралы объективті бастапқы ақпаратты алудың маңызды және кейіннен орны толмас көзі болып табылады; сондай-ақ қылмыстардың белгілі бір санатының алдын алу шараларын әзірлеудің бастапқы нүктесі болып табылады. Қылмыстық-құқықтық нормаларды қолдану саласында қылмыс орны қылмыс құрамының жалпы теориясы, қылмыстарды саралау және жазалау теориясы тұрғысынан қызығушылық тудырады. Осыған байланысты, заңды практикалық қолдану қажеттіліктері үшін қылмыс жасалған жер ұғымын анықтау және қылмыс жасалған жердің қылмыс құрамының объективті жағының басқа

белгілерімен байланысы өте маңызды, өйткені ол осы белгілердің мазмұнына айтарлықтай әсер етеді. Бұл әсер объективті жағының белгілерімен шектелмейді, бірақ белгілі бір жағдайларда қылмыс құрамының кез келген белгісіне қатысты болуы мүмкін.

Ең алдымен, «қылмыс орны» ұғымы осы ұғымды кең және тар мағынада қарастыруға мүмкіндік беретін өзара байланысты екі аспектіні қамтитынын атап өткен жөн.

Кең мағынада, қылмыс орны – бұл белгілі бір мемлекеттің юрисдикциясы қолданылатын кеңістіктің бөлігі. Бұл мағынада қылмыстың орны қылмыстық заңның кеңістіктегі әрекетін анықтайтын фактор, оның аумақтық принципінің іс-әрекетін іс жүзінде жүзеге асырудың қажетті шарты болып табылады.

Тар мағынада қылмыстың орны – бұл қылмыстық-құқықтық норманың диспозициясында тікелей көрсетілген немесе болжанған және қылмыстың біліктілігіне және қылмыстық жауапкершілік пен жазаны дараландыруға әсер ететін белгілі бір қылмыстың кеңістіктік сипаттамасы.

«Қылмыс орны» ұғымы күрделі және осыған байланысты оны нақтылау оны құрайтын терминдердің «түйісуіне» байланысты кейбір қиындықтарға ие. Бұл терминдер «орын» және «қылмыс жасау» болып табылады. Олар өздері түсінуде қиындық туғызбайды, бірақ олардың мазмұнында сапалы өзгеріс бар. Сонымен, егер қылмыс жасау дегеніміз-субъектінің қылмыстық заңда көзделген әрекетті қылмыс ретінде орындауы болса, онда мұндай әрекетті орындау орны әрдайым осы қылмыстың жасалған орны бола бермейді (мысалы, ұзаққа созылған, жалғасатын, қашықтықтан жасалған қылмыс кезінде). Осыған байланысты қылмыс жасалған жер ұғымын анықтау заңды практикалық қолдану қажеттіліктері үшін ерекше маңызға ие болады.

Іс-әрекет, сондай-ақ оның қылмыстық салдарлары қылмыс құрамының объективті жағының белгілерінде көрініс табады, осыған байланысты мұндай орындау кеңістігі қылмыс жасалған жер деп танылуы керек.

Басқаша айтқанда, қылмыс жасалған жер – бұл қылмыстың объективті жағы орындалған кеңістіктің бөлігі.

Бұл анықтама түсіндіруді талап етеді, өйткені, біріншіден, қылмыс жасау жағдайы да қылмыс құрамының объективті жағының белгісі болып табылады, екіншіден, бірқатар қылмыстардың объективті жағының өзі оны жүзеге асыру нысандары тұрғысынан ерекшеліктерге ие. Бұл ұзаққа созылатын және жалғасатын қылмыстар, екі немесе одан да көп әрекеттері бар қылмыстар, қашықтықтан және басқа да бір сәттік емес қылмыстар туралы.

Қылмыстың «орны» мен «жағдайы» ұғымдары бір-бірімен тығыз байланысты. Олардың қатынасы – бөлік пен бүтіннің қатынасы. Уақытпен бірге орын әрдайым қажетті компонент, жағдайдың бөлігі болып табылады, бірақ орын тар мағынада түсінілген жағдайларда ғана, яғни тиісті қылмыстық-құқықтық нормаларда көрсетілген немесе тұспалданған құрамның белгісі ретінде анықталмауы мүмкін, өйткені соңғысы аумақтық және уақытша ғана. Сонымен бірге, жағдай орын мен уақыттан басқа, қылмыстың қоғамдық қауіптілік дәрежесіне әсер ететін басқа жағдайлардың болуымен сипатталады.

Осылайша, заң шығарушы қылмыс жасалған жердің кеңістіктік сенімділігін сипаттайтын терминдерді әртүрлі позициялардан қолданады: кеңістіктің географиялық, топографиялық белгілерін, оның әкімшілік-аумақтық байланысын, ерекше құқықтық режимін және т. б. көрсету арқылы. Қылмыс құрамының объективті жағының белгісі оның тар мағынасындағы жағдай ғана, яғни заңда белгіленген немесе одан тікелей туындайтын, қылмыс жасау механизмін анықтайтын және ол жүзеге асырылатын ортаны құрайтын факторлардың жиынтығы. Басқаша айтқанда, жағдай – бұл қоршаған орта, сыртқы орта, қылмыс жасалған жағдай.

Қылмыс жасалған жер – қылмыс жасалған белгілі бір аумақ. Мысалы, ҚР ҚК 337-бабы 4-бөлігінің «1» тармағында ерекше қорғалатын табиғи аумақтарда немесе

төтенше экологиялық жағдайы бар аумақтарда заңсыз аң аулағаны үшін жаза қарастырылған.

Қылмыс жасау уақыты. Қылмыс құрамының белгісі ретінде қылмыс жасау уақыты – бұл қылмыс жасалуы мүмкін белгілі бір уақыт кезеңі. Мысалы, сайлау құқықтарын жүзеге асыруға немесе сайлау комиссияларының жұмысына кедергі жасау (ҚР ҚК-нің 150-бабы) және сайлау құжаттарын, референдум құжаттарын бұрмалау немесе дауыстарды дұрыс санамау (ҚР ҚК-нің 151-бабы) сияқты қылмыстар оларды белгілі бір уақытта – мемлекеттік билік органдарына және жергілікті өзін-өзі басқару органдарына немесе референдумға сайлауды, сондай-ақ сайлау өткізу уақытын жасауды болжайды олардың қорытындылары.

Мұндай жағдайларда қылмыс жасалған жер де, уақыт та қылмыс құрамының объективті жағының белгісі болып табылады, оның болмауы тиісті құрамның жоқтығын білдіреді.

Қылмыс жасау уақытын қылмыстық циклдің көптеген ғылымдары, соның ішінде қылмыстық құқық ғылымы зерттейді. Алайда, қылмыстық-құқықтық әдебиеттерде қылмыс жасау уақыты мәселесі тиісті түрде жарияланбағанын мойындау керек. Оның жекелеген аспектілеріне криминалистика, криминология және қылмыстық процесс сияқты ғылымдар аясында көбірек көңіл бөлінеді. Бұл ереженің табиғи сипаттамасы айқын, өйткені іс-әрекеттің қылмыстық-құқықтық сипаттамасы криминологиялық және криминалистикалық сипаттамалардың бастапқы нүктесі болып табылады, дәлелдеу нысанасының мазмұнын едәуір дәрежеде анықтайды, оны жүзеге асыру нысандары қылмыстық іс жүргізу заңында бекітілген және қылмыстық іс жүргізу ғылымы әзірлейді.

Қылмыстық заңның нормаларын қолдану кезінде қылмыс жасау уақытын есепке алу қиын болуы мүмкін, өйткені оны қылмыстық-құқықтық норманы құрайтын басқа жағдайлар мен белгілердің арасында анықтау әрдайым жеткіліксіз.

ҚР Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлігінің нормаларында қылмыс жасау уақытын сипаттау үшін заң шығарушы түрлі терминдер мен сөз тіркестеріне жүгінеді: «соғыс уақыты», «белгілі бір мерзім». Жағдайлардың басым көпшілігінде қылмыс жасау уақыты туралы тікелей сілтеме әскери қылмыстарға жатады.

Көбінесе уақыт біліктілік, жауапкершілікті ауырлататын жағдай болып табылады және қылмыстың білікті (ерекше білікті) құрамын құрайды. Мұндағы уақыт әрқашан қылмыстың қоғамдық қауіптілігінің жоғарылағанын (қарапайым құраммен салыстырғанда) көрсетеді. Әдетте, әскери қылмыстар құрамындағы соғыс уақыты біліктілік мән-жайы ретінде әрекет етеді. Көрсетілген кезеңде жасалатын қылмыстық әрекеттер аса қауіптілікпен (зияндылықпен) сипатталады, олар қылмыстық-құқықтық қорғау объектісіне ауыр (аса ауыр) зиян келтіреді немесе келтіре алады немесе негізгі ғана емес, сонымен қатар, қосымша объектілерге немесе көптеген объектілерге зиян келтіруді қамтамасыз етеді) бір мезгілде. Бұл, атап айтқанда, қылмыс жасау уақытының міндетті белгісі ретінде оларға білікті құрамдар құру және осы қылмыстар үшін тиісінше қатаң жазалар белгілеу қажеттілігін анықтайды.

Қылмыс жасау уақытын белгілеу кінәлінің ниетінің бағытын анықтау үшін маңызды болуы мүмкін. Іс-әрекеттерде, іс-қимылдарда көрініс табатын психикалық процестер бір уақытта қабылдау үшін қол жетімді болады, ол іс-әрекеттер мен іс-қимылдарды талдау арқылы жүзеге асырылады. Олардың уақытша сенімділігі осы процестердің мазмұнын ашуға, қылмыстың ішкі механизмін түсінуге қабілетті.

Тиісті қылмыс құрамының белгісі ретінде қылмыс жасау уақытының маңыздылығы оны саралау үшін айқын. Бұл белгінің қылмыс құрамынан тыс болған жағдайларда маңыздылығы бірдей сараптамалық мәні бар. Сондықтан, ҚПК қылмыстың жасалған уақыты мен басқа да мән-жайларын, аталған белгілердің кез келгені тергеліп жатқан қылмыстың құрамына кіретініне немесе кірмейтініне

қарамастан, әрбір қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлар шеңберіне жатқызуы кездейсоқ емес.

Кінәні анықтаған кезде қылмыс жасау уақыты істің басқа жағдайларымен бірге ниет пен абайсыздықтың интеллектуалды және ерікті сәтінің шынайы мазмұны анықталатын индикатор болып табылады. Осыған байланысты қылмыстық заңның өмір мен денсаулыққа қарсы қылмыстар үшін жауапкершілікті көздейтін баптары неғұрлым айқын. Қылмыс жасау уақытының рөлін елемей немесе оны дұрыс түсінбеу сот қателіктеріне әкеледі.

Осылайша, қылмыс жасау уақыты қылмыстың маңызды объективті қасиеті болып табылады, ол (өз бетінше де, мен істің басқа жағдайларымен бірге) әрекетті қылмыстық-құқықтық бағалауға, оның біліктілігіне айтарлықтай әсер етеді. Қылмыс жасау уақытын есепке алу әділ жаза тағайындауға, оның алдында тұрған мақсаттарға ықпал етеді.

Қылмыс жасау жағдайы – бұл қылмыс орын алатын объективті жағдайлар. Қылмыс жасау жағдайы іс-әрекеттің қоғамдық қауіптілігінің болуына және оның дәрежесіне тікелей әсер етуі мүмкін.

Сондықтан, кейбір жағдайларда заң шығарушы қылмыстың объективті жағын жасайды, оған қылмыс жағдайының сипаттамасын енгізеді, бұл жағдайда бұл құрамның белгісі.

Заң шығарушы «жағдай» ұғымын олар үшін белгілі бір қасиеттерге ұқсас қылмыстық-құқықтық маңызы бар нақты жағдайлардың едәуір санын құқықтық жағдайда бекіту қажет болған кезде ғана тікелей қолданады. Бұл жағдайда құқықтық норманы қылмыстық-құқықтық тұрғыдан маңызды жағдай түрлерінің үлкен тізбесімен ауырлатпау үшін ол заңда көзделеді. Сонымен қатар, заң шығару сатысында жағдайдың қандай түрлері қылмыстық-құқықтық мәнге ие болатынын жеткілікті түрде қарастыру әрдайым мүмкін емес, бұл заң шығарушыны оны жалпылама түрде көрсетуге мәжбүр етеді.

Қылмыстық-құқықтық теорияда қылмыс жағдайының тұжырымдамасына қатысты бірнеше түрлі анықтамалар

тұжырымдалған. Олар нақтылық дәрежесінде де, анықталған құбылыстың шағылысуының жеткіліктілік дәрежесінде де ерекшеленеді. Бұл кейде «әлеуметтік қауіпті шабуыл жасалатын нақты және нақты объективті жағдайлар» деп түсініледі. Басқа жағдайларда, ол «қылмыс-тың қоғамдық қауіпін арттыратын немесе төмендететін объективті сипаттағы белгілердің жиынтығы» немесе «қылмыскер өз мақсаттарына жету үшін қолданатын шарттардың бірі немесе қылмыс пен қылмыскердің үлкен және аз қоғамдық қауіптілігін көрсетуі мүмкін оқиғалар мен жағдайлардың жиынтығы» ретінде анықталады. Сонымен қатар, жағдай «қылмыстық әрекеттің сыртқы ортасы болып табылатын және адамдардың немесе белгілі бір оқиғалардың болуымен сипатталатын заңда көзделген жағдайлардың жиынтығы» деп түсініледі.

Қылмыстың орны мен уақыты мәселесіне қатысты, оны шешудегі жағдайдың элементтері ретінде, кеңістік (оның сәті орын) және уақыт-материяның атрибуттары болатын диалектика ережелерінен бастау керек. Кеңістік-тік-уақыттық сипаттамалары жоқ болса, материалдық объект те жоқ. Философиялық тұрғыдан алғанда, кеңістік пен уақыт туралы материалдық объектілердің жанында, сыртында орналасқан ерекше «нысандар» ретінде айтудың мағынасы жоқ.

Қандай да бір материалдық объектілермен байланысты емес «таза» кеңістік пен уақыт жоқ. Осыған байланысты қылмыстық құқық теориясында айтылған қылмыс құрамының объективті жағының белгілері жүйесінде қылмыстың орны, уақыты мен жағдайының үйлесімі нәтижесінде пайда болатын қылмыс жасау жағдайы сияқты оның тәуелсіз белгісі бар деген тұжырымды негізді деп санауға болмайды. Көрініп тұрғандай, қылмыс жасау жағдайы жай ғана жағдайдың қандай да бір фрагментін білдіретін мағынада сөйлеу әділетті.

Жағдайдың қылмыссыздандыратын мәні іс-әрекеттің қылмыстылығын болдырмайтын жағдайлар институтында

– қажетті қорғаныс, ол қылмыскерді ұстау жағдайында және өте қажет болған кезде көрінеді.

Бұл осы жағдайлардың пайда болуының өзі қорғаушыға, қылмыскерді ұстайтын немесе аса қажет болған жағдайда әрекет ететін адамға қатысты сыртқы құбылыстардан туындайтындығынан туындайды, олар жиынтықта әрекетті анықтайтын (тудыратын) органы құрайды. Осы сыртқы құбылыстардың негізінде жағдайға тән элементтер: адамның әлеуметтік қауіпті мінез-құлқы, ол қажетті қорғаныс пен қылмыскерді ұстау кезінде жағдайдың міндетті элементі, қажет болған жағдайда оның мүмкін элементі болып табылады; өте қажет жағдайларға тән табиғи-климаттық факторлар, жануарлардың іс-әрекеттері, олар негізінен маңызды. және басқа да осындай құбылыстар.

Сонымен қатар, қолданыстағы қылмыстық заңнама жағдайдың қылмыстық-құқықтық мәні оның іс-әрекетті қылмыстық жауапкершілікке тартып қана қоймай, сонымен қатар басқа себептерге байланысты іс-әрекеттің әлеуметтік қауіптілік дәрежесін өзгертеді деп сенуге мүмкіндік береді. Оларда жағдай тек ауырлататын немесе жауапкершілікті жеңілдететін жағдай ретінде әрекет етеді.

Қылмыс жасау жағдайы оның қоғамдық қауіптілік дәрежесін арттырып қана қоймай, оны төмендетуге де қабілетті. Жағдайдың осындай маңыздылығы ҚК-нің баптарында айқын көрінеді, олар кісі өлтіру, ауыр немесе ауыр емес дене жарақаттарын қатты психикалық толқу жағдайында және қажетті қорғаныс шегінен асып кету үшін жауапкершілікті белгілейді. Мұндай жағдайларда жағдайдың іс-әрекеттің әлеуметтік қауіптілігін төмендету қабілеті оның өзі іс-әрекетті қоздыратын жағдай, жасалған қылмыстың себебі ретінде әрекет ететіндігінен туындайды, өйткені ол тек азғындықпен немесе заңсыздықпен ғана емес, сонымен бірге белгілі бір жағдайларда, егер жәбірленушінің мінез-құлқы зорлық-зомбылықта болса, оған әлеуметтік қауіпті қасиеттер де тән.

Осылайша, іс-әрекеттің жағдайын ескеру, оның сипаттамаларының ерекшеліктерін мұқият талдау іс-әрекетті саралау процесінде, оның ішінде қылмыстарды саралау кезінде, нәтижесінде қылмыстық емес заңды дұрыс қолдану үшін өте маңызды.

Қылмыс жасау тәсілі. Қазіргі уақытта сапалы өзгерген қылмыстың жұмыс істеуі жағдайында қылмыстық іс-әрекет әдістері туралы деректерді зерттеу және пайдалану ерекше маңызға ие.

Қылмыс жасау тәсілі – бұл мінез-құлық актілерінің жиынтығы немесе белгілі бір жүйені білдіретін мінез-құлықтың белгілі бір құрылымы. Демек, белгілі бір құрылымы бар кез келген жүйе сияқты, қылмыс жасау тәсілі өзара байланысты элементтерден, қылмысты дайындауға, жасауға және жасыруға бағытталған мінез-құлық актілерінен қалыптасады. Бұл мінез-құлық әрекеттері – әрекеттер, операциялар, әдістер – мақсатты және ерікті әрекеттің бөлігі ретінде белгілі бір иерархия мен бағыныштылықта біріктіріледі.

Жалпыадамзаттық іс-әрекеттегі сияқты, қылмыстық іс-әрекетте де оның орындаушысы қалаған нәтижеге қол жеткізуге бағытталған жалпыланған іс-қимыл әдістерінің өзіндік жүйесіне ие. Қылмыс жасау тәсілі адамның физикалық және функционалдық мүмкіндіктерімен тікелей байланысты, алайда оларға көбінесе қылмыстың сипатына да, жасалатын сыртқы жағдайларға да байланысты.

Қылмыскерлер қылмыс жасаудың бір немесе басқа әдісін таңдай отырып, оны ең алдымен оң жағы деп санайды: материалдық қажеттілікті қанағаттандыру, жанжал жағдайында өз мүдделерін қорғау, жыныстық қажеттілікті қанағаттандыру, келтірілген зиян үшін басқа адамға беру және тағы басқа да әрекеттер.

Сонымен қатар, қылмыстық әрекеттің теріс жағын олар өте шектеулі, негізінен қылмыстық жазаның басталу мүмкіндігі ретінде таниды. Мәселен, мысалы, өзіншілдік немесе риясыз зорлық-зомбылық жасайтын адамдар үшін қылмыс жасау тәсілі оған көп уақыт пен еңбек жұмсамай,

жеткілікті мөлшерде материалдық қаражат алу мүмкіндігімен, сондай-ақ оның инертті-эмоционалды тартымдылыққақол жетімділігімен анықталады. Сонымен қатар, өзіншіл қылмыскерлердің бір бөлігі үшін материалдық қажеттіліктерді қамтамасыз етудің заңды әдісі теріс жеке мағынаға ие. Олар заңды әдіс, ең алдымен, олардың талаптарына жауап беретін осындай материалдық нәтиже алуға мүмкіндік бермейді деп қабылданады.

Кез келген басқа қызмет түріндегі сияқты, қылмыскерлер өздерінің қылмыстық іс-әрекеттерінде алдын ала жинақталған тәжірибені зерделеу арқылы және өздерінің қылмыстық тәжірибелерін пайдаланады, бұл оларға өз мақсаттарына қол жеткізе отырып, көбінесе жазасыз қалуға және қылмыстық іс-әрекет тәсілдерін жетілдіруге мүмкіндік береді. Қылмыс жасау тәсілдерінде көрінетін жеке тәжірибе қылмыспен күресу үшін өте маңызды, өйткені бұл алдыңғы әрекеттердің белгілері бойынша жаңа қылмыстық әрекеттерді орындаушыларды құру мүмкіндігін білдіреді.

Қылмыстық құқықта қылмыс жасау тәсілі оның объективті жағының басқа элементтерімен байланысты және қылмыстық әрекеттің өзін көрсетеді, қылмыстардың құрамын жіктеуге негіз болады және біліктілік белгісі ретінде қолданылады. Ол әрқашан заңда көрсетілгеніне немесе көрсетілмегеніне қарамастан орын алады. Әдістің мәні оның іс-әрекеттің операциялық аспектісін құрайтындығында, оның орындалуының динамикалық ерекшелігін көрсетеді, қандай күштер мен құралдарды қолдану арқылы, қандай объективті-объективті жағдайларда орындалатындығын көрсетеді. Қылмыстық қол сұғушылық құрылымында әдіс іс-әрекетке тән, оған жасырылған, оның нақты мазмұнын құрайды және сонымен бірге іс-әрекеттің және жалпы қылмыстың сыртқы көрінісінің формасын анықтайды.

Процессуалдық тұрғыдан алғанда, дәлелдеу нысанасының элементі ретінде қылмыс жасау тәсілі сотқа дейінгі тергеу басталған сәттен бастап оны сот сатыларында қарауға дейінгі тергеудің барлық кезеңдері

үшін өтпелі болып табылады. Криминалистер үшін бұл өте маңызды, өйткені ол қылмыс әдісі дәлелдеу процесінде бастапқы позицияны алып қана қоймай, сонымен қатар тергеу әрекеттерінің тактикасын әзірлеу, нұсқаларын ұсыну және сайып келгенде қылмысты ашудың нақты әдістемесін анықтау үшін жүргізілген зерттеулердің бағыты мен шектеріне сілтеме ретінде қызмет ететіндігін көрсетеді.

Қылмыс жасау тәсілі, дәлелдеу нысанасының әрбір мән-жайы сияқты, онда объективті шындықтың тиісті бөлігін құрайтын фактілер болатындай етіп ұсынылуы тиіс.

Қылмыс жасау әдісін анықтау дәлелдеу процесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Қылмыстарды тергеу әдістемесінің жалпы ережелерінің жүйесінде мұндай зерттеу екі жақты тәсілді қажет етеді: бір жағынан – қылмыстың объективті жағының қылмыстық-құқықтық сипаттамасының элементі ретінде, екінші жағынан – қылмыс жасау тәсілін таным құрылымын дамытудағы процесік сипаттаманың элементі ретінде, қылмыстардың жекелеген топтарын жасау тәсілінің белгілерін анықтау және бекіту әдістері мен процедуралық формаларын құру.

Сонымен қатар, криминалистикада қылмыс жасау әдісі қылмыс жасаған адамды іздеу үшін, із жасау механизмінің заңдылықтарын анықтау үшін қолданылады, бұл кейбір жағдайларда жолдың өзін дәлелдеуге мүмкіндік береді, ал басқаларында із жасау механизмінің заңдылықтарына сүйене отырып, басқа іздерді табуға болады. Сондықтан қылмыстың жекелеген түрлерін тергеудің көптеген әдістері осы заңдылықты ескереді. Егер тергеу барысында адамның бұрын да осындай жолмен қылмыс жасағаны дәлелденсе, әдістің қайталануын анықтау айқын мәнге ие. Ақырында, қылмыс жасау тәсілі оны жасыру тәсілімен байланысты.

Адамның қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаудағы кінәсі, оның кінәсінің нысаны, жасалған әрекеттің себептері, заңды және нақты қателіктері.

Дәлелдеуге жататын мән-жайлардың бұл тобын заң шығарушы, керісінше, ақталмайтын негіздермен байланыстырады. Қылмыстық іс бойынша дәлелдеу тақырыбындағы бұл топ жазаның түрі мен мөлшеріне әсер ететін немесе одан толық босататын жағдайлармен байланысты.

Заңның осы талабына сәйкес дәлелдеу процесінде қылмыс жасаған адам, оның жасаған қылмысындағы кінәсі, оның нысаны мен себептері анықталуы керек.

Қылмыс жасаған адамды анықтау оның жеке басын куәландыратын мәліметтердің дұрыстығын анықтайды: тегі, аты, әкесінің аты, туған күні мен орны, жұмыс орны және т. б.

Бұл жағдайда айыпталушыны нақты қылмыстың субъектісі ретінде сипаттайтын жағдайлар да дәлелденуге жатады: қылмыстық жауапкершілік жасына жету, ақыл-есі дұрыс, белгілі бір лауазымға орналасу, арнайы субъектіге жату және т. б.

Қылмыс жасаған адамды анықтаумен қатар, оның іс-әрекеттерінде қасақана немесе абайсыздықтың болуы, олар жүзеге асырылған нақты нысандар дәлелдеуге жатады. Қылмыс қасақана жасалған жағдайда қылмыстың себебі мен мақсаты дәлелденуге жатады, онсыз қылмысты дұрыс саралау, айыпталушыға пропорционалды жаза тағайындау мүмкін емес.

Қылмыстың мотиві тиісті қылмыстың құрамына кіретініне немесе кірмейтініне қарамастан, әрбір қылмыстық іс бойынша дәлелдеуге жататын мән-жайлар шеңберіне енгізілген. Заң дәлелденетін жағдайлар арасында қылмыстың мақсатын көрсетпейді.

Мотивтен айырмашылығы, қылмыстың мақсаты – қылмыс жасаған адам қол жеткізуге тырысатын нәтиже. Егер мотив мотив болса, онда мақсат қылмыстық әрекеттің қажетті нақты нәтижесі болып табылады. Әдетте мақсат қасақана жасалған әрекеттің табиғатынан көрінеді. Егер бұл мүмкін болмаса, мақсат дәлелденуі керек.

Күдіктінің, айыпталушының жеке басын сипаттайтын мән-жайларды (ҚР ҚПК 113-бабының

5-тармағы) қылмыстық жауаптылықты даралау үшін дәлелдеу қажет, бұл ретте кейбір жағдайларда олар қылмыстың мән-жайларын, әсіресе оны жасау себептерін ашу үшін пайдаланылуы немесе айыпталушының осы қылмысты жасау мүмкіндігіне күмән келтіруі мүмкін.

Екінші жағынан, адамның соттылығы фактісін оның қайтадан қылмыс жасауының дәлелі ретінде пайдалануға жол берілмейді.

Жеке тұлғаны сипаттайтын жағдайлар шеңбері келесі топтарды қамтиды:

– әлеуметтік-демографиялық белгілері (тегі, аты, әкесінің аты, жынысы, тұрғылықты жері, жасы, отбасылық жағдайы, кәсібі, білімі және т. б.);

– жеке тұлғаның әлеуметтік-құқықтық мәртебесі (азаматтығы, жұмыс орны, лауазымы, атақтары, мемлекеттік наградалары, соттылығы және т. б.);

– оны әлеуметтік қауымдастықтың мүшесі ретінде сипаттайтын жағдайлар (асырауындағы адамдардың болуы, күнделікті өмірде, жұмыста мінез-құлық, моральдық нормаларға көзқарас және т. б.);

– жеке тұлғаның физикалық және психофизиологиялық белгілері (аурулардың, психикалық бұзылулардың немесе психиканың басқа да ауыр жағдайларының болуы, алкогольге немесе есірткіге тәуелділік және т.б.).

Жағдайлардың соңғы тобы, атап айтқанда, қылмыстық заңмен тыйым салынған әрекетті жасаған адамның есі дұрыс немесе есі дұрыс еместігі туралы мәселені шешуге мүмкіндік береді.

Қылмыспен келтірілген зиянның сипаты мен мөлшері (ҚР ҚПК-нің 113-бабының 7-тармағы)

Жеке тұлғаға мүліктік, моральдық және физикалық зиян, заңды тұлғаға — мүліктік немесе оның іскерлік беделіне зиян келтірілуі мүмкін. Қылмыстың біліктілігі, адамның кінәсінің дәрежесі және сот тағайындаған жазаның ауырлығы зиянның сипаты мен мөлшерін дәл анықтауға байланысты.

Іс-әрекеттің қылмыстық құқыққа қайшы келуін жоққа шығаратын мән-жайларға (ҚР ҚПК-нің 113-бабының 8-тармағы) мыналар жатады: болған оқиға бойынша іс жүргізу қайтыс болған адамға немесе өзге адамдарға қатысты істі тергеп-тексеру үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының болмауы; іс-әрекетте қылмыстық құқық бұзушылық құрамының болмауы; егер ол жасаған іс-әрекеттері үшін жаза қолдануды жойса, қылмыстық жауаптылыққа тартудың ескіру мерзімінің өтуі; жәбірленушінің қайтыс болған адамға қатысты шағымының болмауы; сондай-ақ заңсыз жолмен алынған мүлікті, келтірілген зиянды өтеуді қамтамасыз ететін тәркіленуге жататын ақша қаражатын және өзге де құндылықтарды белгілеу; уәкілетті органның немесе лауазымды адамның қылмыстық қудалаудан артықшылықтары немесе иммунитеті бар адамды қылмыстық жауаптылыққа тартуға келісім беруден бас тартуы; іс бойынша іс жүргізу оған медициналық сипаттағы мәжбүрлеу шарасын қолдану үшін қажет болған жағдайларды қоспағанда, қылмыстық қудалау органының қылмыстық қудалауды тоқтату туралы күші жойылмаған қаулысының болуы; сол күдік бойынша, сол айып бойынша заңды күшіне енген сот үкімінің болуы не қылмыстық қудалаудың мүмкін еместігін анықтаған өзге де күші жойылмаған сот қаулысының, жасалған іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылықтың күшін жоятын заңның болуы не Қазақстан Республикасының Конституциялық соты осы қылмыстық іс бойынша қолдануға жататын заңды немесе өзге де нормативтік құқықтық актіні конституциялық емес деп таныған жағдайда қылмыстық құқық бұзушылық.

Қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босатуға әкеп соғатын мән-жайлар (ҚР ҚПК-нің 113-бабының 9-тармағы):

– қатты өкінуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату;

- қажетті қорғаныс шегінен асқан кезде қылмыстық жауаптылықтан босату;
- іс жүргізу келісімінің талаптарын орындау кезінде қылмыстық жауаптылықтан босату;
- татуласуға байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату;
- кепілгерлік белгілеумен жазадан босату;
- жағдайдың өзгеруіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату;
- ескіру мерзімінің өтуіне байланысты қылмыстық жауаптылықтан босату;
- жазаны өтеуден шартты түрде мерзімінен бұрын босату;
- жүкті әйелдер мен жас балалары бар әйелдерге, жас балаларды жалғыз тәрбиелеп отырған ер адамдарға жазасын өтеуді кейінге қалдыру;
- ауруға байланысты жазадан босату немесе жазаны өтеуді кейінге қалдыру;
- ауыр жағдайлардың салдарынан жазадан босату және жазаны өтеуді кейінге қалдыру;
- айыптау үкімінің ескіру мерзімінің өтуіне байланысты жазаны өтеуден босату;
- рақымшылық немесе кешірім жасау актісі негізінде қылмыстық жауаптылықтан және жазадан босату.

Тәркіленуге жататын мүліктің, оның ішінде қылмыстық құқық бұзушылық жасау нәтижесінде заңсыз алынғанын немесе осы мүліктен түсетін кірістер болып табылатынын не қылмыстық құқық бұзушылық жасау құралы немесе экстремистік, террористік қызметті не қылмыстық топты қаржыландыру немесе өзге де қамтамасыз ету ретінде пайдаланылғанын немесе пайдалануға арналғанын растайтын мән-жайлар.

Қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайлар да анықталуға жатады.

Қылмыстық құқық бұзушылық жасауға ықпал еткен мән-жайлар.

Қылмыс жасауға ықпал еткен мән-жайларды қол жеткізуді жеңілдеткен немесе қылмыстық нәтижеге қол

жеткізуге ықпал еткен мән-жайлар деп түсіну керек. Олар ұйымдардың, лауазымды адамдар мен азаматтардың қызметіндегі кемшіліктер түрінде көрінуі мүмкін.

Заң шығарушы дәлелдеу тақырыбын, дәлірек айтсақ, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде белгілі бір логикалық дәйектілікпен дәлелдеуге жататын мән-жайларды бекітті. Мысалы, егер қылмыс оқиғасы сияқты жағдай анықталмаса, яғни жасалған қылмыстың уақыты, тәсілі және оның объективті жағын анықтайтын басқа да мән-жайлар анықталмаса, қылмыс жасаған адамның кінәсі және кінәлінің жеке басын сипаттайтын жағдайлар сияқты кейінгі жағдайларды анықтаудың мағынасы жоқ.

Қылмыстық іс бойынша дәлелдеменің мәні қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде ортақ болып табылады. Біз И. Л. Кедняковтың «дәлелдеу нысанасына кіретін белгілі бір жағдайларға қатысты белгілі бір кезеңде дәлелдеу нәтижесінде алынған тұжырымдар қылмыстық процестің кейінгі кезеңдерінде дәл осындай жағдайларды зерттеу қажеттілігін жоймайды» деген пікірімен келісеміз.⁵²

Дәлелдемелер арқылы анықталған қылмыстың барлық жағдайлары дәлелдеу тақырыбына кірмейді. Кейбір жағдайларда дәлелдеуге жататын мән-жайлар болып табылмайтын, бірақ олардың көмегімен дәлелдеу нысанасына кіретін мән-жайларды анықтауға болатын аралық фактілерді анықтау қажеттілігі туындайды.

Аралық фактілер қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңнамасының нормаларында бекітілмеген, ал олардың мәні ҚР ҚПК-нің 113-бабында көзделген дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтау құралы ретінде қызмет ету қабілетінде жатыр.

Қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында дәлелдеуге жататын және құқықтық маңызы бар мән-жайлармен қатар дәлелдеу нысанасына аралық фактілерді енгізу

⁵² И. Л. Бедняков Досудебное производство в уголовном процессе: учебное пособие / И. Л. Бедняков. – Самара : Самарский юридический институт ФСИН России, 2017. – Б. 15.

қажеттілігі туралы мәселе пікірталас күйінде қалып отыр. А. А. Давлетов пен С. А. Шейфер дәлелдеу тақырыбына дәлелдеудің түпкі мақсатын құрайтын фактілерді ғана емес, сонымен қатар, осы жағдайлар анықталатын және дәлелденетін аралық фактілерді де қосу керек деп санайды.⁵³

Біздің ойымызша, В.А. Лазаревамен келісу керек, ол аралық фактілерді дәлелдеу тақырыбына бекітудің мағынасы жоқ деп санайды, өйткені олар барлық қылмыстық істер үшін ортақ және бірдей емес, ал әр жағдайда олар жеке, екіншіден, аралық фактілер қылмыстың әр санатына тән.⁵⁴

Дәлелдеу нысанасына кіретін мән-жайларды қылмыстық істі тергеу үшін қажетті көлемде ғана белгілеу қажет. Бұл көлем дәлелдеу шегі деп аталады.⁵⁵

Қылмыстық іс жүргізу құқығы ғылымында «дәлелдеу шектері» ұғымына әртүрлі көзқарастар бар.

Көптеген процессуалист ғалымдар дәлелдеу шегін анықтау кезінде ҚР ҚПК-нің 125-бабының 6-бөлігінің тұжырымына жүгінеді, оған сәйкес қылмыстық іс бойынша жиналған барлық дәлелдемелер жиынтықта жеткіліктілік тұрғысынан бағаланады, осыған байланысты дәлелдеу шектері қылмыстық істің мән-жайларын анықтау үшін жеткілікті дәлелдемелер жиынтығы болып табылады.

Д.В. Зотовтың пікірінше, бұл тәсілдің кемшіліктері бар. Жоғарыда көрсетілген анықтамада дәлелдеу шектері олардың жиынтығына дейін азаяды. Дәлелдемелердің процедуралық жиынтығы логикалық тұрғыдан өзара

⁵³ А.А. Давлетов Основы уголовно-процессуального познания / А. А. Давлетов. – Екатеринбург : Изд-во Гуманитарного ун-та. – 1997. – Б. 25.

⁵⁴ С.А. Шейфер. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – М. : НОРМА, 2009. – Б. 45.

⁵⁵ Савельева Н. В. Проблемы доказательств и доказывания в уголовном процессе: Оқу құралы / Н. В. Савельева. – Краснодар : КубГАУ, 2019. – Б. 17

байланысты емес дәлелдемелер жиынтығы болуы мүмкін, ал кейбіреулері бір-біріне мүлдем қайшы келуі, бірақ олардың арасындағы байланыс олардың дәлелдеу тақырыбына қатыстылығына байланысты сақталуы мүмкін. Осыған байланысты дәлелдемелер жиынтығы – дәлелдеу шегінен кеңірек.

Дәлелдемелердің өзара байланысы саннан сапаға, яғни дәлелдеу шегінен дәлелдемелердің жеткіліктілігіне көшу процесінде қажетті буын болып табылады.

Сонымен қатар, жиынтық екі немесе одан да көп дәлелдемелердің міндетті түрде болуын болжайды, бұл нақты жағдайға сәйкес келмейді, өйткені тәжірибе дәлелдемелердің жиынтық жиынтығы болмаған кезде процедуралық шешімді негіздеуге болатын жағдайларды біледі.⁵⁶

Ғалымдардың жоғарыда айтылған пікірімен келісе отырып, біз П.А. Лупинскийдің осы мәселе бойынша дәлелдеу шектері тек сандық көрсеткіштермен сипатталмайды деп санайтын пікірін атап өткім келеді, сондықтан қылмыстық іс жүргізу заңы заң нормаларында «жеткіліктілік», «сенімділік» сияқты ұғымдарды қолдана отырып, дәлелдемелердің сапалық сипаттамасына көп көңіл бөледі.⁵⁷

Осылайша, қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде қылмыстық процесте пайдаланылатын ақпараттың бір мәнді мәні болмайды және оны сандық көрсеткіштерде көрсету мүмкін емес.

Д. В. Зотов дұрыс атап өткендей, дәлелді ақпараттың мақсаты белгілі бір мазмұндағы ақпаратты дәлелдеу субъектісіне жеткізуден тұрады, ал бұл мәліметтердің сапалық құрамдас бөлігі сандық көрсеткіштерде

⁵⁶ Д. В. Зотов. Пределы доказывания в уголовном процессе: формально-количественное исследование / Д. В. Зотов // Вестник Самарского государственного университета. – 2014. – № 11-2 (122). – Б. 59.

⁵⁷ П.А. Лупинская. Решения в уголовном процессе: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. – М. : Юристь, 2010. – Б. 74.

көрсетілген жағдайларда да қалады. Қылмыс туралы мәліметтерді тек сандық тұрғыдан қабылдау мүмкін емес.⁵⁸

С.А. Шейфер дәлелдеу шегін алдын ала тергеу органдары мен соттың танымдық қызметінің шекарасы ретінде анықтады, дәлелдеу мақсатына қол жеткізілген кезде, яғни қылмыстық іс бойынша іс жүргізу кезінде дәлелдеуге жататын барлық жағдайлар анықталған. Осы кезде дәлелдеу тоқтайды, өйткені оған қажеттілік жоғалады.⁵⁹

Осылайша, дәлелдеу тақырыбы қылмыстық істі тергеу үшін және оны сотта дұрыс шешу үшін анықталуы керек фактілер мен жағдайлардың жиынтығы болып табылады. Дәлелдеу шегі деп дәлелдеу қызметінің субъектілерін жасаған қылмыстың мән-жайлары мен фактілері туралы білудің шекараларын түсіну керек.

Алдын ала тергеу мен сот талқылауындағы дәлелдеу шектерінің арақатынасы.

Осы немесе өзге мән-жайлар іске қатысты ма немесе ол істі шешу үшін маңызы бар мән-жайларды анықтауға ықпал ете ала ма деген мәселені тергеуші, сот заңда (ҚПК) көрсетілген ережелерді басшылыққа ала отырып айқындайды. Іс бойынша әрбір жағдайды анықтау үшін дәлелдемелер жиынтығы қажет.

Заңда бұл дәлелдемелердің санын (мысалы, оқиғаның куәгерлерінен қанша куәгерден жауап алу керек) немесе олардың түрлерін алдын ала анықтау мүмкін емес екені анық.

Мұның бәрі істің нақты жағдайларына байланысты және оны жүргізетін адамдар анықтайды. Олардың өздері ішкі сенімі бойынша дәлелдемелер белгілі бір жағдайларды немесе іс бойынша дәлелдеу нысанасын

⁵⁸ Д. В. Зотов. Көрсетілген әдеб. – Б. 60.

⁵⁹ С.А. Шейфер Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования: монография / С. А. Шейфер. – М. : Норма, Инфра-М, 2014. – Б. 86.

құрайтын барлық жағдайларды анықтау үшін жеткілікті түрде жиналғанын шешеді, яғни дәлелдеу шектерін анықтайды.

Жиналған дәлелдемелердің іс-әрекетке немесе шешімге жеткілікті екендігін анықтау үшін, сонымен қатар, іс бойынша іс жүргізудің әртүрлі кезеңдерінде заңда осы іс-әрекеттердің, шешімдердің негізінде жатқан жағдайлардың әртүрлі дәлелдену деңгейі қарастырылған, сондықтан бұл жағдайда жеткілікті дәлелдемелер жиынтығы да әртүрлі болады.

Кейбір шешімдер белгілі бір жағдайлардың болуын немесе олардың пайда болу мүмкіндігін болжауға негіз болған кезде қабылданады, ал басқалары істің мән-жайы, адамның кінәсі сөзсіз дәлелденген кезде қабылданады. Дәлелдемелердің жеткіліктілігі, яғни дәлелдемелерді жинау және тексеру шектерін тергеушінің өзі, сот анықтайды.

Сот істі алдын ала тергеу кезінде жиналған және айыптаушы ұсынған дәлелдемелер шеңберімен байланысты емес. Ол сотталушының, қорғаушының немесе соттың басқа қатысушыларының өтініші бойынша жаңа жағдайлар мен дәлелдемелерді зерттей алады және осылайша алдын ала тергеумен салыстырғанда дәлелдеу шектерін кеңейте алады.

Алдын ала тергеу, алдынала тергеудің барлық кезеңін қамтитын қызмет. Алдын ала тергеу дәлелдеуге жататын барлық мән-жайларды сотқа дейінгі анықтауға бағытталған. Дәл осы алдын ала тергеу қылмыстық процестің сотқа дейінгі кезеңдерінде жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін сақтаудың заңмен қарастырылған кепілдіктерін сіңірді.

Сот талқылауы – бұл алдын ала тергеу мен істі сотта тыңдауға тағайындаудан кейінгі қылмыстық процестің кезеңі. Сот талқылауы қылмыстық істі бірінші сатыдағы сот отырысында қарауды білдіреді.

Тек сот талқылауы нәтижесінде сотталушы қылмыс жасағаны, қылмыс жасағаны үшін кінәлі деп танылуы және қылмыстық жазаға тартылуы не кінәсіз деп танылуы

және ақталуы мүмкін. Адамды кінәлі деп тану және оған жаза тағайындау не кінәсізді ақтау туралы сот шешімі үкімде баяндалады.

ҚПК-нің 340-бабына сәйкес сот талқылауы тек сотталушыға қатысты және оған тағылған айып бойынша ғана жүргізіледі. Егер бұл сотталушының жағдайын нашарлатпаса және оның қорғау құқығын бұзбаса, сот талқылауындағы айыптауды өзгертуге жол беріледі.

Осылайша, дәлелдеу шектері ұғымы жеткілікті және «ақылға қонымды артық» дәлелдеу жүйесін білдіреді. Қылмысқа қарсы табысты күресті жүзеге асыру, сондай-ақ азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау үшін әрбір қылмыстық іс бойынша оқиғаның мән-жайлары шындыққа дәл сәйкес белгіленуі қажет. Тек осы жағдайда ғана зерттелетін оқиғада қылмыс құрамының болуы, белгілі бір адамның қылмыс жасаудағы кінәсі туралы мәселелерді дұрыс шешуге және оған әділ жаза қолдануға болады.

2.2. Дәлелдеудің процедуралық түрі

Дәлелдеудің іс жүргізу нысаны – бұл қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде дәлелдеу жүзеге асырылатын заңда белгіленген ережелер жүйесі. Бұл форманың маңыздылығы – ол сот төрелігінің мақсаттарына жету үшін онтайлы жағдайларды қамтамасыз етуге арналған.

Дәлелдеу процесін құқықтық реттеу құқықтық нормаларда бекітілген және ғылым мен практика әзірлеген ең тиімді және сонымен бірге қылмыстық процесте объективті шындықты орнатудың демократиялық және гуманитарлық құралдары мен тәсілдерін міндетті етеді, яғни істің мәнін анықтауға қызмет етеді. Егер сот процесі тек мазмұнсыз формаға түссе, онда мұндай бос формальдылықтың тәуелсіз мәні болмайды.⁶⁰

⁶⁰ К. Маркс, Ф. Энгельс, Шығармалары, т. 1, Б. 158.

Дәлелдеудің іс жүргізу нысанының біркелкілігі дәлелдеудің неғұрлым жалпы ережелерін белгілейтін Конституцияның бірқатар нормаларымен қамтамасыз етіледі, ал қылмыстық іс жүргізу заңнамасы және қылмыстық іс жүргізу қызметін ішінара реттейтін кейбір басқа заңнамалық актілер осы жалпы ережелерді нақтылайды.

Дәлелдеу процесін құқықтық реттеу оны мүмкіндігінше мақсатты және үнемді етуге, оның ішінде дәлелдеуге жататын мән-жайлар шеңберін (дәлелдеу мәні) нақты анықтау арқылы орындауға мүмкіндік береді. Дәлелдеу процесін құқықтық реттеу, сонымен қатар, қылмыстық іс бойынша шындықты анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін сенімді ақпарат көздерінің тізімін, сондай-ақ дәлелдемелерді табу және зерттеу тәсілдерін қамтиды.

Бұл әдістер материалдық заттардағы ақпаратты табу және зерттеу (тексеру, тінту, алу); адамдардың хабарламалары түрінде алынған ақпараты (жауап алу, бетпе-бет ставка); адамдардың фактілер туралы хабарламаларын материалдық жағдаймен салыстыру нәтижесінде пайда болатын ақпаратты табу және зерттеу туралы болып жатқанына байланысты өзгереді. Осы фактілер орын алған (тергеу эксперименті, айғақтарды орнында тексеру); заттай дәлелдемелерді және басқа да объектілерді ғылыми зерттеу (сараптама) жүргізетін ақпарат. Қылмыстық іс жүргізу заңы қылмыстық іс бойынша жиналатын ақпаратты қуәландыру және бекіту тәсілдерін – хаттамалар жасау, құймалар мен бедерлер жасау, суретке түсіру, дыбыс жазу, кино түсіру тәсілдерін жалпы түрде белгілейді. Бұл ретте заң зерттелетін оқиға туралы ақпаратты іс жүзінде түсірудің толықтығы мен дәлдігін қамтамасыз ететін бірқатар шарттардың сақталуын талап етеді.

Дәлелдеудің іс жүргізу нысанын белгілей отырып, Заң қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын дәлелдеу субъектілері дәлелдеу нәтижелерін бірнеше рет тексеру және іс бойынша түпкілікті тұжырымдардың

сенімділігі қамтамасыз етілгеннен гөрі бір-бірін сатыдан сатыға (тергеуші, прокурор, бірінші сатыдағы сот, Жоғары тұрған сот) ауыстыратынын көздейді. Іс жүргізу нысаны қылмыстық іске жауапты барлық субъектілерге заңда көрсетілген негіздер бойынша оларға қарсылық білдіру мүмкіндігін көздей отырып, объективтілік пен құзыреттілікті талап етеді.

Дәлелдеудің іс жүргізу нысаны салалық заңнамамен қамтамасыз етіледі және оған мыналар кіреді: 1) қылмыстық процестің қағидаттары іс жүргізу нысанының негізі ретінде және олардың дәлелдеудегі рөлі; 2) дәлелдеу құқығы мен дәлелдеудегі іс жүргізу кепілдіктері 3) дәлелдеуді жүзеге асыру кезінде процестік мәжбүрлеу.

Қылмыстық процестің бүкіл кезеңінде таным мен куәлік актілерінің ішкі бірлігі (алдын ала тергеу мен сот талқылауының барлық ерекшеліктерімен) оның барлық кезеңдерінде дәлелдеудің негізгі ережелерінің біркелкілігін анықтайды.

Қандай орган дәлелдеуді жүзеге асырғанына қарамастан, процестің бір сатысында дәлелдеудің процедуралық формасы біртұтас болып қалады. Дәлелдеу процесін құқықтық реттеу оны мүмкіндігінше мақсатты және үнемді етуге, атап айтқанда, дәлелдеуге жататын жағдайлар шеңберін нақты анықтау арқылы (дәлелдеу тақырыбы) мүмкіндік береді. Дәлелдеу процесін құқықтық реттеу, сонымен қатар, қылмыстық іс бойынша шындықты анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін сенімді ақпарат көздерінің тізімін, сондай-ақ дәлелдемелерді табу және зерттеу тәсілдерін қамтиды.

Қылмыстық іс жүргізу заңы жалпы түрде қылмыстық іс бойынша жиналатын ақпаратты – хаттамалар жасау, құймалар мен бедерлер жасау, суретке түсіру, дыбыс жазу, кино түсіру тәсілдерін белгілейді. Бұл ретте заң зерттелетін оқиға туралы ақпаратты іс жүзінде түсірудің толықтығы мен дәлдігін қамтамасыз ететін бірқатар шарттардың сақталуын талап етеді. Дәлелдеудің іс жүргізу нысанын белгілей отырып, заң сот ісін жүргізуді жүзеге асыратын дәлелдеу субъектілері дәлелдеу

нәтижелерін бірнеше рет тексеру және іс бойынша түпкілікті тұжырымдардың сенімділігі қамтамасыз етілгеннен гөрі бір-бірін сатыдан сатыға (тергеуші, прокурор, бірінші сатыдағы сот, Жоғары тұрған сот) ауыстыратынын көздейді.

Іс жүргізу нысаны қылмыстық іске жауапты барлық субъектілерге заңда көрсетілген негіздер бойынша оларға қарсылық білдіру мүмкіндігін көздей отырып, объективтілік пен құзыреттілік талаптарын қояды. Қылмыстық іс бойынша ақиқатқа қол жеткізу дәлелдеуге негізделгендіктен, іс жүргізу нысаны анықтауды жүргізетін адамның, тергеушінің, прокурордың және соттың мемлекеттің барлық органдары, қоғамдық ұйымдар мен жеке тұлғалар үшін дәлелдемелерді табуға бағытталған талаптарының міндеттілігін қамтиды (ҚР ҚПК-нің 34-бабының 5-тармағы).

Дәлелдеу процесіне қатысатын азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету (куәгерлер, іздеушілер, куәландырушылар және т.б.), бұл міндет дәлелдеу процесін құқықтық реттеу арқылы да шешіледі. Заң дәлелдеудің осындай тәртібін белгілейді, онда мемлекет органдары жеткілікті негіздер болған кезде және қатаң шектелген шектерде ғана азаматтардың жеке мүдделері саласына қол сұғуға мүмкіндік алады. Сонымен бірге, қылмыстық құқық бұзушылықты ашу мүдделері адамның ар-намысы мен қадір-қасиетіне қол сұғылмаушылықтың сенімді кепілдіктерімен үйлеседі. Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелердің нәтижесіне күдікті айыпталушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер, олардың өкілдері тікелей мүдделі. Сондықтан іс жүргізу формасының маңызды элементі – бұл субъектілердің іс бойынша өздерінің заңды мүдделерін қорғауға мүмкіндік беретін және сонымен бірге істің барлық жағдайларын неғұрлым толық, жан-жақты және объективті анықтауға ықпал ететін дәлелдеуге қатысу тәртібі.

Дәлелдеудің іс жүргізу нысаны іс бойынша жауап алынатын адамдардан жалған мәліметтердің пайда болу

мүмкіндігін барынша азайтатын рәсім ережелерін де қамтиды. Дәлелдеу процесінің әртүрлі аспектілерін құқықтық реттеудің егжей-тегжейлі дәрежесі бірдей емес. Дәлелдемелерді жинау (табу, процестік бекіту) және зерттеу жөніндегі қызмет дәлелдемелік ақпараттың әрбір түрінің ерекшеліктерін ескере отырып, егжей-тегжейлі регламенттелген. Дәлелдемелерді бағалау мазмұнын құрайтын ішкі ойлау процестеріне келетін болсақ, заң шығарушы тергеушінің, прокурордың және дәлелдемелерді бағалау сотының қызметі жауап беруі керек жалпы, әдіснамалық сипаттағы шарттарды ғана белгілейді.

Осылайша, қылмыстық процесте дәлелдеудің процедуралық формасы мыналарды қамтиды:

а) қылмыстық сот ісін жүргізу қағидаттары, олар дәлелдеу құқығында және дәлелдеу қызметінде көрініс табатындай дәрежеде болса;

б) осы қағидаттарға сәйкес құрылған дәлелдеу құқығы ұғымдары мен институттары (дәлелдеу пәні, дәлелдеу ұғымы, дәлелдеу тәсілдері);

в) процестің жекелеген кезеңдеріндегі және қылмыстық істердің кейбір санаттары бойынша дәлелдемелік құқық институттарының ерекшеліктері (кәмелетке толмағандардың, есі дұрыс емес адамдардың істері және т. б.);

г) дәлелдеуге қатысатын органдар мен адамдар тобы, олардың құқықтары мен міндеттері.

Дәлелдеудің процедуралық формаларында, әдетте, қылмыстық процестің бірнеше қағидаттары бір уақытта көрінеді. Сонымен, айыпталушыдан жауап алудың процедуралық түрінде істің мән-жайларын зерттеудің заңдылығы, жан-жақтылығы, толықтығы мен объективтілігі, ауызша сөйлеу, стихиялылық, сот ісін жүргізу тілі, айыпталушының кінәсіздікті қорғау құқығы мен презумпциясы қағидаттары көрсетілген. Қылмыстық процестің қағидаттарын «негіз» ретінде қарастыруға болады, оның айналасында негізінен дәлелдеуге

байланысты туындайтын қылмыстық іс жүргізу нысандары мен қатынастар қалыптасады.

Процессуалдық форма ұғымы оның «қалыптастыратын» мазмұнына қатысты маңызды. Мұндай мазмұн дәлелдеу субъектілерінің және дәлелдеуге қатысатын басқа адамдардың іс жүргізу формасының болуына байланысты реттелген қызметі болып табылады.

Процессуалдық кепілдіктер бірдей процессуалдық форма болып табылады, бірақ басқа қырынан, атап айтқанда сот төрелігінің белгілі бір мақсаттарына жету құралы ретінде қарастырылады. Дәлелдеу құқығындағы іс жүргізу кепілдіктері қылмыстық істер бойынша шындыққа қол жеткізуді, дәлелдеуге қатысатын азаматтардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды және дәлелдеу процесінде азаматтарға тәрбиелік әсер етуді қамтамасыз етеді.⁶¹ Шын мәнінде, әрбір дерлік процессуалдық кепілдік барлық үш функцияны бір уақытта орындайды. Сонымен, куәдан жауап алудың процедуралық ережелері істің мән-жайларын жан-жақты және толық анықтау міндетіне бағынады, яғни, объективті шындықты белгілеу, бірақ оларды сақтау куәнің, айыпталушының, сондай-ақ дәлелдеудің басқа субъектілерінің заңды мүдделеріне кепілдік береді және сонымен бірге сот ісін жүргізудің азаматтық іс жүргізуге тәрбиелік әсеріне ықпал етеді.

Іс жүргізу кепілдіктері құқықтық талаптардың иерархиясын — процесс қағидаттарынан нақты нормаларға дейін құрайды. Мәселен, қылмыстық іс бойынша шындықты анықтаудың кепілі істің мән-жайларын зерттеудің толықтығы, жан-жақтылығы және объективтілігі қағидатын сақтау болып табылады. Бұл қағидаттың сақталуы өз кезегінде бірқатар кепілдіктермен, атап айтқанда айыпталушының қорғау құқығымен қамтамасыз етіледі. Соңғысы күдіктіге дәлелдеуде нақты құқықтарды, оның ішінде тағылған

⁶¹Б.К.Шнарбаев, Т.Т. Казиканов Механизм возбуждения и расследования уголовного дела: Оку-тәжірибелік құрал. 2006. Б. 123.

айып бойынша түсініктеме (айғақ) беру құқығын берумен қамтамасыз етіледі. Күдіктінің түсініктемелер (айғақтар) беру құқығы түсініктемелер (айғақтар) алу тәртібін регламенттейтін бірқатар нақты іс жүргізу ережелерімен қамтамасыз етіледі. Процессуалдық кепілдіктер ұғымы дәлелдемелерді алудың жекелеген әдістеріне де қолданылады. Бұл тұрғыда айғақтардың дұрыстығы мен толықтығына, сарапшының пікіріне, тексеруге, куәландыруға және т.б. процедуралық кепілдіктер туралы айтуға болады.

Іс жүргізу кепілдіктерінің барлық жиынтығынан сот ісін жүргізудің жекелеген қатысушыларына қарамастан дәлелдеу тәртібін анықтайтын (дәлелдемелердің рұқсат етілу ережелері, дәлелдемелерді бағалау қағидаттары және т.б.) ажыратуға болады. Сонымен қатар, сот ісін жүргізудің жекелеген қатысушыларының – күдіктінің, жәбірленушінің, азаматтық талапкердің, азаматтық жауапкердің (олардың өкілдерінің), тінту, куәландыру, сараптама және т. б. адамдардың заңды мүдделерін қорғау үшін арнайы бейімделген іс жүргізу кепілдіктері бар.⁶²

Қылмыстық процеске қатысатын азаматтардың заңды мүдделерін қорғауды қамтамасыз ете отырып, аталған кепілдік топтары бір мезгілде шындықты анықтауға қызмет етеді. Заң шығарушы іс жүргізу кепілдіктерінде қылмыстарды ашуға байланысты мемлекет мүдделерінің және процеске қатысуға тартылған жеке тұлғаның мүдделерінің оңтайлы арақатынасын табуға тырысады. Қылмыстарды ашу мүдделері нақты жағдайларда жеке азаматтардың жеке құқықтары мен мүдделерін белгілі бір шектеуді талап етеді. Бұл заңда белгіленген негіздер болған кезде және дәлелдеудің процедуралық нысаны сақталған жағдайда ғана мүмкін болады. Мемлекет органдарының заңды талаптарына қарсы іс-қимыл кезінде азаматтардың құқықтары мен мүдделеріне кейбір шектеулер мәжбүрлеп жүзеге асырылуы мүмкін. Алайда,

⁶² М. С. Строгович. Көрсетілген әдеб. Б. 56.

мұндай мәжбүрлеудің сипаты мен нысандары өз кезегінде шектеулі. Бұл түсінікті: сіз шындыққа кез келген жолмен қол жеткізе алмайсыз, мысалы, азаматтардың денсаулығына зиян келтіру, олардың қадір-қасиетін қорлау.

Сонымен қатар, тергеу барысында дәлелдемелерді жүзеге асыру кезінде шындықты анықтау мақсатында азаматтардың құқықтарын шектеуге байланысты шаралар туралы мәселе туындайтын жағдайлар жиі кездеседі. Мұндай мәселе, атап айтқанда, ұстау, қамауға алу және басқа да бұлтартпау шараларын таңдау қажеттілігіне байланысты туындайды; іске, тергеу орнына және сотқа қатысы бар азаматтардың келуін қамтамасыз ету; адамның денесінде немесе киімінде қылмыстық құқық бұзушылықтың заттай белгілерін тексеру және алып қою, адам ағзасының психикалық және физиологиялық функцияларын зерттеу. Сонымен, күдіктіні ұстау дәлелдеуге тікелей қатысы болуы мүмкін, өйткені бұл мәжбүрлеу шарасын қолдану нәтижесінде кейбір жағдайларда дәлелдемелерді жою немесе бұрмалау мүмкіндігі тоқтатылады және оларды уақтылы анықтау және алып қою қамтамасыз етіледі (ҚР ҚПК-нің 128-бабының 3-тармағы). Күзетпен ұстау заңда көрсетілген істер шеңбері бойынша күдіктінің бостандықта болуы іс бойынша шындықты анықтауға кедергі келтіреді деп есептеуге жеткілікті негіздер болған кезде қолданылуы мүмкін (ҚР ҚПК-нің 136, 147-баптары). Осылайша, күдіктінің дәлелдемелерді жасыруға, жоюға немесе бұрмалауға бағытталған іс-әрекеті тоқтатылады, күдіктінің үйінде және т.б. болған дәлелдемелерді табу үшін жағдайлар жасалады, сондай-ақ күдіктінің тергеушіге және сотқа істің мәні бойынша айғақтар алу үшін жауап алуға келуі қамтамасыз етіледі. Көптеген істер бойынша тергеуші мен сот куәгерлер мен жәбірленушілердің шынайы айғақтарынсыз шындықты анықтау мүмкіндігінен айырылады. Мұндай айғақтар алу, біріншіден, азаматтардың саналылығымен, екіншіден, іс жүргізу және қылмыстық-құқықтық мәжбүрлеу шараларын қолдану мүмкіндігімен қамтамасыз етіледі.

Мәселен, егер куә немесе жәбірленуші дәлелсіз себептермен тергеушінің, анықтау органының, прокурордың және соттың шақыруы бойынша айғақтар беру үшін келмесе, онда бұл органдар оны күштеп әкелуге құқылы. Мұндай жағдайларда заң шығарушы куәгерлер мен жәбірленушілердің жеке мүдделерін оған бағынуды талап ете отырып, қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашудың қоғамдық мүддесін бірінші орынға қояды, бұл іс бойынша шындықты анықтауда әрдайым мүдделі бола бермейді.

Осылайша, іс жүргізу кепілдіктері қылмыстық істер бойынша шындыққа қол жеткізуді де, жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғауды да қамтамасыз етеді. Қақтығыстар болған кезде мемлекет пен қоғам неғұрлым маңызды деп танитын құндылық қорғалады. Кейбір жағдайларда бұл құндылық қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, ал басқаларында жеке тұлғаның құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау болып табылады.

2.3 Дәлелдемелерді жинау және зерттеу

Дәлелдемелерді жинаудың мәнін, оның дәлелдеудегі орнын және өзінің ішкі құрылымын анықтау үшін тергеушілер, прокурор, сот жүзеге асыратын танымдық қызметтің кейбір жалпы белгілерін талдау қажет. Дәлелдемелер дәлелдеу құралы ретінде пайдаланылуы үшін оларды жинау керек, яғни тергеушінің немесе соттың қарамағына қандай да бір жолмен дәл дәлелдемелер ретінде алу керек, іс үшін олардың маңыздылығына байланысты барлық қажетті нақты мәліметтер жиынтығынан бөліп алу керек.

Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу кодексі дәлелдемелерді ажыратуға негіз береді:

- дәлелдемелер жинау (ҚПК-нің 122-бабы);
- дәлелдемелерді зерттеу (тексеру) (ҚПК-нің 124-бабы);
- дәлелдемелерді бағалау және пайдалану (ҚПК-нің 125-бабы).

ҚПК-нің 122-бабына сәйкес дәлелдемелерді жинау қылмыстық процесі жүргізетін органның іс-әрекеттерінде, процеске қатысушылардың өтінішхаттары немесе өз бастамасы бойынша оның іс жүргізуіндегі қылмыстық іс бойынша кез келген адамды осы Кодексте белгіленген тәртіппен сарапшы немесе маман ретінде жауап алу немесе қорытынды беру үшін шақыруға; осы Кодексте көзделген процесік әрекеттерді жүргізуге құқылы; жеке, заңды және лауазымды тұлғалардан, сондай-ақ жедел-іздістіру немесе қарсы барлау қызметін жүзеге асыратын органдардан Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде белгіленген коммерциялық немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын мәліметтерді беру және жария ету тәртібін сақтай отырып, іс үшін маңызы бар құжаттар мен заттарды ұсынуды талап етуге; уәкілетті органдардан тексерулер мен тексерулер жүргізуді талап етуге және лауазымды тұлғалар. Демек, дәлелдемелерді жинау тергеу органдарының белсенді қызметі болып табылады, бұл дәлелдеу процесінің қажетті элементі. Процессуалдық және криминалистикалық әдебиеттерде дәлелдемелерді жинаудың мәні әртүрлі анықталады.

А.И. Винберг дәлелдемелерді жинау тұжырымдамасының мазмұнын «әртүрлі дәлелдемелерді табу, бекіту, алу және сақтау жөніндегі іс-қимылдар жиынтығы» деп анықтайды.⁶³

М.С. Строгович дәлелдеу процесі дәлелдемелерді табудан, оларды қараудан және процедуралық бекітуден, тексеруден және бағалаудан тұратынын көрсетеді.⁶⁴

Менің ойымша, А.И. Винбергтің пікірі – ең дұрыс көзқарас. Дәлелдемелерді жинау – бұл күрделі ұғым. Оған дәлелдемелерді табу, бекіту, алу және сақтау әрекеттері кіреді. Осы әрекеттердің әрқайсысына толығырақ тоқталу керек.

⁶³Винберг А.М., Шавер Б.М. Криминалистика. М., 1962. Б.16.

⁶⁴Строгович М.С. Көрсетілген әдеб..Б.470.

Дәлелдемелерді табу – оларды іздестіру, анықтау, дәлелді маңызы бар белгілі бір нақты деректерге назар аудару. Бұл жинаудың бастапқы және қажетті кезеңі. Сіз оларды жинайтын адамға белгілі болған табылған дәлелдерді ғана жинай аласыз.

Дәлелдемелерді табу анықталған нақты деректерді дәлел ретінде бағалауды қамтиды. Бұл бағалау алдынала сипатта болады, өйткені фактінің дәлелді мағынасын оны зерттегеннен кейін ғана нақты бағалауға болады.

Дәлелдемелерді бекіту – бұл бекіту, яғни дәлелдемелерді заңда белгіленген тәртіппен түсіру. Қылмыстық іс жүргізу заңнамасы дәлелдемелерді процестік бекіту нысаны ретінде хаттамалар жасауды, дәлелдемелерді іске тікелей қосуды, суретке түсіруді, жоспарлар мен схемаларды құруды, жоспарлар мен схемаларды модельдеуді, модельдеуді және көшірмелерді жасауды көздейді. Дәлел тек осы әдістердің бірімен немесе бірнешеуімен жазылған нақты деректер болуы мүмкін. Табылған мәліметтерге дәлелді күш берумен қатар, дәлелдемелерді бекіту олардың мазмұнын, белгілерін (заттай дәлелдемелерге қатысты) түсіру мақсатын көздейді; белгілі бір дәрежеде бұл оларды кейінірек зерттеу, бағалау және дәлелдеуде қолдану үшін сақтау құралы ретінде қызмет етеді.

Дәлелдемелерді алу оларды дәлелдеу, іске қосу үшін пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатын көздейді, сонымен қатар, оларды тергеу мен сот үшін сақтау құралы ретінде қызмет етеді. Заттай алып қою мүмкін болмайтын заттай дәлелдемелер туралы сөз болғанда, кейбір бекіту құралдары, мысалы, модельдеу немесе көшіру алып қою құралы ретінде іс жүзінде әрекет етеді. Бұл жағдайда дәлелдеме алынбайды, бірақ алынып тасталады, оның дәлелдеу қасиеттері жаңа объектіге ауысады. Жаңа объект, осы қасиеттердің тасымалдаушысы, туынды заттай дәлел болып табылады.

Дәлелдемелерді сақтау дәлелдемелердің өзін немесе олардың дәлелдеу қасиеттерін сақтау бойынша шаралар қабылдаудан тұрады, сондай-ақ оларды тергеушінің

немесе соттың кез келген уақытта пайдалану мүмкіндігін қамтамасыз ету мақсатын көздейді. Дәлелдемелерді сақтау шаралары іс жүргізу сипатында болуы мүмкін (мысалы, дәлелдемелерді іс материалдарының арасында сақтау), бірақ сонымен бірге техникалық-криминалистикалық (дәлелді маңызы бар объектілерді сақтау, оларды қорғаныш пленкалармен жабу және т.б.) болуы мүмкін.

Когнитивті қызмет ретінде дәлелдемелер жинау рефлексия теориясы аясында өзінің маңызды белгілерін ашады. Сонымен, бұрын дәлелдемелерді қалыптастырудың процессуалдық кезеңі, егер оны шағылысу процесі ретінде қарастырса, дұрыс түсінілуі мүмкін. Зерттелетін оқиға қоршаған ортамен өзара әрекеттесіп, материалдық объектілер мен олардың арасындағы байланыстардың әртүрлі өзгерістерін де, осы оқиғаны қабылдаған адамдардың психикасындағы өзгерістерді де тудырмайды.

Дәл тергеуші мен соттың қабылдау процесінде және іс материалдарында оқиғаның іздерін көрсету кезінде қылмыстық іс жүргізу мағынасында дәлел қалыптасады. Бұл тергеуші дәлелдерді басынан аяғына дейін «жасайды» дегенді білдірмейді. Объективті, яғни тергеушінің санасына тәуелді емес, дәлелдеудің негізі – бұл оқиғаның сыртқы әлемде қалдырған іздері. Бұл жағдайда «қалыптастыру» термині белгілі бір форманы, кезкелген құбылыстың толықтығын беру мағынасында қолданылады. Бұл термин дәлелдердің пайда болу процесі туралы идеяға сәйкес келеді, оның басталуы қоршаған әлемдегі оқиға іздерінің пайда болуы, ал соңында тергеушінің (соттың) іздердегі нақты деректерді қабылдауы, оларға айғақтар, хаттамалар және т.б. қосуы болып табылады.

Осылайша, дәлелдемелердің қалыптасуымен бірге жүретін рефлексия заңдылықтарының екі тобы туралы айтуға болады: а) зерттелетін оқиғаның іздерін қалыптастыруға байланысты танымдық іс-әрекеттің объективті негізі; б) іздерді қабылдауға және көрсетуге байланысты, дәлелдемелер алу.

Осы тұрғыдан алғанда, дәлелдемелерді жинау – бұл зерттелетін оқиғаның объективті бар іздерін дәлелдеу субъектісінің қабылдауын қамтамасыз ететін, санада танымдық бейнені қалыптастырумен қатар жүретін әрекеттер жүйесі, сондай-ақ қабылдау нәтижелерін іс жүзінде бекіту арқылы осы бейнені сақтауды қамтамасыз ететін әрекеттер.

Дәлелдемелерді жинау процесінде түпнұсқаны түрлендіру жүреді: нақты қолданыстағы объектілер мен ауызша хабарламалар идеалды объектіге айналады танымдық сурет, содан кейін оны хаттамалық жазбаға немесе ақпаратты сақтаудың басқа сенімді түріне түрлендіру арқылы сақталады. Мысалы, оқиға болған жерді тексеру, тергеу эксперименті және басқа да тергеу әрекеттері кезінде нақты деректерді нақты түрлендіру: материалдық объектілердің физикалық белгілері мен күйлерін қабылдау тергеушінің, судьяның санасында танымдық бейнені қалыптастырады, содан кейін ол хаттамалық сипаттамаға айналады.

Қарастырылған заңдылықтар дәлелдеудің мәнін түсіну үшін де маңызды. ҚПК-нің 111-бабына сәйкес қылмыстық іс бойынша дәлел заңды түрде алынған нақты деректер болып табылады, олардың негізінде анықтау органы, анықтаушы, тергеуші, прокурор, сот Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде көзделген іс-әрекеттің болуын немесе болмауын, күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының бұл іс-әрекетті жасауын немесе жасамауын, оның кінәсін не кінәсіздігін, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайлар. Бұл деректер куәгерлердің, жәбірленушілердің, айыпталушылардың, күдіктілердің айғақтарымен, сарапшылардың қорытындыларымен, тексерулер мен құжаттамалық тексерулер актілерімен, заттай дәлелдемелермен, тергеу және сот іс-әрекеттерінің хаттамаларымен және өзге де құжаттармен белгіленеді.

Дәлелдемелерді жинауды талдау дәлелдеудің бастапқы кезеңінің тиімділігі тәуелді болатын факторларды тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Осы жерден тергеуші мен сот алдында дәлелдемелерді жинау процесінде өте күрделі міндет туындайды: объектінің барлық қасиеттері мен белгілерін анықтауды және бекітуді талап етпестен, істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу туралы қылмыстық іс жүргізу заңының талаптарына сәйкес келетін шағылыстың барабарлығының деңгейін қамтамасыз ету.

Объектіні құрайтын көптеген элементтердің ішінен дәлелдеу субъектісі олардың жиынтығы мен қатынастары объектінің белгілі бір құрылымын, оның сапалық сенімділігін, дәлелдеу міндеттері тұрғысынан маңызды болып табылатындарды бөліп көрсетуі керек. Зерттеудің жан-жақтылығы мен толықтығының маңызды кепілі – оқиға туралы ақпаратты жеткізетін кез келген объектіні тергеуші, судья жеткілікті мөлшерде «кесінділер» арқылы тексеруі, олардың әрқайсысы осы объектінің кез келген маңызды құрылымын анықтауды қамтамасыз етеді.

Дәлелдемелерді жинау кезінде пайда болатын шағылысқан процестерді талдау осы қызметтің кейбір жалпы сипаттамаларын тұжырымдауға мүмкіндік береді.

1. «Дәлелдемелер жинау» терминінің өзі заңды лексикада берік орныққан, негізінен шартты болып табылады.

Тергеушінің, судьяның қызметі дәлелдеудің бастапқы кезеңінде табиғатта бұрыннан бар «дайын» дәлелдемелерді иемдену ретінде қарастыруға болмайды. Шындығында, өткен оқиғаның белгілі бір ерекшеліктерін көрсететін әртүрлі сипаттағы іздері бар. Оларды субъектінің сезім мүшелерінің көмегімен дәлелдеуді қабылдауы, процессуалдық құралдардың көмегімен түрлендіру және сақтау дәлелдемелерді жинаудың мәнін құрайды.

2. Дәлелдемелердің объективті негізі оқиғаның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуі нәтижесінде, яғни тергеушінің, судьяның санасына қарамастан қалыптасады. Іс жүргізу мағынасында дәлелдемелерді қалыптастыру тергеушінің, соттың танымдық-қуәландыру

қызметі барысында жүзеге асырылады және алынған мәліметтер Заңда көзделген әдістердің бірімен бекітілген сәтте аяқталады.

3. Дәлелдерді жинауды іздердің барлық қасиеттері мен белгілерін механикалық көшіруге дейін азайту мүмкін емес. Тергеушінің, прокурордың қызметі осы кезеңде белсенді және сайлау процесі ретінде жүреді. Кез келген объектінің күрделі құрамы олардан объектіні оның элементтерімен байланыстың барлық маңызды және әртүрлі деңгейлеріне жататын бұрышта зерттеу қабілетін талап етеді.

4. Дәлелдемелерді жинау – бұл ақпараттық процесс – дәлелді ақпаратты қылмыс іздерінен қылмыстық іс материалдарына көшіру. Бұл қызметтің сәттілігі дәлелдеу субъектісі іздерде сақталған ақпаратты қаншалықты анықтағанына және іс материалдарында жазылғанына байланысты.

5. Дәлелдемелерді жинау алынған ақпараттың формасын өзгертумен қатар жүреді, мысалы, бұл талдың белгілі бір бөлігін жоғалтуға әкеледі, кейбір жағдайларда шағылысудың жеткіліктілігін төмендетуі мүмкін.

Қылмыстық процессте дәлелдемелерді жинау тәсілдері.

1. Тергеу әрекеттері.

Дәлелдерді күдікті, айыпталушы, қорғаушы, айыптаушы, сондай-ақ жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері және кез келген азаматтар, кәсіпорындар, мекемелер мен ұйымдар ұсына алады. Осылайша, заң дәлелдемелерді жинау тәсілдерін қарастырады:

1. Тергеу әрекеттерін жүргізу;
2. Заттар мен құжаттарды талап ету;
3. Өз қаражаты немесе заттай тексеру есебінен бухгалтерлік есепті қалпына келтіру;
4. Тексеру жүргізу туралы талап;
5. Процеске қатысушылар, азаматтар лауазымды адамдар ұсынған дәлелдемелерді қабылдау.

Мұндай жалпыланған құқықтық сипаттама осы әдістердің әрқайсысының ерекшеліктері туралы мәселені зерттеуді ғылыми міндет ретінде алға тартады және дәлелді ақпарат алынған дереккөздерді, сондай-ақ олардың процестің жекелеген кезеңдерінде қаншалықты қолданылатындығын көрсетеді.

«Тергеу әрекеттері» термині қылмыстық іс жүргізу заңында бірнеше рет айтылғанына қарамастан, оның мазмұны ҚПК-нің 197-бабында түсіндірілмеген. Бұл мәселе бойынша заң ғылымында әртүрлі пікірлер айтылуы ғажап емес. Бір қарағанда, тергеушінің заң негізінде және оның алдында тұрған міндеттерді шешу мақсатында жасаған барлық әртүрлі әрекеттерін тергеу деп санауға болады. Алайда, мұқият қараған кезде мұндай өкілдік шектеуді қажет етеді. Ең алдымен, іздестіру әрекеттерін одан алып тастау керек, оларды жүргізу мүмкіндігі тергеушілермен бірге заңда тікелей көзделген.

Тергеуші өз функцияларын жүзеге асыра отырып, ұйымдастырушылық-техникалық тәртіпте түрлі шаралар қолданады. Бұл тергеу жоспарын құру, жедел қызметкерлермен өзара ақпарат алмасу, жұмысшылар алдында тергеу нәтижелері туралы есеп беру және басқалары. Мұндай әрекеттер, сайып келгенде, заң ережелеріне негізделгенімен, олар оларға тікелей реттелмейді, сондықтан тергеу қатарына кірмейді.

Алайда, тек қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелетін әрекеттерді тергеу қатарына жатқызу қарастырылып отырған мәселеге айқындық әкелмейді. Бірқатар нормаларды салыстырудан заң шығарушы бұл терминге әртүрлі мағына беретінін көруге болады.

«Тергеу әрекеті» ұғымының көлемін анықтай отырып, субъектіден емес, осы әрекеттер арқылы жүзеге асырылатын процестік қызметтің міндеттерінен бастау ұсынылады. Бұл қызмет дәлелдемелерді қалыптастыру мақсатында шындық құбылыстарын зерттеу болып табылады, яғни, танымдық сипатта болады. Сондықтан мемлекеттің уәкілетті органының когнитивті сипаттағы, яғни дәлелдемелерді жинауға және тексеруге бағытталған

және ерекше процедуралық түрде жүзеге асырылатын кез келген әрекетін тергеу деп атауға болады. Тергеу әрекеті – бұл белгілі бір танымдық міндеттерді ескере отырып, олардың жалпы массасынан бөлінетін іс жүргізу әрекеттерінің бір түрі.

Алдын ала тергеу кезеңінде дәлелдемелерді жинаудың ең тиімді әдістері тергеу әрекеттері болып табылады. Дәлелдемелерді жинауға бағытталған уәкілетті мемлекеттік органның іс жүргізу әрекеттері ғана тергеушілерге жатқызылуы керек.

Тергеу әрекетінің сипаттамасын анықтау үшін оның дәлелдемелерді қалыптастырудағы рөлін ашу қажет.

Бұл мәселе процессуалдық ғылым мен криминалистикада әлі тиісті зерттеулерге ұшыраған жоқ. Бұған көз жеткізу үшін құқықтық әдебиеттегі тергеу әрекетінің көптеген анықтамаларына жүгіну жеткілікті. Тергеу әрекетінің анықтамалары дәлелдемелерді жинау, бекіту және тексеру үшін процедуралық әрекет ретінде кең таралған. Тергеушінің алдына қойылған мақсатты дұрыс жаза отырып, олар оған жету жолдарын ашпайды, бұл дәлелдемелер тергеу әрекетін жүргізгенге дейін болған деп болжауға мүмкіндік береді, ал тергеушінің міндеті тек оларды «иемденуге» дейін азаяды.

И.Е. Биховский тергеу әрекетін анықтауда бұл арнайы процедурамен жүзеге асырылатын дәлелдемелерді табу, зерттеу, бекіту және зерттеуден тұратын тергеушінің қызмет түрі екендігіне назар аударады.⁶⁵ Алайда, ол бұл әрекеттің дәлелдің пайда болуына қалай әкелетінін көрсетпейді. Сонымен қатар, «дәлелдер іздерін» сөздің процедуралық мағынасында дәлелдемелерге айналдыру тергеу әрекетінің маңызды функциясы болып табылады.

Бақылау, сұрақ қою және танымның басқа әдістері қылмыстық іс жүргізу заңында белгіленген нысанда қолданылады. Бұл оларды іздеу, танымдық және

⁶⁵И. Е. Биховский Развитие процессуальной регламентации следственных действий // Государство и право. - 1972. №4. - Б. 108-109.

куәландырушы сипаттағы операцияларға айналдырады, олардың көмегімен тергеуші оқиғаның іздеріндегі ақпаратты анықтайды және көрсетеді. Тергеу әрекетінің құрылымында жеке таным әдістері бір мезгілде іздеу және танымдық операциялар (бақылау, салыстыру, өлшеу, эксперимент) немесе тергеушінің белгілі бір ережелеріне сәйкес орындалатын танымдық және куәландырушы операциялар (өлшеу, сипаттау, модельдеу) ретінде әрекет ете алады.

Тергеу әрекетінің құрылымына кіретін жекелеген операциялардың «мамандануы» тұтастай алғанда әрбір тергеу әрекетінің де оның мақсатымен қатаң анықталған қолдану аясына ие болуына әкеледі. Әрбір тергеу әрекеті кез келген емес, тек оқиғаның белгілі бір іздерін көрсетуге бейімделген; оған кіретін операцияларды қолдана отырып, бір тергеу әрекеті шеңберінде басқа тергеу әрекетінің алдында тұрған мақсатқа қол жеткізу мүмкін емес.

Тергеу әрекетінің құрылымын дұрыс түсіну үшін оны құрайтын элементтер жүйені – реттелген және ерекше кешенді құрайтындығын атап өту маңызды.

Дәстүр бойынша, тергеушілер оқиғаның іздерін тікелей қабылдауға негізделген, олардағы нақты деректерді бейнелейтін, түсіретін танымдық әрекеттерді түсінеді.

Осыны ескере отырып, тергеу әрекетін қылмыстық іс жүргізу заңымен реттелетін және тергеуші жүзеге асыратын іздеу, танымдық және куәландыру операцияларының жиынтығы ретінде анықтауға болады, олар белгілі бір түрдегі іздердің ерекшеліктеріне сәйкес келеді және олардағы дәлелді ақпаратты тиімді табуға, қабылдауға және бекітуге бейімделген.

Тергеу әрекеті – тергеушінің немесе соттың қылмыстық іс жүргізу құқығын қолданудың күрделі актісі, ол: 1) жағдайды талдау, оны нормативтік нұсқамалармен салыстыру және іздестірілетін нақты деректерді алу туралы шешім қабылдау; 2) іздестіру және танымдық операцияларды жүзеге асыру арқылы шешімді орындау, тартылған адамдарды өз міндеттерін орындауға

ынталандыру, ол үшін сондай-ақ аталған адамдардың құқықтарын, қажетті шарттарды қайта ұйымдастыру; 3) танымдық қызмет барысын тиімді басқару мақсатында аралық шешімдер қабылдау; 4) іс материалдарында оның барысы мен нәтижелерін көрсету.

Дәлелдемелерді жинаудың басқа процедуралық әдістері.

ҚПК-нің 122-бабы осы Кодексте белгіленген тәртіппен сотқа дейінгі тергеп-тексеруге немесе сот талқылауына қатысуға жіберілген қорғаушының, жәбірленушінің өкілінің заттар мен құжаттарды талап ету мүмкіндігін көздейді, бірақ осы тәсілдерді қолдану рәсімдерін айқындамайды. Дәлелдемелерді талап ету – бұл іс бойынша өндірістің кез келген кезеңіндегі танымдық жағдайға сәйкес келетін, сондықтан процестің әр кезеңінде қолданылатын дәлелдеу әдісі. Осыдан дәлелдемелерді талап ету процедурасы барлық кезеңдер үшін әмбебап ретінде құрылуы керек. Әмбебаптық туралы ойлар дәлелдемелерді ұсынуға да қатысты.

Дәлелдеудің нақты әдістері азаматтар мен ұйымдар ұсынған дәлелдемелерді қабылдау болып табылады. Бұл жағдайда зат немесе құжат тергеушінің көз алдында оны иеленетін адамдардың бастамасымен пайда болады.

Айыптау тарапынан қорғаушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер және азаматтық жауапкер дәлелдемелерді қоса беру туралы өтінішхаттарды мәлімдей отырып, дәлелдеуге қатысу құқықтарының бірін іске асырады; жасалған қылмыс туралы тергеу органдарына жібере отырып, кәсіпорындардың, мекемелердің, ұйымдардың басшылары, ал өзге де азаматтардың құқық қорғау органдарына жәрдемдесу үшін өздерінің моральдық борышын іске асырады. Осы жағдайлардың әрқайсысында тергеушінің объектіні зерттеу туралы құқықтық маңызы бар өтінішті тіркеу және қарау, ұсынылған объектіні зерттеу, оны іске қосу немесе иесіне қайтару туралы негізделген шешім қабылдау міндеті туындайды.

Дәлелдерді алудың екі әдісі де, ортақ белгілері бар, бір-бірінен айтарлықтай ерекшеленеді. Тергеушінің заттар

мен құжаттарды талап етуі – тиісті азаматтар мен лауазымды тұлғалардың құқықтық міндеттерін тудыратын белсенді таным актісі; дәлелдемелерді ұсыну соңғысының бастамасымен жүзеге асырылады, яғни тергеушінің талабына байланысты емес.

Дәлелдемелерді талап ету мен ұсынудың арасындағы айырмашылықтар бірінші жағдайда дәлелдемелік материалды толықтырудағы бастама тергеушіден, ал екіншісінде дәлелдемесі бар адамнан туындайтындығына байланысты. Бұл жағдайларға ортақ нәрсе – дәлелдемелер уәкілетті мемлекеттік органға беріледі. Бұл әдістерді жүзеге асырудың құрылымы мен ең қолайлы формасы процедуралық әдебиеттерде кеңінен талқыланды. Осы ретте айтылған ойларды қорытындылай келе, дәлелдемелерді талап ету жөніндегі іс жүргізу қызметін операциялар жиынтығы түрінде, ал дәлелдемелік материалы бар басқа адамдарды сипаттауға болады.

Дәлелдемелерді талап ету мыналарды қамтиды:

- 1) талапты адамға немесе ұйымға жіберу;
- 2) талап етілетін объектіні жеткізу, осы фактіні және объектінің жеке белгілерін материалдық істе көрсету;
- 3) дәлелді іске қосу.

Дәлелдемелерді ұсыну мыналарды қамтиды:

1) тергеушіге (сотқа) процеске қатысушыларға, кәсіпорынның, мекеменің, ұйымның лауазымды адамының, сондай-ақ кез келген азаматтың объектіні іске қосу туралы өтінішхаты немесе өтініші бар затты немесе құжатты жеткізуі;

2) іс материалдарында объектінің жеке белгілерін анықтау мән-жайларын, ұсыну фактісін көрсету;

3) өтінішті қарау және дәлелдемені қоса тіркеу не объектіні оны ұсынған адамға қайтару туралы шешім қабылдау.

Енді талқылау сипатындағы ұсыныстарға ерекше назар аудара отырып, аталған операцияларды қандай процедуралық түрде жүзеге асыруға болатындығын қарастырайық.

Заттар мен құжаттарды ұсыну туралы талап жазбаша түрде болуы керек деп санайтын авторлардың пікірлерімен келісу керек. Бұл тек тиісті емес объектіні алуға жол бермейді, сонымен қатар, кәсіпорындар мен ұйымдардың мүдделерін қамтамасыз етеді, өйткені ауызша сұрау бойынша затты немесе құжатты ұсыну кәсіпорынның іс жүргізу ұйымында із қалдырмас еді, бұл тиісті құжаттың қайда кеткендігі туралы түсініксіз жағдай туғызады. Жазбаша сұрау салуды жасау қажеттілігі заттар мен құжаттарды заңсыз талап етуге, оның ішінде нақты жүргізілген ойып алу «ерікті беру» деп аталатын жағдайда да кедергі болады. Ақырында, істе жазбаша сұраудың болуы істе дәлелдемелердің пайда болу жолдарын түсіндіреді.

Дәлелдемелерді талап етудің немесе ұсынудың міндетті элементі тиісті объектіні ұсыну фактісін куәландыру және оның ерекшеліктерін көрсету болуға тиіс. Бұл үшін ең жақсы нысан – хаттама, яғни заң талаптарына сәйкес іс жүргізу әрекетінің орны мен күнін, оның мазмұнын, басталу және аяқталу уақытын, оны өндіруге қатысатын адамдар тобын, осы дәлелдеу әдісін қолдануды белгілейтін акт болады.

Жоғарыда айтылғандар келесі тұжырымдар жасауға мүмкіндік береді:

1) Дәлелдемелерді жинау – бұл субъектінің объективті қолданыстағы нақты деректерді таңдаулы қабылдау мен түрлендірудің белсенді танымдық процесі, дәлелдемелерді қалыптастырумен аяқталады.

Мұндай ұсыныс тергеуші, прокурор қызметінің шығармашылық сипатын дәлелдеудің бастапқы кезеңінде ашады, бұл қызметті «дайын дәлелдемелерді» іздеу және «иемдену» деп түсіндіру мүмкіндігін жоққа шығарады.

2) Дәлелдемелерді жинау қызметінің құрылымы тек іздеу және танымдық ғана емес, сонымен қатар, куәландыру және құқық қорғау операцияларын да қамтиды. Процессуалдық ғылымда кең таралған түсініктерге қайшы дәлелдемелерді бекіту бұл дәлелдеудің дербес элементі емес, дәлелдемелерді жинаудың органикалық, бөлінбейтін

элементі; оның мәні тек сақтауда ғана емес, сонымен бірге алынған нақты деректерді түрлендіруде де жатыр.

3) Дәлелдемелерді жинау қылмыстық процестің барлық кезеңдерінде жүзеге асырылады және әр кезеңде алынған, тиісті процедураны сақтай отырып, нақты деректер осы сапаны сақтай отырып және процестің келесі кезеңдерінде дәлелдемелерге айналады.

4) Тергеу әрекетін белгілі бір түрдің іздерінің ерекшеліктеріне сәйкес келетін және олардағы дәлелді ақпаратты тиімді табуға, қабылдауға және бекітуге бейімделген іздеу, танымдық және куәландыру операцияларын алдын ала тергеу жүргізетін органдар жүзеге асыратын кешен ретінде анықтау заңды, яғни дәлелдемелерді қалыптастыру. Алдын ала тергеуде және сотта дәлелдемелер алу тәсілдері түбегейлі қауымдастыққа ие.

2.4 Дәлелдемелерді бағалау және пайдалану

Дәлелдеу теориясындағы дәлелдемелерді бағалау кезінде қылмыстық іс бойынша объективті шындықты анықтау үшін жиналған дәлелдемелердің рөлі мен мағынасын анықтау үшін дәлелдеу субъектілерінің күрделі логикалық, ойлау процесі қарастырылады. М.С.Строговичтің пікірінше, «дәлелдемелерді бағалау дәлелдемелердің сенімділігі немесе сенімсіздігі туралы қорытынды болып табылады және осы дәлелдемеде қамтылған фактінің дәлелденгені немесе дәлелденбегені туралы.⁶⁶

М.С. Строговичтің дәлелдерді бағалау ұғымдарын фактінің дәлелдерін бағалаумен ажырату қажет деген пікірімен келіспеген А.Р. Белкинмен келіспеуге болмайды.⁶⁷

⁶⁶М.С. Строгович Көрсетілген әдеб.Б. 258.

⁶⁷Р.С.Белкин, А.И. Винберг Криминалистика и доказывание. М., 1969. – Б.9.

В.Д. Арсеньев дәлелдемелерді бағалау ұғымын ашып, әр дәлелдеудің күші мен мағынасын анықтауға,⁶⁸ А.И.Трусов – дәлелдемеде қамтылған мәліметтердің дұрыстығын анықтауға⁶⁹ баса назар аударды.

Біз дәлелдемелерді бағалауға кіріскенде, бізде қазірдің өзінде қалыптасқан дәлелдемелер жүйесі мен дәлелдемелер базасы бар. Осылайша, дәлелдемелерді бағалау кезінде дәлелдемелердің жеке және жалпы дәлелдемелер жүйесінің мәні анықталады. Дәлелдемелердің мағынасын анықтау қажетті шарт болып табылады нақты қылмыстық істі тергеуде дәлелдеменің немесе дәлелдемелер жүйесінің рөлі қандай және ол қылмыстық іс бойынша объективті шындықты анықтауға қалай әсер етеді. Нақты деректерді бағалай отырып, біз дәлелдемелер жүйесінде бір дәлелдеменің екіншісіне қарағанда мәнін анықтай аламыз, дәлелдемелер арасындағы байланысты қадағалай аламыз. Дәлелдемелердің мағыналығының маңыздылығын көптеген заңгер ғалымдар атап өтеді.

Ішкі наным бойынша дәлелдемелерді бағалау барлық заңгер ғалымдар мен практиктер үшін әлі де кедергі болып табылады. Дәлелдемелерді ішкі сенімі бойынша бағалай отырып, қылмысты тергеудің жекелеген кезеңінде немесе қылмыстық процестің нақты кезеңінде анықталған істің барлық мән-жайларының жиынтығына сүйену қажет.

Дәлелдемелерді бағалау субъектілерінің ішкі күйі – бұл рационалды санаға, логикалық ойлауға және ішкі инстинктке негізделген, төзімділік, салыстырмалылық, сенімділік және жеткіліктілік талаптарына жауап беретін адамның психологиялық эмоционалды күйі. Дәлелдемелерді дұрыс бағалау айыпталушының кінәсі немесе кінәсіздігі, оның тұжырымдарының дұрыстығына

⁶⁸ В.Д.Арсеньев Вопросы общей теории судебных доказательств. М., 2004. – Б.130.

⁶⁹ А.И. Трусов Основы теории судебных доказательств. М., 1960. – Б.87.

сенімділігі және маңызды шешімдер қабылдауға дайындығы туралы қорытындыға келуге мүмкіндік береді.

Сондықтан М.С. Строгович дәлелдеудің құндылығын атап өтті: «Біз істің мәніне қарамастан, қандай да бір сыртқы, ресми, алдын ала деректерді білдірмейміз. Біз оның осы нақты істің жағдайындағы, істің мән-жайлары қалыптасатын қоғамдық қатынастардың күрделі тоғысуындағы сапасын айтамыз».⁷⁰

Дәлелдемелерді еркін бағалау қағидасы дәлелдеменің құндылығы дәлелдеменің түрімен де, оның қайнар көзімен де анықталмайтындығын, сонымен қатар, дәлелдеменің мазмұнын және дәлелдеу процесіндегі рөлін зерттемей дәлелдеменің құндылығын анықтайтындығын қабылдамайтынын ұмытпауымыз керек.

Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау формальды дәлелдемелер теориясын жокқа шығарады, бұл әртүрлі түрдегі дәлелдемелердің күші мен маңыздылығын заң шығарушы алдын ала белгілейді, ал сот істі шешкен кезде белгілі бір қылмыстық іс бойынша шешім шығарған кезде осы алғышарттан шығуға міндетті.

Сонымен, іздестіру немесе инквизициялық процесте айыпталушының кінәсін анықтайтын кінәні мойындау болды, бұл айыптау үкімін шығаруға жеткілікті болды. Айыпталушының кінәсін мойындауы толық, «мінсіз» дәлел болып саналды және барлық басқа дәлелдер қылмыстық істі шешу үшін негізгі, «жартылай» немесе маңызды емес деп қабылданды. Мұндай дәлелдер қылмыстық іс бойынша ресми, әділетсіз шешімдер қабылдауға әкелді.

ҚР ҚПК-нің 25-бабында дәлелдемелерді бағалаудың негізгі қағидаты бекітілген:

1. Судья, алқабилер, прокурор, тергеуші, анықтаушы дәлелдемелерді заң мен ар-ожданды басшылыққа ала отырып, қаралған дәлелдемелер жиынтығына негізделген өзінің ішкі сенімі бойынша бағалайды.

⁷⁰М.С. Строгович Көрсетілген әдеб. – Б. 258.

2. Ешқандай дәлелдердің алдын ала белгіленген күші жоқ.

Осылайша, қылмыстық процестегі дәлелдемелерді бағалау екі критерий бойынша – заңдылықты сақтау және ішкі сендіру тұрғысынан жүзеге асырылады. Осылайша, жалпы және жеке дәлелдеу жүйелерін құру кезінде дәлелдеу субъектілері дәлелдемелерді ішкі сеніммен бағалауға кіріскен кезде белгілі бір проблемалар туындайды. Атап айтқанда, біз ішкі сендіру ұғымы, ішкі сендіру критерийлері және басқа мәселелер туралы айтып отырмыз.

Қылмыстық процестің әдебиетінде ішкі сенімнің түсінігі мен мазмұны туралы бірнеше көзқарас қалыптасты.

Сонымен, А.Р. Ратинов «заңды ішкі сенімге бағыттау, ең алдымен, іс бойынша іс жүргізуші адамның құзыреттілігінің эксклюзивтілігі ретінде түсінілуі керек» деп атап көрсетеді.⁷¹

П.А. Лупинская ішкі сенімділікті дәлелдемелерді бағалау қағидаты ретінде анықтайды, оның негізінде істің барлық жағдайларын олардың жиынтығында жан-жақты, толық және объективті қарау керек.⁷²

Біздің ойымызша, бұл ұстанымдар ішкі сенім ұғымының мәні мен мазмұнын толық ашпайды. Табиғаты бойынша ішкі сенім күрделі және көп қырлы ұғым болып табылады. Ішкі сенім ұғымы алдын ала тергеу органдары мен соттың дәлелдемелерді қалыптастыру жөніндегі қызметінің әртүрлі аспектілерін қамтиды: психологиялық, эпистемологиялық, моральдық-этикалық, құқықтық және іс жүргізу.

«Психологиялық тұрғыдан, – деп атап өтті Ю.К.Орлов, – ішкі сенім дегеніміз – өз тұжырымдарының

⁷¹А.Р. Ратинов Внутреннее убеждение при оценке доказательств. Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1999. – Б. 475.

⁷² П.А. Лупинская. Оценка доказательств. Уголовно-процессуальное, право. М., 2000 ж. – Б. 162.

дұрыстығына деген сенімділік пен сенімділік сезімі. Ішкі сенімнің моральдық-этикалық жағы өз сенімдеріне сәйкес, өзімен келісе отырып жасалған әрекеттерді, әрекеттерді сипаттайды. Эпистемологиялық аспект объективті шындыққа сәйкестігін білдіреді.⁷³

«Ішкі сенім – ең алдымен, ар-ожданға бағынады» ұғымының мазмұны.

ҚР ҚПК-нің 25-бабында ешқандай дәлелдемелердің күні бұрын белгіленген күші болмайтындығы көрсетілген. Бұл дегеніміз, тергеуші, сот (судья), прокурор және анықтауды жүргізетін адам қылмыстық іс бойынша қорытындыларды қалыптастыру кезінде істің барлық жағдайларының жиынтығына негізделген өзінің ішкі сенімі бойынша іс бойынша барлық қолда бар дәлелдемелерді еркін бағалайды және оларды бағалау кезінде ешқандай ресми ұйғарымдармен байланысты емес.

«Ішкі сенім» термині, – деп атап өтті Г.М.Минковский, – кез келген кезеңдегі дәлелдемелерді бағалауға көзқарас ашық ойды, алдын ала белгіленбеуді, тәуелсіздікті қамтитынын анықтайды.⁷⁴

Заңнаманы, тергеу және сот практикасын талдау ішкі сенім бойынша дәлелдемелерді қалыптастыруды барлық дәлелдеу субъектілері тергеудің жекелеген кезеңінде, қылмыстық процестің жекелеген сатысында, дәлелдемелердің мәні мен күші туралы алдын ала белгіленген ережелер болмаған кезде міндетті түрде жүргізетінін және олардың дұрыстығына күмән келтірмейтін категориялық оң немесе теріс қорытындылар мен шешімдермен аяқталуға тиіс екенін көрсетеді.

Осылайша, дәлелдемелерді бағалаудың ішкі сенімі екі аспектіде қарастырылуы керек: дәлелдемелерді бағалау әдісін қалыптастыру және бағалау нәтижесін қалыптастыру.

⁷³Миньковский Г.М.Көрсетілген әдеб.– Б. 145.

⁷⁴Г.М. Миньковский Оценка доказательств. М., 2005. – Б. 145.

Дәлелдемелерді бағалау әдісін қалыптастыру ретінде келесі белгілер ішкі сенімге тән.

1. Қылмыстық іс жүргізу заңы дәлелдемелердің күшін алдын ала анықтауға қатаң тыйым салады, қандай да бір жағдайларды қандай дәлелдемелермен анықтау керектігін айтпайды, дәлелдемелердің бір түрінің екіншісінен басым мағынасын белгілемейді. Істегі қылмыс туралы, жиналған дәлелдемелер туралы ақпаратты сот, прокурор, тергеуші және анықтама жүргізетін адам ресми белгілері бойынша емес, ішкі сенімі бойынша: моральдық-адамгершілік нормаларын сақтау және олардың заң нормаларына сәйкестігі тұрғысынан бағалайды.

2. Дәлелдемелерді бағалайтын барлық субъектілер өздерінің бағалау пайымдауларында, істің барлық мән-жайларын зерттеу және қарау негізінде жасайтын қорытындыларында еркін көрінеді. Біздің ойымызша, дәлелдемелерді бағалау өлшемі заңнамалық нормалармен бекітілген моральдық-құқықтық нормалар болып табылады. Дәлелдемелерді ішкі сенім бойынша бағалау дәлелдемелерді бағалауды жүргізетін адам процестің алдыңғы кезеңдерінде немесе белгілі бір кезеңде басқа адамдар немесе органдар берген бағалаумен байланысты болуы керек дегенді білдірмейді. Бұл жағдайда барлық дәлелдерді қайта бағалау міндетті болып табылады. Мәселен, тергеуші тергеу бөлімі бастығының адамды айыпталушы ретінде тарту туралы, айыптаудың сипаты мен көлемі және заңда аталған басқа да мәселелер туралы нұсқауларымен келіспеуі мүмкін. Сот дәлелдемелерді бағалай отырып, айыптау актісінің қорытындыларымен, айыптаушының немесе қорғаушының пікірлерімен байланысты емес.

Алдыңғы процессуалдық сатыда жүргізілген дәлелдемелерді бағалау келесі үшін міндетті емес. Бұл жағдайда алдыңғы бағаларды тексеру міндетті болып табылады. Егер жоғары тұрған сот төмен тұрған соттың үкімінің күшін жойса және істі қосымша тергеп-тексеру немесе сотта қайта қарау үшін жіберсе, онда ол айыптаудың дәлелденуі немесе дәлелденбеуі, сол немесе

өзге дәлелдемелердің дұрыстығы немесе дәйексіздігі, кейбір дәлелдемелердің басқалардан артықшылығы туралы мәселені алдын ала шешуге құқылы емес; ал егер мұндай нұсқаулар тікелей немесе жанама нысанда соттың ұйғарымында қамтылса, тергеушілер мен судьялар дәлелдемелерді бағалай отырып, осы нұсқауларды емес, олардың ішкі сенімдерін басшылыққа алуыкерек».⁷⁵

Түсіндірмелерде, айғақтарда, өтініштерде және т.б. процестің әртүрлі қатысушыларының дәлелдемелеріне берілген бағалау іс бойынша іс жүргізуші үшін міндетті емес. Сондай-ақ қылмыстық процестен тыс адамдар мен органдар (БАҚ, кәсіподақтар мен жұртшылық өкілдері, түрлі мекемелердің лауазымды адамдары) беретін бағалаулар міндетті деп танылмайды.

Ішкі сенім дәлелдемелерді бағалау нәтижесінде тергеу органдарының, прокурордың, судьялардың дәлелдемелердің дұрыстығына және олар қылмыстық іс жүргізу дәлелдемелері барысында дұрыс тұжырымдарға деген сенімін білдіреді. Әрбір дәлелдеу процесі осындай сенімділіктің пайда болуымен аяқталуы керек. Егер ол жоқ болса, онда дәлелдемелер кемшіліктерге ұшырайды және дәлелдемелерді бағалаудан дәлелдемелерді жинауға және тексеруге оралу керек.

Қорытындылай келе, ішкі сенімнің эпистемологиялық, логикалық және психологиялық аспектілері бар.

1. Эпистемологиялық (танымдық) нәтиже ретінде – істің қажетті мән-жайларының бар (немесе жоқ) екендігіне сендіру, істің мән-жайларын білуді дәлелдеудің бастапқы, аралық, қорытынды кезеңдерінде алынған және ол бойынша дәлелдеудің осы кезеңдеріне сәйкес шешімдерді (бастапқы, аралық, қорытынды) қабылдауға негіз беретін сенім. Заңда көзделген бұл нақты негіздер іс бойынша іс жүргізу кезінде дәлелдеме шегінде жеткілікті болып табылады.

⁷⁵Ю.К. Орлов. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании. з.ғ.д. ғылыми дәрежесіне іздену үшін дисс. М., 2001., – Б.51.

2.Пайымдаудың логикалық жағынан, дәлелдерді қорытынды бағалау кезінде сенімді және жалғыз мүмкін бола отырып, сол мәселелер бойынша қарама-қарсы немесе басқа пікірдің мүмкіндігі туралы білімді қамтуы керек. Ішкі сенім сенімді болу үшін іс материалдарынан ешқандай күмән тудырмайтын категориялық біржақты тұжырым болуы керек.

3.Дәлелдемелерді бағалайтын адамның белгілі бір психологиялық жағдайы ретінде ішкі сенім – бұл істің мән-жайлары туралы тұжырымдардың дұрыстығына деген сенімділік сезімі. Бұл қызметте ол тергеуші мен сот қабылдаған шешімдерде негіздейтін (нақты, заңды) негізді және дәлелді практикалық әрекеттерді ынталандыратын маңызды ерікті ынталандыру болып табылады. Дәлелдеу процесі дамып, білім деңгейі жоғарылаған сайын, қылмыстық іс түбегейлі шешілгенге дейін оның дұрыстығына деген сенімділік сезімі күшейе түседі.

Ішкі сенім көбінесе бейсаналық деңгейде қалыптасады, оған объективті факторлар әсер еткеніне қарамастан, формальды-логикалық тұжырымдарға дейін азаяды. Сондықтан ішкі сенімділікті интуициямен, болжаммен және басқа да есепсіз сезімдермен араластыруға болмайды. Ол жан-жақты зерттелген және бағаланған дәлелдерге және олардың ішкі сенімі бойынша олардың көздеріне негізделген нақты шындықты объективті тану барысында қол жеткізіледі – бұл жалғыз дұрыс тұжырымды немесе теріске шығаруды түсіну, өз пайымдауларының ақиқатына қатаң негізделген сенімділікке және оған қажетті объективті материалға ие болу.

Сонымен қатар, ең маңызды шешімдерге қатысты заң олардан іс бойынша қорытындыларды негіздейтін дәлелдер келтіруді талап етеді. Бұл ретте дәлелдемелерге сілтеме жеткіліксіз; шешімде олардағы ақпараттың мәні және дәлелдеме дұрыс немесе анық емес деп бағаланатын уәждер баяндалуы тиіс; айыпталушының кінәсінің дәлелденгені (дәлелденбегені) туралы қорытындының уәждері және т.б. түсіндірілуі тиіс.

Қазіргі уақытта қылмыстық іс жүргізу ғылымында дәлелдемеде салыстырмалылық, рұқсат ету және сенімділік белгілері болуы керек деген көзқарас басым. ҚР ҚПК-нің 125-бабының 1-бөлігінде сондай-ақ әрбір дәлелдеме салыстырмалылық, жол берушілік, шынайылық, ал жиналған барлық дәлелдемелер жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілік тұрғысынан бағалануға жататыны айтылған.

Дәлелдемелер мазмұнының *салыстырмалылығы* ҚПК-нің 111-бабының контекстінде бекітілген, оған сәйкес қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер қылмыстық іс үшін маңызы бар мән-жайлардың болуы немесе болмауы негізге алынатын кез келген мәліметтер болып табылады.

Осылайша, егер ақпарат мән-жайларды анықтаса, яғни оларды көрсету қабілетіне ие болса, онда олар қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер болып табылады; сондықтан, егер олар мұндай қабілетке ие болмаса, онда олар дәлелдемелер ретінде танылмауы керек.

Бір қызығы, құқықтық әдебиеттерде дәлелдемелердің салыстырмалылығы әртүрлі түсіндіріледі. Қылмыстық процестегі дәлелдемелердің салыстырмалылығын анықтауда бірқатар авторлар бұл белгі дәлелдемелердің мазмұны бойынша іс үшін маңызды мән-жайларды анықтау құралы ретінде қызмет ету қабілетін білдіреді деп санайды.⁷⁶

Осыған байланысты, Л.В. Клейман дәлелдемелердің салыстырмалылығы олардың арасындағы объективті байланыстарға байланысты дәлелдеуге жататын мән-жайларды тікелей немесе жанама түрде анықтау қабілетін көрсететін міндетті құқықтық қасиет екенін куәландырады.⁷⁷

⁷⁶Ю.В. Ивлев *Логика*. М., 1994. – Б.130.

⁷⁷Л.В. Клейман *Установление относимости доказательств при расследовании преступлений: з.ғ.к. диссерт. автореферат* - Омск, 2001. – Б.11.

Басқа процессуалистер дәлелдемелердің салыстырмалылығын дәлелдемелік ақпарат пен дәлелдеуге жататын жағдайлар арасындағы қажетті байланыстың болуын көрсететін белгі ретінде анықтайды. Мұнда себеп-салдарлық, шартты, кеңістіктік-уақыттық және т.б. болуы мүмкін осы байланыстың объективті сипаты атап көрсетілген.⁷⁸ Тағы біреулер салыстырмалылық олардың заңды белгісі емес, дәлелдемелерге органикалық түрде тән объективті қасиет деп санайды.

Бұл ретте объективті қасиет дәлелдемелер мазмұнының дәлелдеуге жататын мән-жайлармен елеулі қажетті байланысының болуымен көрінеді, соның салдарынан бұл деректер шындықты анықтау үшін пайдаланылуы мүмкін.⁷⁹

Қылмыстық іс жүргізу әдебиетінде тікелей және жанама дәлелдемелердің салыстырмалылығы туралы мәселе де қызықты. Тікелей дәлелдердің салыстырмалылығы әрқашан айқын. «Тікелей дәлелдеменің салыстырмалылығын мойындау оның дұрыстығына күмән келтіруге кедергі келтірмейді; ол айыпталушының немесе куәгердің айғақтарының қасақана жалған болған жағдайда да оның мазмұнына қатысты»

Жанама дәлелдемелердің салыстырмалылығы туралы мәселені шешудегі қиындықтар жеке алынған әрбір осындай дәлелдемеге бірнеше түрлі бір-бірін жоққа шығаратын түсіндірулер берілуі мүмкін екендігіне байланысты. Сондықтан жанама дәлелдемелердің салыстырмалылығы туралы мәселені шешу алдымен оның анықталатын жағдайлармен ықтимал байланысы туралы болжамды пайымдау түрінде болады. Іс бойынша одан әрі тергеу барысында ғана дәлелдеменің салыстырмалылығы немесе төзімсіздігі туралы қорытынды жасауға болады.

⁷⁸Ю.К.Орлов Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М., 2000. - Б.40.

⁷⁹К.Ақпанов Уголовный процесс: доказательства и доказывание.- Алматы, 2001. - Б.121-123.

Анықталған нақты деректердің салыстырмалылығы туралы болжам оларды әрі қарай зерттеудің қажетті алғышарты екенін ескеру қажет. Соңғысы барысында салыстырмалылықты бағалау зерттелетін оқиғаның мән-жайы туралы жаңа мәліметтердің әсерінен бірнеше рет өзгеруі мүмкін.

Мысалы, қылмыс орнында автокөлікті тауып, алдымен егер ол жәбірленушіге тиесілі болмаса, оны қылмыскер тастап кеткен болуы мүмкін деп болжауға болады.

Табылған көліктің азамат К.-ға тиесілі екендігі туралы ақпараттың түсуі соңғысының қылмыс жасауға қатысы бар деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Соңғы кездері К.-ға тиесілі автомобиль осы кезеңде оның жолдасы В. - да болғандығы туралы деректер осы дәлелдің салыстырмалылық бағасын қайтадан өзгертеді. Әрі қарай зерттеу үш жағдайға әкелуі мүмкін:

а) В.-ның кінәсін анықтайтын жаңа дәлелдер табылатыны сөзсіз, олардың арасында көлік құралының қылмыс орнында табылу фактісі де өз орнын алады;

б) В.-ның қылмысқа қатысы жоқ екендігі дәлелденеді;

в) кінәсін де, кінәсіздігін де сенімді түрде анықтау мүмкін болмайды және оның қылмыс жасауға қатысқаны дәлелденбегені үшін іс тоқтатылады.

Басқаша айтқанда, жанама дәлелдеменің дәлелдеме тақырыбымен байланысы не расталады, не жоққа шығарылады, не осы байланыстың болуы туралы мәселе ашық күйінде қалады.

Дәлелдемелер мен істің мән-жайлары арасындағы байланыс туралы түпкілікті, сенімді білімді біз соңғысының дәлелденгені туралы қорытынды жасаған кезде ғана аламыз. Осы себепті, салыстырмалылық, жанама дәлелдеудің қасиеті ретінде, дәлелдеу процесінде оның қажетті фактілермен байланысы туралы түпкілікті пайымдау емес, болжамды түрде бар және өз функцияларын орындайды.

Біздің ойымызша, дәлелдемелердің салыстырмалылығын келесідей анықтауға болады. Дәлелдемелердің

салыстырмалылығы – нақты деректердің зерттелетін нақты қылмыстық істің мән-жайларымен объективті байланысын білдіретін, олардың тасымалдаушысы іс бойынша анықталатын фактімен өзара әрекеттесу нәтижесінде алған және осыған байланысты осы фактіні көрсету қабілетіне ие дәлелдемелердің ішкі тән қасиеті. Егер дәлелде салыстырмалылық сияқты белгі болмаса, оның басқа белгілері туралы, мысалы, жарамдылық пен сенімділік туралы айтудың мағынасы жоқ.

Дәлелдемелердің салыстырмалылық талаптарының практикалық маңыздылығы, бір жағынан, іс бойынша маңызды мән-жайлар мен фактілердің жеткілікті толық және жан-жақты анықталуын қамтамасыз ету, ал екінші жағынан, іс материалдарын дәлелдеу тақырыбына қатысы жоқ мәліметтермен толтырмау және осылайша қылмыстық істі тергеу мен қарауды қиындатпау болып табылады.

Жол берілетін дәлелдеме. Дәлелдемелердің ажырамас қасиеті ретінде жол берілетін дәлелдеменің мәні Қазақстан Республикасының Конституциясында бекітіліп, 77-баптың 3-тармағында мынадай ереже тұжырымдалған: «Заңсыз тәсілмен алынған дәлелдемелердің заңды күші жоқ».⁸⁰ Қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдемелер алудың заңды тәсілі туралы конституциялық ереже Қазақстан Республикасының ҚР ҚПК 125-бабының 4-бөлігінде нақтыланады, онда «Егер дәлелдеме, осы Кодексте белгіленген тәртіппен алынған болса, ол жол берілетін дәлелдеме деп танылады» деп көрсетілген.⁸¹

Қазіргі уақытта дәлелдемелерге жол берудің маңыздылығы Қазақстанда алқабилердің қатысуымен қылмыстық сот ісін жүргізудің енгізілуіне байланысты өзектендірілуде. «Алқабилер туралы» Қазақстан

⁸⁰1995 ж. 30.08. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2022 ж. 22.09. өзгерістер мен толықтырулармен //online.zakon.kz

⁸¹ Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі. - Алматы: Заңгер, 2015 (2023ж. 07.03. өзгертулер мен толықтыруларымен). //online.zakon.kz.

Республикасының Заңына сәйкес оларға қылмыстық-процестік дәлелдеуде мынадай құқықтар беріледі: 1) істің мән-жайларын өз бетінше бағалауға және алқабилер алқасының алдына қойылатын сұрақтарға жауап беруге мүмкіндік алу үшін сотта қаралатын дәлелдемелерді зерттеуге қатысу;

2) төрағалық етуші арқылы процеске қатысушыларға сұрақтар қою;

3) заттай дәлелдемелерді, құжаттарды тексеруге, жергілікті жерді және үй-жайларды тексеруге, сот тергеуіндегі барлық басқа әрекеттерге қатысу...».⁸²

Жоғарыда айтылғандар сотқа дейінгі іс жүргізу сатысында да, сотта істі алдын ала тыңдау кезінде де дәлелдемелердің жол берілуіне мұқият бағалау жүргізуге тағы да назар аударуды қажет етеді. Сонымен қатар, қылмыстық сот ісін жүргізуде жол берілетін дәлелдемелерді бағалау мәселелерін ғылыми зерттеулерде осы уақытқа дейін бірыңғай көзқарас жоқ. «Кеңестік қылмыстық процестегі дәлелдемелер теориясы» авторларының пікірінше, жол берілетін дәлелдемелердің сипаттамасы дәлелдемелердің мазмұнына қатысты белгілерді де қамтиды, өйткені ол осы ақпаратты қалыптастыру мен берудің барлық кезеңдері мен шарттарын көрсетеді немесе көрсетуі керек.⁸³

П.А. Лупинская жазғандай: «бұл іске қатысты нәрсені дәлелдеуге болатындығын білдіреді, дәлелдеу тақырыбына кіретін жағдайларды анықтау үшін маңызды».⁸⁴

А.Р. Белкин де дәлелдемелерге жол берілуі мен салыстырмалылығының өзара байланысына назар аударады: «жол берілу мәселесі тек қатысты дәлелдеме-

⁸²«Алқабилер туралы» 2006 жылғы 16 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы. 2020 ж. 07.07. //online.zakon.kz

⁸³Теория доказательств в советском уголовном процессе. 2-басылым. // Ред.баск.: Н.В. Жогина. М., 1973. – Б. 524.

⁸⁴ П.А. Лупинская Оценка доказательств. Уголовно-процессуальное, право. М., 2000 ж.

лерді қарау кезінде туындайды, ал жол берілген дәлелдер ғана салыстырмалы деп танылуы мүмкін».⁸⁵

Дәлелдемелерге жол берілуі туралы мұндай түсінік алдын ала немесе сот тергеуінен іс бойынша маңызды емес, тергеу мен сотты қызықтыратын жағдайларды анықтауға ықпал етпейтін мәліметтерді алып тастаудан тұратын практикалық мағынадан туындайды. Осы көзқарасты растауды, атап айтқанда, «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының нормативтік қаулысында табуға болады, онда қылмыстық іс материалдарына оны шешу үшін маңызы жоқ нақты деректерді қоса берудің орынсыздығы көрсетіледі.⁸⁶

Басқа авторлардың дәлелдемелерді оның мазмұнын бағалауға қосу туралы қарсылықтары дәлелдеменің қасиеті ретінде рұқсат ету тек оның іс жүргізу формасына қатысты және дәлелдеменің мазмұнына ешқандай қатысы жоқ деп дәлелденеді. Ю.К. Орлов атап өткендей, дәлелдемелерге жол берілуі келесі ресми ережелерді сақтау арқылы анықталады:

1) нақты деректер көздерінің заңдылығын талап ету (олардың тізбесі ҚР ҚПК-нің 112-бабының 2-бөлігінде келтірілген және кеңейтуге түсіндіруге жатпайды);

2) бұл ретте заңда көзделген барлық іс жүргізу қағидаларын сақтай отырып, дәлелдемелерді заңда көзделген тәсілмен ғана алу түсінілетін дәлелдемелерді алудың заңды тәсілі;

3) дәлелдеменің қайнар көзі мен алу тәсілі заңды болғанына қарамастан, оны бұзған кезде дәлелдеме жол берілмейді деп танылатын дәлелдемені тиісті процестік ресімдеу талабы;

⁸⁵Р.С.Белкин, А.И. Винберг Криминалистика и доказывание. М., 1969.

⁸⁶«Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы. 2022 ж. 22.12. өзгерістер мен толықтырулармен – Заңгер анықтамалық құқықтық жүйесі.

4) іс жүргізу әрекетін жүргізуге құқылы тиісті субъект, оның барысында дәлелдеме алынды. Тиісті емес субъект тергеу, соттылық және т.б. туралы заңның бұзылуы немесе қарсылық білдіруге жататын адамның процестік әрекеттерді жүргізуі салдарынан дәлелдеме алуға жол берілмейді.⁸⁷

Қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлелдемелердің жол берілуін бағалау ҚР ҚПК-нің 112-бабының ережелері негізінде жол берілмейтін деп танылған нақты деректерді алып тастау жолымен жүргізіледі. Оларға келесі жолдармен алынған мәліметтер кіреді:

1) азаптауды, зорлық-зомбылықты, қорқытуды, алдауды, сол сияқты өзге де заңсыз әрекеттерді қолдана отырып;

2) қылмыстық процеске қатысушы адамның өз құқықтары мен міндеттеріне қатысты түсінбеушілік, оларға толық немесе дұрыс түсіндірмеу салдарынан туындаған қате түсінігін пайдалана отырып;

3) осы қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыруға құқығы жоқ адамның іс жүргізу әрекетін жүргізуіне байланысты;

4) шеттетуге жататын адамның іс жүргізу әрекетіне қатысуына байланысты;

5) іс жүргізу әрекетін жүргізу тәртібін елеулі түрде бұза отырып;

6) белгісіз көзден немесе сот отырысында белгіленбейтін көзден;

7) дәлелдеу барысында қазіргі ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы.

ҚР ҚПК-нің 112-бабында бекітілген ережелерде заң шығарушының қылмыстық істерді алдын ала тергеу және сотта қарау практикасында жиі кездесетін, оларды дәлел ретінде жол берілмейтін деп тануға негіз болатын нақты деректерді алудың заңсыз тәсілдерін ресімдеу әрекеті қаралады. Алайда, бұл тізбе толық болып табылмайды, ҚР

⁸⁷Ю.К. Орлов Көрсетілген әдеб. – Б.40.

ҚПК 112-бабының 3-бөлігінде ол қылмыстық іс жүргізу заңының нормаларын бұзу тәсілімен толықтырылды, мысалы, ҚР ҚПК-нің 111-бабының 2-бөлігінде бекітілген қылмыстық іс материалдарының тізімдемесіне нақты деректер көздерін енгізбеу, нәтижесінде алынған нақты деректер айыптаудың негізіне алынбауы мүмкін. Сондай-ақ, айғақтар ретінде таныла алмайды және айыптаудың негізіне куә ретінде алдын ала жауап алу кезінде күдіктіге, айыпталушыға берілген айғақтар жатады.

Ю.К. Орлов қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлел ретінде рұқсат етілмейтін нақты деректердің заңнамалық бекітілген тізбесін одан әрі кеңейту мүмкіндігі туралы былай дейді: «Ең дұрысы, заңнама дәлелдемелердің рұқсат етілуін анықтайтын ережелерді барынша толық егжей-тегжейлі көрсетуге ұмтылуы керек. Бұл формализацияға қол жетімді сала (негізінен ішкі сеніммен бағаланатын дәлелдемелердің басқа қасиеттерінен айырмашылығы)».⁸⁸

Бұл ретте заңнамалық техникаға қойылатын мынадай талап қатаң сақталуы тиіс – қылмыстық іс жүргізу заңында бекітілетін және дәлелдемелердің рұқсат етілуін бағалауға мүмкіндік беретін ережелерді ресімдеу мүмкіндігі. Қазіргі уақытта заң шығарушы бұл талапты сақтамайды, мысалы, ҚР ҚПК-нің 112-бабының 1-бөлігінің 7-тармағында, егер дәлелдеу барысында қазіргі ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы алынған болса, нақты деректер жол берілмейді деп танылуы тиіс деген ереже тұжырымдалған.

Ю.К. Орлов атап өткендей, ғылыми өлшем ресімделуге жатпайды, белгілі бір әдісті ғылыми бағалау тек мағыналы болуы мүмкін.

«Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысынан дәлелдемелер ҚР ҚПК-нің

⁸⁸Орлов Ю.К. Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М., 2000.

112-бабында көрсетілген мән-жайлар анықталған кезде ғана емес, сонымен қатар, Қазақстан Республикасының Конституциясында кепілдік берілген адам және азамат құқықтары бұзылған кезде де жол берілмейді деп танылады. Мұнда қылмыстық процесті жүргізетін орган қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалау кезінде Қазақстан Республикасының Конституциясында және ҚР ҚПК-нің нормаларында белгіленген қағидаттарды қатаң сақтауға міндетті екендігіне назар аударылады.⁸⁹ Осылайша, дәлелдемелер алған кезде Қазақстан Республикасының Конституциясымен кепілдік берілген адам мен азаматтың құқықтарын бұзу, оларды бағалау кезінде қылмыстық процестің конституциялық және салалық қағидаттарын сақтамау дәлелдемелерді жол берілмейді деп тануға әкеп соғуы мүмкін.

Ю.К. Орлов қылмыстық сот ісін жүргізуде дәлел ретінде рұқсат етілмейтін нақты деректердің заңнамалық бекітілген тізбесін одан әрі кеңейту мүмкіндігі туралы былай дейді: «Ең дұрысы, заңнама дәлелдемелердің рұқсат етілуін анықтайтын ережелерді барынша толық егжей-тегжейлі көрсетуге ұмтылуы керек. Бұл формализацияға қол жетімді сала (негізінен ішкі сеніммен бағаланатын дәлелдемелердің басқа қасиеттерінен айырмашылығы)». Бұл ретте заңнамалық техникаға қойылатын мынадай талап қатаң сақталуы тиіс – қылмыстық іс жүргізу заңында бекітілетін және дәлелдемелерге жол берілуін бағалауға мүмкіндік беретін ережелерді ресімдеу мүмкіндігі. Қазіргі таңда заң шығарушылар бұл талапты сақтамайды, мысалы, ҚР ҚПК-нің 112-бабының 1-бөлігінің 7-тармағында, егер дәлелдеу барысында қазіргі заманғы ғылыми білімге қайшы келетін әдістерді қолдану арқылы алынса, дәлелдемелер ретінде пайдалануға жол берілмейді деп танылуы тиістігі туралы

⁸⁹ «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы. 2022 ж. 22.12. өзгерістер мен толықтырулармен – Заңгер анықтамалық құқықтық жүйесі.

норма көрсетілген. Ю.К. Орлов дұрыс атап өткендей, ғылыми критерий ресімделуге жатпайды, белгілі бір әдісті ғылыми бағалау тек мазмұнды сипатта болуы мүмкін.⁹⁰

Осыған байланысты дәлелдемелерге жол берілуін бағалаудың жалпыға бірдей танылған ресми ережелерін қылмыстық сот ісін жүргізуде жалпыға белгілі емес (арнайы) білімді қолдану жөніндегі қызметпен байланысты осындай ресми шарттармен толықтыруға болады. Бұл ретте ҚР ҚПК-нің 111-бабының 2-бөлігінде бекітілген дәлелдемелердің әрбір түрін алу кезінде арнайы білім қолданылуы мүмкін екенін атап өткен жөн:

- күдіктінің, айыпталушының, жәбірленушінің, куәның айғақтарын алған кезде, олар қылмыстық сот ісін жүргізу тілін меңгерген жағдайларда ҚР ҚПК-нің 30-бабының 3-бөлігі негізінде аудармашы тартылады. Жауап алу кезінде дыбыстық және бейнежазбаны қолдану үшін маманның қатысуы мүмкін (ҚР ҚПК-нің 215-бабы); кәметке толмаған айыпталушыдан, күдіктіден жауап алу кезінде психологтың, педагогтың қатысуы мүмкін;

- сарапшының қорытындысы оның арнайы ғылыми білімді пайдалана отырып жүргізген зерттеу нәтижелеріне негізделеді (ҚР ҚПК-нің 79-бабының 1-бөлігі);

- тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу кезінде заттай дәлелдемелерді табу, бекіту және алып қою үшін көбінесе дәлелдемелерді жинауға, зерттеуге және бағалауға, сондай-ақ техникалық құралдарды қолдануға жәрдемдесу үшін қажетті арнайы білімі бар маман-тұлға тартылады (ҚР ҚПК-нің 79-бабының 1-бөлігі);

- іс жүргізу іс-әрекеттерінің хаттамаларында тергеу іс-әрекеттерін жүргізу кезінде және сот отырысында тіркелген, оның барысында аудармашы мен маман қатыса алатын, суретке түсіру, кино түсіру, дыбыс-және бейнежазба қолданылуы, іздердің құймалары мен бедерлері жасалуы, сызбалар, сызбалар, жоспарлар

⁹⁰Ю.К. Орлов Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М., 2000.

жасалуы мүмкін нақты деректер болады (ҚР ҚПК 199-бабы);

- ҚР ҚПК-нің 120-бабының 3-бөлігіне сәйкес тергеуге дейінгі тексеру материалдары (түсіндірмелер мен басқа да көрсеткіштер, түгендеу актілері, ревизиялар, анықтамалар), сондай-ақ компьютерлік ақпаратты, фото және кино түсірілімдерді, алынған, талап етілген немесе тәртіппен ұсынылған дыбыстық және бейнежазбаларды қамтитын материалдар жатқызылуы мүмкін өзге де құжаттар ҚР ҚПК-нің 122-бабында көзделген. Көрсетілген баптың 4-бөлімінде ауызша да, жазбаша да нысандағы мәліметтер, сондай-ақ дәлелдемелер болып табылуы мүмкін заттар мен құжаттар күдікті, айыпталушы, қорғаушы, жеке айыптаушы, жәбірленуші, азаматтық талапкер, азаматтық жауапкер және олардың өкілдері, сондай-ақ кез келген азаматтар мен ұйымдар ұсынуға құқылы делінген. Атап айтқанда, адвокат сарапшылардың қорытындыларын алмастырмайтын, бірақ айыптау нұсқасына дау айту үшін, қорғаушының сараптама тағайындау туралы өтінішін негіздеу үшін немесе жүргізілген сараптаманың қорытындыларын теріске шығару үшін пайдаланылуы мүмкін ғылыми мекемелерден ақпарат ұсынуға құқылы. Осылайша, арнайы білім сот дәлелдемелерінің әрбір түрін алу кезінде, оларды алу құралдарының бірі бола отырып қолданылуы мүмкін, бұл тергеу және сот органдарының практикалық қызметінде істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу туралы қылмыстық процесс қағидатын іске асыруға мүмкіндік береді (ҚР ҚПК 24-бабы). Бұл жағдай дәлелдемелерге жол берудің жалпыға бірдей танылған ресми ережелерімен қатар қылмыстық сот ісін жүргізуде арнайы білімді қолдану жөніндегі қызмет үшін нақты ережелер мен шектеулерді белгілейтін келесі шарттарды қосымша ескеру қажеттілігін тудырады:

- арнайы білімді қолдану үшін нақты және заңды негіздердің болуы. Мысалы, сот сараптамасын тағайындаудың нақты негізі арнайы ғылыми білімді қолдана отырып, іс бойынша туындайтын мәселелерді

шешу қажеттілігі болып табылады. Сараптама тағайындау үшін заңды негіз – бұл мәселелерді сараптама тағайындау арқылы шешу қажеттілігін растайтын іс материалдары.

Арнайы білімді қолдану үшін нақты не заңды негіздердің болмауы алынған дәлелдемелерді жол берілмейді деп тануға әкеп соғуы тиіс.

- арнайы білімді қолданудың тиісті субъектілері. Құқық қолдану процесінде қымыс бойынша іс жүргізетін адамдар өздерінің арнайы білімдерін тікелей қолдана алады немесе арнайы білімі бар адамдарды: сарапшыны, маманды, аудармашыны тарту арқылы заңда белгіленген жағдайларда бұл білімді жанама түрде қолдана алады. Сарапшының, маманның және аудармашының іс жүргізу құқықтары мен міндеттері тиісінше ҚР ҚПК-нің 79, 80, 81-баптарында бекітілген; оларға қарсылық білдіру үшін ҚР ҚПК-нің 92, 93-баптарының нормалары негіз болып табылады.

Егер оларды алу кезінде тиісті емес субъектілердің арнайы білімі қолданылса, дәлелдемелер жол берілмейді. Атап айтқанда, адвокат қорғаушы немесе өкіл ретінде әрекет ететін, заң көмегін көрсетуге байланысты туындайтын және ғылым, техника, өнер және басқа да қызмет салаларында арнайы білімді талап ететін мәселелерді түсіндіру үшін шарттық негізде қорытынды сұратуға құқығы бар маман іс жүргізу тұлғасы болып табылмайды (ҚР «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Заңының 33-бабы 3-тармағының 6-тармақшасы).⁹¹ Бұл сөздің жалпы қолданылатын, кең таралған мағынасындағы маман, ол ҚР ҚПК-нің 80-бабында бекітілген маман – процестік тұлғаның құқықтары мен міндеттеріне ие емес және ол берген қорытындылар үшін заңды жауап бермейді;

⁹¹«Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 шілдедегі № 176 Заңы. 2022 ж. 03.09. //online.zakon.kz

- тиісті іс жүргізу құжаттарында арнайы білімді қолдану жөніндегі қызметті бекіту. Жүргізілген зерттеулердің нәтижелері бойынша жазбаша нысанда жасалған сарапшының қорытындысының мазмұны ҚР ҚПК-нің 283-бабымен егжей-тегжейлі регламенттелген.

Егер тергеу әрекетін жүргізу кезінде суретке түсіру, кино түсіру, дыбыс - және бейнежазба қолданылса, не іздердің құймалары мен бедерлері жасалса, сызбалар, сызбалар, жоспарлар жасалса, онда ҚР ҚПК-нің 199-бабы 4-бөлігінің нұсқамалары негізінде хаттамада оны өндіру кезінде қолданылған ғылыми-техникалық құралдар, оларды пайдалану шарттары мен тәртібі, объектілер, бұл қаражат қолданылған және алынған нәтижелер көрсетілуі тиіс.

Осылайша, арнайы білім қолданылған дәлелдемелерге жол берілуін бағалау дәлелдемелердің оның жол берілуінің жалпы және ерекше формальды шарттарының жиынтығына сәйкестігін бағалауды қамтуы керек. Дәлелдемелерді қолайсыз деп тану тек жалпы ғана емес, сонымен қатар, арнайы білімді қолдану жөніндегі қызметпен байланысты оның жол берілуінің ерекше шарттарын елеулі бұзушылықтар себебінен туындауы мүмкін. Мысалы, сараптамалық зерттеу объектілерін табу, алып қою және тіркеу, сараптама тағайындау және жүргізу кезінде жол берілген, сарапшының қорытындысын жол берілмейтін дәлелдеме деп тануға әкеп соғатын қылмыстық іс жүргізу заңының Елеулі бұзушылықтарына «Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы № 16 нормативтік қаулысы жатқызылған:

1) сараптамалық зерттеу объектілерін дайындаудың, сараптамаға жіберудің процестік тәртібін бұзу;

2) осы сараптаманы жүргізу тапсырылмаған адамдардың сараптамалық зерттеу (зерттеу бөлігі) жүргізуі;

3) сараптама жүргізуге құқығы жоқ немесе заңға сәйкес қарсылық білдіруге жататын адамның сараптама жүргізуі;

4) сараптама тағайындау және жүргізу кезінде процеске қатысушылардың құқықтарын бұзу;

5) басқа бұзушылықтар, егер олар іс жүзінде сараптамалық зерттеудің толықтығы мен жан-жақтылығына, сарапшы қорытындысының объективтілігі мен негізділігіне әсер ету.⁹²

Қылмыстық іс жүргізу заңының елеулі бұзушылықтары дәлелдемелер алу кезінде арнайы білімді қолдануға байланысты қызметтің басқа түрлері үшін де белгіленуі мүмкін: аудармашының, маманның қатысуы, тергеу және сот іс-әрекеттерін жүргізу кезінде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану.

Дәлелдемелерді алу кезінде арнайы білімді қолдану жөніндегі қызметке байланысты ерекше шарттармен олардың жол берілуін бағалаудың жалпы формальды қағидаларын (шарттарын) толықтыру дәлелдемелер ретінде жол берілмейтін деп танылуға тиіс нақты деректердің тізбесін кеңейтуге ғана емес, нақтылауға да мүмкіндік береді, бұл, сөзсіз, қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін тиімді шешуге ықпал етеді.

Сенімділік. П.А. Лупинскаяның пікірінше, «дәлелдемелерді жинау, тексеру және бағалау нәтижесінде алынған, заңда белгіленген ережелерге дәл сәйкес келетін және оның дұрыстығына күмән келтірмейтін білім сенімді деп танылады».⁹³

Сенімділікті объективті шындыққа, негізделген білімге сәйкес түсіну туралы келісуге болады, бірақ жеке алынған дәлелдемелердің дұрыстығын және дәлелдемелер

⁹²«Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы № 16 нормативтік қаулысы. 2020 жылғы 11.12. өзгерістер мен толықтырулармен. //online.zakon.kz.

⁹³ П.А. Лупинская Көрсетілген әдеб. – Б. 151.

жиынтығына негізделген тұжырымның дұрыстығын анықтауға назар аудару қажет деп санаймыз.

Қорытындының сенімділігі – күрделі, ұжымдық ұғым. Ол қылмыстық іс бойынша іс жүргізудің қандай да бір кезеңінде субъективті нысандағы объективті мазмұн ретінде ұсынылуы мүмкін. Қылмыстық іс бойынша Субъектінің шешімі дұрыс сәлемдемелерге, дұрыс дәлелдемелерге негізделуге тиіс. Сенімділік, басқаша айтқанда, егжей-тегжейлі, дәлелденген, күмән тудырмайтын, сондықтан одан әрі негіздеуді қажет етпейтін шындық. Алайда, бұл тек қорытынды шешімдерге ғана тән, өйткені тергеушіге келетін қылмыс туралы алғашқы мәліметтер көбінесе толық емес, эскизді және сенімсіз. Олар қылмыс құрамының болуы немесе болмауы, оған кінәлі адам және т.б. туралы қорытындыны негіздеу үшін жеткіліксіз. Сенімділік ұғымы білімнің ақиқатын, яғни оның объективті шындыққа сәйкестігін де, тиісті субъектіге бағытталған осы шындықтың негіздемесін де қамтиды деп айтуға болады. Бұл түсіндіруде сенімділік объективті де, субъективті де сәттерді біріктіреді. Олардың екеуі де бір-бірімен тығыз байланысты және әдетте бір-бірінсіз болмайды объективті сәт әрқашан субъективті қабылдауды және шындық фактілерін таза субъективті бағалауды қамтиды.

Соттар қылмыстық істерді қарау кезінде әрқашан жан-жақтылық, толықтық және объективтілік талаптарын ұстанбайды. Бұл өз кезегінде үкімнің күшін жоюға және істі жаңа сот қарауына жіберуге әкеп соғады.

Қорытындылай келе, дәлелдемелердің дұрыстығын бағалау екі тармақты қамтиды: объективті (дәлелдеменің қасиеті, сапасы) және субъективті (адамның ішкі сенімі). Бұл бағалаудың субъективизм мен судьялардың озбырлығына орын қалдырмай, объективті негіздер мен критерийлерге ие болуы маңызды. Сенімді білімге қол жеткізу тетігінде ішкі сенімнің қалыптасуы ақпарат көзін, олардың қасиеттерін бағалауға, сондай-ақ осы ақпаратты алу тәсілі мен жағдайларын бағалауға негізделуі керек.

Дәлелдердің жеткіліктілігі. Іс бойынша түпкілікті шешім қабылдау үшін нақты деректердің жеткіліктілігін анықтау дәлелдемелерді бағалаудың дербес міндеті, оның соңғы кезеңі болып табылады. Іс бойынша жиналған дәлелдемелер іске қатысты болуы мүмкін, олардың мазмұны бойынша сенімді, рұқсат етілген болуы мүмкін және соған қарамастан дәлелдеудің түпкілікті тезисін белгіленген деп тану үшін жеткіліксіз болады.

Дәлелдемелер тек дәлелдеу нысанасына кіретін кейбір мән-жайларға қатысты жеткілікті деп танылған және басқа да қажетті фактілердің болуы туралы сенімді білім беру үшін жеткіліксіз болған жағдайда да осындай жағдай жасалуы мүмкін.

Категориялық пайымдау үшін дәлелдемелердің жеткіліксіздігі туралы қорытынды айыпталушының кінәсі немесе кінәсіздігі туралы сенімді сенім сияқты сот білімінің объективті мүмкін нәтижесі болып табылады. Оны барлық жағдайларда дәлелдемелерді зерттеу және бағалау кезінде жіберілген қателіктермен байланыстыру дұрыс болмас еді. Іс бойынша алдын ала және сот тергеуі жан-жақты толықтығымен және объективтілігімен жүргізілуі мүмкін және соған қарамастан сенімді қорытындылармен аяқталмауы мүмкін.

Заң айыпталушының қылмыс жасауға қатысуы дәлелденбеген жағдайда, егер басқа дәлелдемелер жинауға барлық мүмкіндіктер таусылған болса, істі ақтауды немесе тоқтатуды реттейтін осындай жағдайларды қарастырды. Сондықтан дәлелдемелердің жеткіліктілігін «істің мән-жайларын жан-жақты, толық және объективті зерттеу жүзеге асырылғанына сендіру» деп анықтауға болмайды.⁹⁴

Мұндай сенім кейбір жағдайларда дәлелдердің жеткіліксіздігі туралы тұжырыммен біріктірілуі мүмкін.

ҚР Қылмыстық-процестік кодексінде «дәлелдемелердің жеткіліктілігі» ұғымы ашылмаған, жеткіліктіліктің

⁹⁴ Белкин Р.С. Көрсетілген шығ. – Б.85.

қандай да бір рәсімделген өлшемдері берілмеген. Сонымен, айыпталушы ретінде тарту «адамды қылмыс жасады деп айыптауға негіз болатын жеткілікті дәлелдер болған жағдайда» орын алуы мүмкін. Егер айыптау актісін жасау үшін «жиналған дәлелдемелер жеткілікті» болса, іс материалдарын сотқа жібере отырып, алдын ала тергеудің аяқталуына жол беріледі.

Осылайша, дәлелдемелердің жеткіліктілігін анықтау «дәлелдемелер жиынтығын» бағалаудың нәтижесі болып табылады. Білімсіздіктен білімге ауысу ретінде таным процесінің заңдылықтарын көрсете отырып, тергеудің әртүрлі кезеңдеріндегі «дәлелдер жиынтығына» сенімділігі әлі анықталмаған дәлелдер кіреді. Сондықтан кез келген дәлелдемелер жиынтығын объективті шындықты дұрыс көрсететін өзара келісілген және ішкі байланысты дәлелдемелер жүйесі ретінде сипаттауға болмайды. Мұндай қасиеттерге іс бойынша барлық мүмкін нұсқалар зерттеліп, бар қайшылықтар анықталып, бағаланған кезде, жағдайларды жан-жақты және толық зерттеу нәтижесінде қабылданған шешімнің негізінде жатқан дәлелдемелер жиынтығы ие болуы керек.

Дәлелдемелердің мұндай жиынтығы іс бойынша қорытындылардың дәлелденуін қамтамасыз етеді және айыптау үкімінің негізінде жатуы керек.

Біздің ойымызша, дәлелдемелердің жеткіліктілігі ұғымы дәлелдемелерді зерттеу шегі ұғымымен тікелей байланысты. Жалпы ереже бойынша, зерттеудің шегі іс бойынша қандай да бір мән-жай туралы сенім қалыптастыру үшін немесе тергеуші, сот шешетін сұрақтарға жауап беру үшін жеткілікті дәлелдемелердің барлық жиынтығын құрайды. Дәлелдеу шегін анықтаудың құқықтық негізі, сол арқылы дәлелдемелердің жеткіліктілігі ҚПК нормалары болып табылады.

Жоғарыда айтылғандарды ескере отырып, дәлелдемелердің жеткіліктілігі қылмыстық істі тергеу және қарау процесінде шындыққа сәйкес қылмыстың мән-жайларын анықтау және негізделген шешімдер шығару үшін қажетті салыстырмалы, рұқсат етілген, сенімді

дәлелдемелердің ішкі сенімі бойынша анықталатын жиынтығын білдіреді.

Қылмыстық процесте дәлелдеудің ғылыми-техникалық құралдары

Қылмыстық іс жүргізу құқығында тергеліп жатқан қылмыстық оқиға туралы криминалистикалық ақпаратты, сондай-ақ қылмыстардың алдын алу мен жолын кесудің техникалық құралдары мен тәсілдерін анықтауға, бекітуге, алып қоюға, зерттеуге, жинақтауға және өңдеуге арналған криминалистикалық техника құралдары туралы айтылады. Криминалистиканың өзі белгілі бір мағынада қылмыстарды тергеу және ашу туралы ғылым болып табылады, өйткені ол «тергеуді жинау, бекіту және дәлелдемелерді қолдану үшін арнайы әдістер, тәсілдер мен құралдар жүйесін» дамытады. Сондықтан бұл қаражат қылмыстық қудалауда үлкен рөл атқарады.

Дәлелдеудің ғылыми-техникалық құралдары – бұл тек техникалық құрылғылар мен материалдар ғана емес, сонымен қатар, оларды қылмыстарды тергеу, ашу, алдын алу және жолын кесу бойынша практикалық қызметте қолданудың ғылыми әдістері мен тәсілдері. Бұл құралдарды қолдану қылмыстарды толық және жан-жақты тергеу туралы Заңның талаптарын орындаудың қажетті және маңызды шарты, алдын ала тергеу сапасын түбегейлі жақсарту шарты ретінде қарастырылады. Сондықтан қылмыстарды ашу үшін криминалистикалық дәлелдеу құралдарының мүмкіндіктерін толық пайдалану ұсынылады.

Қылмыстық іс жүргізу заңнамасында тек жекелеген техникалық құралдар белгіленген: фотография, кино түсіру, дыбыс жазу, бейнетүсірілім (ҚПК 199-бабы).

Бұл құралдардың барлығы дәлелді мәнге ие. Сонымен, суретке түсіру істі дұрыс шешу үшін маңызы бар түсірілген немесе зерттелген сот-медициналық объектінің фотосуретін алу үшін қолданылады. Қылмыстарды тергеу және ашу үшін маңызды нақты деректерді көрсететін фотосуреттер заңды түрде құжаттарға жатады және қылмыстық қудалауда дәлел

ретінде пайдаланылуы мүмкін. Бірқатар криминалистердің пікірінше, қылмыстық процестің аясынан тыс алынған, мысалы, қылмыстың дайындығын немесе жасалуын тіркеген фотосуреттер заттай дәлелдемелер болып саналады және іске арнайы қаулымен қоса тіркеледі.

Қарама-қарсы пікірдің авторлары да бар. Тергеу әрекеттері барысында алынған суреттер тиісті хаттаманың құрамдас бөлігі болып табылады, өйткені тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде ғылыми-техникалық құралдарды қолдану хаттамалауға жатады.

Суретке түсіруден айырмашылығы, кино түсіру тергеу әрекеті процесін және алынған нәтижелерді динамикада тіркеуге мүмкіндік береді, бұл әсіресе көрсеткіштерді тексеру, жеке басын анықтау, тергеу эксперименті, тұрғын үйді тінту, апат болған жерді тексеру және т. б. Бірақ фотофиксация да, кино түсіру де тиісті тергеу әрекетінің хаттамасын едәуір толықтырады, бұл процеске қатысушыларға қылмыстық іс қозғалысының келесі кезеңдерінде картина (объект) туралы жалпы, толық және объективті идея жасауға, хаттамада түсіруге және алынған дәлелдердің ақиқаттығына сенімділік беретін мәліметтерді қарастыруға мүмкіндік береді.

Дыбыстық жазбаның құндылығы – оның толық толықтығымен жауап алу барысын, бетпе-бет ставканы, хаттаманы көрсете алмайтын көлем мен бөлшектерді тіркейтіндігінде. Дыбыс жазу хаттаманың орнына емес, оған қосымша қолданылады.

Бейнежазба – жеделдігімен, технологиялық икемділігімен және үлкен ақпараттық сыйымдылығымен ерекшеленетін дәлелдемелік ақпаратты бекітудің электрондық әдісі тергеу әрекеттерін жүргізу кезінде бейнелі және дыбыстық дәлелдемелік ақпаратты бекіту құралы болып табылады.

Әрине, дәлелдемелерді бекіту мақсатында қылмыстық қудалауда қолданылатын ғылыми-техникалық құралдармен шектелмейді. ҚР ҚПК-де (199-баптың 5-

тармағы) тікелей көрсетілген: «Дәлелдемелерді бекіту үшін хаттамаларды жасаумен қатар, дыбыс жазу, бейнежазба, кино түсіру, фототүсірілім, құймалар, бедерлер, жоспарлар, схемалар және ақпаратты түсірудің басқа да тәсілдерін жасау қолданылуы мүмкін. Фонограммалар, бейнежазбалар, кинофильмдер, фотосуреттер, құймалар, бедерлер, жоспарлар, схемалар, тергеу немесе сот іс-әрекетінің барысы мен нәтижелерінің басқа да көріністері хаттамаға қоса беріледі (8-тармақ)».

Біздің қалыптасқан сеніміміз бойынша, қылмыстық процесте ғылыми-техникалық құралдарды кеңінен қолдану – бұл қызметті сапалы және тиімді жүзеге асырудың бір жолы және қылмыстық қудалау ісінде табысқа жетудің ажырамас шарттарының бірі. Сонымен қатар, іс жүзінде бұл қаражат қажет болған жағдайда да пайдаланылмайды. Оларды қолдану бойынша білімі, дағдылары мен дағдылары төмен тергеушілер де бар. Оларды пайдаланудың жеткіліксіздігі құқық қорғау органдарының әзірге техникалық құралдармен нашар жабдықталғандығына байланысты. Егер бірнеше тергеушілер бір тергеу чемоданына (қылмыс орнында барлық қажетті құралдар жиынтығы) келсе, оларды кеңінен қолдану мүмкін емес екені түсінікті.

Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңында қылмыстық істер бойынша пайдаланылатын дәлелдемелер көздерінің тізімі бар. Соңғы кездері аудио және бейне құралдарының көмегімен алынған ақпарат іс жүзінде дәлел ретінде көбірек қолданылуда. Бұл объективті себептерге байланысты – магнитофондардың, бейне-камералардың көмегімен ғылым мен техникадағы түрлі оқиғалар жазыла бастады. Аудио және бейнежазбаның ерекшелігі – кез-келген оқиғаның объективті және жан-жақты көрінісі. Құқық қорғау органдарының қызметкерлері қылмыстарды ашу үшін дәл осы мүмкіндікті пайдаланады. Аудио және бейне жазбалардың ең көп қолданылуы парақорлық және бопсалау сияқты қылмыстардың түрлерін дәлелдеу кезінде кездеседі.

Дәлелдер теориясы тұрғысынан аудио, бейне құралдары, фотосуреттер, фильмдер, фонограммалар арқылы алынған ақпаратты талдаймыз. Біз білетіндей, дәлел-бұл заңдарда көрсетілген дереккөздерде қамтылған кез келген нақты деректер, олардың негізінде анықтау органдары, тергеуші, сот заңда белгіленген тәртіппен қоғамдық қауіпті әрекеттің болуын немесе болмауын, осы әрекетті жасаған адамның кінәсін және істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды белгілейді. Осыған байланысты дәлелдеуге үш негізгі талап қойылады:

1) Ондағы мәліметтер «нақты» болуы керек: адамдардың нақты іс-әрекеттері, белгілі бір оқиғалар және т.б. туралы ақпаратты жазып алыңыз, осылайша оқиғаның суретін қайталауға мүмкіндік беріңіз. Егер аудио немесе бейнежазда пара беру туралы ақпарат болса, онда бұл деректер нақты болады, өйткені олар жасалған әлеуметтік қауіпті әрекетке тікелей қатысты. Осылайша, егер аудио -, бейнежазда жасалған қылмыстың мән-жайларына қатысты ақпарат болса, онда дәлелдемелер теориясы тұрғысынан ол жоғарыда көрсетілген талапқа жауап береді.

2) Дәлелдеуге қойылатын екінші талап олардың көзіндегі нақты деректер осы нақты жағдайға қатысты болуы керек екенін көрсетеді. Дәлелдеменің салыстырмалылығы оның іс бойынша дәлелдеуге жататын белгілі бір жағдайларды негіздеу, растау немесе жоққа шығару қабілетін білдіреді. Бұл сапада аудио, бейне жазбалар, егер олар:

- қылмыс жасау құралы немесе құралы ретінде қызмет етті (қылмыскер жала жабу, жалған бопсалау, пара алу үшін қолданған);

- қылмыстық әрекеттердің объектілері, мысалы, оларды жоюға әрекет жасалған фотоқұжаттар немесе жасалған қылмысты жасыру мақсатында бұрмаланған фонограммалар болды;

- қылмыстық оқиғаның жекелеген сәттерін түсіріп алды немесе оның дыбыстық іздерін сақтап қалды, мысалы, қылмыс жасауға итермелейтін фонограмма;

- іс бойынша ақиқатты анықтау құралы бола алатын өзге де мәліметтерді, мысалы, ұрланған мүлікті және өзге де құндылықтарды жасыру орны туралы деректерді қамтитын фонограмманы қамтиды.⁹⁵

Егер аудио және бейнежазбада пара беру фактісі жазылса, онда бұл бір адамның пара бергенін және басқа адамның пара алғанын дәлелдейді, сондай-ақ жасалған қылмыстың мән-жайын (пара беру орны, уақыты, мақсаты) жазады. Демек, аудио-бейнежазба дәлелдемелер теориясымен дәлелдеуге қойылатын екінші талапқа да жауап бере алады.

3) Үшінші талапта кезкелген дәлелдеме қылмыстық процесте іс жүргізу тәртібінің тиісті түрін немесе түрін алу, бекіту және пайдалану тәсілдері мен нысандарын сақтауға қатысты заңға сәйкес келуі керек делінген. Заң мұндай шарттарды белгілемеген, бірақ іс жүзінде техникалық құралдардың көмегімен дәлелдемелер алудың белгілі бір әдістері бар, оларды бекіту формалары, сондай-ақ пайдалану шарттары анықталған. Сот аудио және бейне жазбаларды дәлел ретінде қарастырады.

Кемшілігі – әртүрлі судьялар мұндай дәлелдемелердің іс жүргізу тұрғысынан рұқсат етілуін бірдей бағаламайды. Көріп отырғаныңыздай, тиісті ережелерді заңнамалық тұрғыдан белгілеу бұл кемшілікті жоюға мүмкіндік береді. Бірақ тұтастай алғанда, тәжірибе көрсеткендей, аудио, бейне жазбаларды дәлел ретінде пайдалану дәлелдемелер теориясының үшінші талабына да жауап береді.

⁹⁵Карнеева Л.М. Применение звукозаписи в следственной работе. - М., 2002. - Б. 27-28.

3. ДӘЛЕЛДЕУ СУБЪЕКТИЛЕРІНІҢ ІЗДЕУ- ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНДЕГІ ЖЕКЕ ТҮЛҒАНЫ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ-КРИМИНАЛИСТИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

3.1 Дәлелдеу субъектілерінің мән-жайын анықтаудағы жәбірленушінің жеке тұлғасы

Дәлелдеу процесінде жәбірленушінің жеке басын зерттеу криминалистикалық дәлелдеу құралдарымен қылмыстық-құқықтық, қылмыстық іс жүргізу міндеттерін шешуге ықпал етеді. Жәбірленушінің жеке басы қылмыстық іс-әрекет механизмінде жеке-жеке қасиеттерімен көрінеді, оның қылмыскердің қылмыс жасау ниетінің бағытын, себеп-салдарлық қатынастарды, қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын қалыптастыру мен дамытудағы кеңістік-уақыт факторларын қалыптастырудағы рөлін ашады.

Жәбірленушінің жеке басы қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде және өзара іс-қимыл субъектісі ретінде қылмыстық іс-әрекет механизмінде жеке-жеке қасиеттерімен көрінеді, қылмыстық жағдайдың сипатын объективті-субъективті сипаттағы шарттармен және жағдайлармен анықтайды, қылмыс жасаудан бұрын және қылмыс жасағаннан кейін пайда болған факторлармен ашылады.

Сонымен, қылмыстық жағдайдың жағдайлары мен жағдайларын жүйелі талдау жәбірленушінің жеке басын қылмыстық қол сұғу объектісі ретінде және қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, тергеу және алдын алу кезінде өзара әрекеттесу субъектісі ретінде зерттеуге байланысты. Жәбірленушінің жеке басының рөлі мен маңызын анықтау дәлелдеу процесінде маңызды рөл атқарады, өйткені жәбірленуші қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығында дәлелдемелік ақпаратты жинау, зерттеу, бекіту және пайдалану кезінде маңызды болып табылатын қылмысты

жасыру, жасыру, тергеуге қарсы іс-қимыл жасаудың қозғаушы-реттеуші тетіктерін, себептері мен жағдайларын айқындаушы фактор болып табылады.

Жәбірленушінің жеке басы қылмыстың мән-жайларын дәлелдеу барысында оның іс-әрекеттердегі (әрекетсіздіктердегі) белсенділігін мінез-құлық көріністерімен ашатын, дәлелдеу субъектілерінің іздестіру-танымдық қызметі үшін іздену механизмінде көрінетін криминалистикалық маңызды ақпарат көзі болып табылады.

«Жәбірленушінің іздері – жәбірленушінің көрінісі ретінде пайда болатын қоршаған ортадағы (объектілердегі және материалдық орта объектілеріндегі) және қылмыскердегі барлық өзгерістер, оның қылмыстық қол сұғушылыққа қарсы тұруы және қылмыс туралы, сондай-ақ оны жасаған нақты адамды (адамдарды), оның орын алған мән-жайлары туралы куәландыруы немесе куәландыруы».⁹⁶

Жәбірленушінің жеке басы іздің пайда болу механизмінде адам денесінің сыртқы құрылымы мен қасиеттерін (тістердің, аяқтардың, қолдардың және т.б. іздері), қорғаныс үшін пайдаланылған құралдарды, құралдарды бейнелейтін биологиялық шығу тегінің (іздер — секрециялар, дене бөліктері мен мүшелер, шаштар, тырнақтар және т.б.) анықтайтын белгілермен көрінеді. Яғни, жәбірленуші қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде және қылмыстық іс-әрекет механизміндегі өзара іс-қимыл субъектісі ретінде қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының себеп-салдарлық қатынастары туралы хабардар ететін даралықтың, селективтіліктің және үстемдіктің қасиеттерімен көрінеді.

Жәбірленуші қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылық жасалған жерде қалдырған іздерін, заттарда, объектілерде, сондай-ақ қылмыскердің жәбірленушіде (атап айтқанда мәйітте) қалдырған іздерін зерттеу кезінде қылмыскермен байланыстары, қарым-қатынастары туралы ақпараттық

⁹⁶Белкин Р. С. Көрсетілген шығ. Б.118.

жүктемені көтереді, оны қарап-тексеру және зерттеу жәбірленушінің қылмыскермен себеп-салдарлық жай-күйінің ізін анықтаумен хабардар етеді. Сот-медициналық сараптама жүргізу жолымен мәйітті қарап-тексеру және зерттеу өлімнің себебіне, тәсіліне немесе құралына, денеге зақым келтіруге, мәйітпен іс-әрекеттерге; уақытша факторларға; жәбірленушінің қайтыс болғанға дейінгі және оның келтірілу кезіндегі жағдайына, жай-күйіне және оның келтірілу салдарына; мәйіттің бөліктеріне; жәбірленушінің ол туралы деректерге қатысты ақпарат алуға ықпал етеді.

Мәйітті тексеру және зерттеу кезінде дәлелдеу субъектілері өлімнің зорлық-зомбылық әдісі туралы ақпарат ала отырып, кісі өлтіру әдісін белгілейді. Өлім әдісіне байланысты тергеу кезінде кісі өлтіру анықталады:

- белгісіз және бөлшектелген мәйіттер табылған жағдайда;

- атыс қаруын қолдану арқылы жасалған;

- жарылғыш құрылғы қолданылатын жерде;

- тұншықтыру арқылы жүзеге асырылған;

- улану арқылы жасалған;

- онда пышақтау-кесу құралдары мен доғал заттар қолданылған;

- жәбірленуші биіктіктен лақтырылған кезде;

- ол сахналық қойылымдармен жасырылған.

Мысалы, жарылғыш құрылғыны қолданған жағдайларына тән белгілері – мәйіт, жарылыс ошағынан едәуір қашықтыққа лақтырылған кездегі оның бөліктері. Зақымданудың негізгі бөлігі әдетте жәбірленушінің денесінің жарылыс ошағына (эпицентріне) қарайтын жағында локализацияланған. Өте қатты жарылыстарда басы, аяқ-қолы жұлынуы мүмкін; әдетте ішкі мүшелер мен тіндердің бұлшық еттері жыртылады; ми мен өкпеде қан кетулер жиі кездеседі; денеде күйе шөгінділері кездеседі, ал сынықтармен бірге кейде металл шаңы болады; күйіктер, шаштар мен киім талшықтарының күйіп қалуы жиі кездеседі.

Ілмекте ілулі тұрған мәйітті тексеру кезінде дененің орналасуын, еденнің бетінен мәйіттің аяғына дейінгі қашықтықты және ол ілулі тұрған тіректі, ілмек жасалған арқанның, сымның өлшемдерін, ілмектер мен тіректерді олардың бекітілген жерінде, қолда бар түйіндерді және мәйіттің мойнынан тыс странгуляциялық борозды зерттеуге ерекше назар аударылады.

Мінсіз кісі өлтіруді бүркемелеу тәсілі ретінде өзін-өзі өлшейтін сахналау жиі кездеседі. Сахналауды тану үшін көп нәрсе – бұл странгуляциялық бороздың сипаты мен орны. Кісі өлтіру (тұншықтыру) кезінде странгуляциялық ойық мойынның бойлық өсіне қатысты көлденең орналасады, әдетте қалқанша шеміршектен төмен және жабық сипатқа ие (үзіліс жоқ). Өз-өзіне қол жұмсау арқылы жасалған суицид кезінде странгуляциялық сулькус косовозды бағытқа ие, әдетте қалқанша шеміршектен жоғары орналасқан және жабық емес, яғни цикл түйінге іргелес жерде сулькус жоғалады. Бұл дене салмағының астындағы арқанның жоғары қарай тартылуымен түсіндіріледі. Странгуляциялық бороздың өмір бойы пайда болуы бороздың шеттеріндегі ұсақ қан кетулермен, жеке ұсақ қан кетулермен кеңейтілген қан тамырларымен және басқа белгілермен көрсетіледі. Өлімнен кейінгі странгуляциялық сулькус бозарған, қоршаған тіндерде қандай да бір реакция белгілері жоқ.

Дәлелдеу субъектілері сот-медициналық сараптаманы тағайындау кезінде қосымша мазмұнды ақпарат алады, оның нәтижелері кісі өлтіру тәсілдері туралы хабардар етеді, сол арқылы себеп-салдарлық қатынастарды, қылмыс оқиғасының кеңістіктік-уақыттық факторларын ашады. Сонымен қатар, сіз қылмыс жасау құралы туралы ақпарат ала аласыз, мысалы:

а) қандай құрал зақымданған; қолданылған пышақ-кесу құралының пішіні, ұзындығы, ені қандай;

б) пышақтау, кесу, пышақтау-кесу, мылтық, жұдырық, аяқ жарақаттары жоқ па;

в) бір немесе бірнеше мылтық арқылы зақым келтірілді.

Сот-медициналық сараптама мәйітті бөлшектеу әдісін анықтай алады, мәйітті бөлшектеген адамның мәйіттерді анатомиялау дағдылары бар-жоғы, өлгеннен кейін қанша уақыт өткені және бөлшектеу қандай құралмен жасалғаны туралы өз пікірін айта алады.

Сонымен, мәйітті қылмыстық іс-әрекет механизмі туралы ақпарат алу объектісі ретінде зерттеу «қылмыскер-жәбірленуші» қатынастар жүйесінің өзара байланысы туралы хабардар ететін жәбірленушінің жеке басын анықтау бойынша сәйкестендіру міндеттерін шешуге ықпал етеді, бұл нәтижелердің, салдардың, субъектілік-объектілік қатынастардың қалыптасуының ынталандырушы-реттеуші процестерін ашады.

Мәйітті қарау және зерттеу кезінде хабарлаушы сипаттағы мән-жайлар мәйіттің жай-күйі, позасы, төсегі, онда бар зақымданулар, киім, оның жанындағы құжаттар, жазбалар, жеке пайдаланылатын заттар, жалпы демографиялық, жалпы физикалық, анатомиялық белгілер болып табылады, олар жүйеде қылмыстық іс-әрекет механизмінде субъектілік, субъектілік-Объектілік қатынастарды орнатуға ықпал етеді. Себеп-салдарлық қатынастарды орнату қылмыс жасау, жасыру, тергеуге қарсы іс-қимыл жасау жағдайлары мен мән-жайларын анықтауға ықпал етеді.

Жәбірленушінің мәйітімен байланысты жасыру тәсілдерін белгілеу: мәйітті қылмыс орнынан баспанасыз, жоймай, бөлшектемей жылжыту; мәйітті кейіннен жасыра отырып, оны жою, бөлшектеу, пішінін өзгерту арқылы орнын ауыстыру; мәйітті қылмыс орнында ішінара немесе толық жою, пішінін өзгерту, бөлшектеу, туыстық, жақын, жақын, серіктестік қатынастардың болуы туралы нұсқаны ұсынуға ықпал етеді.

Дәлелдеу процесінде нұсқалық әдісті қолдану дәлелдеу субъектілерінің іздеу-танымдық қызметін қылмыс жасады деп күдіктілер шеңберін, қылмыстық топтың болуын, қылмыс жасаудың «Тапсырыс» сипатын анықтау арқылы анықтайды. «Тапсырысты» кісі өлтірулерді ашуды, тергеуді және алдын алуды ұйымдастыру

жәбірленушіден, себеп арқылы, тапсырыс берушіге және орындаушыларға (делдалдарға, көмекшілерге) байланысты ашу арқылы дәлелдеуге жататын мән-жайлардың анықталуына байланысты.

«Тапсырысты» кісі өлтірудің типтік себептері:

- а) бизнес бәсекелесін жоюға деген ұмтылыс;
- б) жалдаушының жәбірленушіге қарызын төлеуден аулақ болуға деген ұмтылысы немесе жәбірленушінің қарызды жалдаушыға қайтарғысы келмеуі;
- в) жұмыс берушінің бизнесте табысқа жеткен жәбірленушіге қызғанышы;
- г) қылмыстық жолмен алынған адамды бөлу негізінде жанжал;
- д) кек алу (мемлекет қайраткері – белгілі бір талаптарды орындамағаны үшін, жәбірленуші-шартты орындамағаны, ұрып-соғу, қорлау, қылмыстық топ мүшесін өлтіргені үшін);
- е) жәбірленушінің пәтерін иемденуге немесе сатып алынған пәтердің құнын төлеуден жалтаруға ұмтылу;
- ж) қылмыстық топтардың ықпал ету салаларын бөлуге негізделген жанжал;
- з) қызғаныш және тұрмыстық сипаттағы басқа да себептер [47, Б.80].

Яғни, қылмыстық құқық бұзушылық жасау ниетін қалыптастыру мен дамытудың ынталандырушы-реттеуші тетіктері «жәбірленуші мен қылмыскер» жүйесінің себеп-салдарлық шарттылығымен, қылмыс жасау жағдайының шарттары мен жағдайларын таңдап, қолдана отырып, міндеттерді, құралдарды, құралдар мен мақсаттарға жету жолдарын бөлумен анықталады.

Қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық реттеушілерінің корреляциялық байланыстарын орнату құбылыстың, оқиғаның қалыптасуы мен дамуының логикалық дәйектілігінің көрінуінің табиғи процестерімен байланысты, қылмыстарды ашу, тергеу және алдыналу барысында танымдық мәселелерді шешу әдістерін анықтайды, олардың бірі нұсқа әдісі болып табылады. «Тапсырысты» кісі өлтірулерді ашу, тергеу қылмыстық

құқық бұзушылық жасаған адамды анықтау, ұйымдас-тырушының, орындаушының, көмекшінің, делдалдың рөлдік функцияларын анықтау бойынша нұсқаларды ұсынумен және тексерумен байланысты. Қылмыстық істерді талдау негізінде криминалистикалық әдебиеттерде ұйымдастырушы бола алатын адамдар туралы ықтимал нұсқалар келтірілген:

- аталған мекеменің, кәсіпорынның, фирманың, банктің қызметін бақылауға алуға тырысатын және бас тартқан немесе қандай да бір қарсылыққа тап болған қылмыстық топтардың жетекшілері;

- осындай қызмет түрімен айналысатын және тиімді тапсырыстарды орналастыру, жеңілдікті кредиттер, несиелер алу кезінде немесе кредиторлық-дебиторлық берешектің өзара міндеттерімен байланысты бәсекелесті жәбірленуші ретінде көрген кәсіпорындардың, мекемелердің басшылары;

- бірлескен серіктестер, бірлескен құрылтайшылар, жәбірленушіні жою және бірлескен мүлікті, акциялардың бақылау пакетін иемдену, мекемені, кәсіпорынды жеке иелену және басқару мақсатында;

- жәбірленушіге қызметтік өзара тәуелділік қатынастарымен байланысты өзге де тұлғалар соңғысының орнын иелену немесе керісінше, өз орнына ықтимал үміткерді жібермеу мақсатында, сондай-ақ лауазымынан шеттетілген, олардың заңсыз қаржылық немесе шаруашылық қызметінің жолын кескен тұлғалар. Бұл ірі мемлекеттік немесе коммерциялық кәсіпорынның, фирманың басшысы өлтірілген жағдайларда.⁹⁷

Нұсқаларды ұсыну және тексеру процесі қылмыскер мен жәбірленушінің жеке басының қажеттілік-мотивациялық саласына, кәсіптік салаға, жәбірленуші мен қылмыскердің субъективті – объектілік, субъективті - субъектілік құрылымдардың сипатын анықтайтын өзара

⁹⁷А.И. Бородулин. Убийства по найму. Криминалистическая характеристика. Методика расследования. / Ред. басқ.:Р.С. Белкина. – М. Новый юрист, 1997.

әрекеттесу субъектілері ретіндегі өмір салтына негізделген қатынастардың өзара байланысы мен өзара тәуелділігін орнатуға ықпал етеді. Яғни, жәбірленушінің жеке басы және қылмыскердің жеке басы болып табылатын қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығының детерминистік-табиғи процестерімен субъективті, субъективті-объектілік қатынастардың қалыптасуы.

Жәбірленушінің жеке басы жеке-жеке қасиеттерімен, субъективті мүмкіндіктерімен, тұлғааралық өзара әрекеттесу жағдайының шарттары мен жағдайларын анықтайтын, қылмыстық іс-әрекет механизмін өзара әрекеттесудің қылмыстық жағдайының шарттары мен жағдайларымен анықтайды. Өзара әрекеттесудің қылмыстық жағдайын анықтайтын факторлардың бірі – субъектілердің жеке басының үстемдігін жүзеге асыру негізінде жанжалды өзара әрекеттесудің шарттары мен жағдайларын ашатын жәбірленушінің жеке басы.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын тергеу кезіндегі өзара іс-қимыл субъектілерінің жеке басының үстемдігі қылмыстық жағдайдың жағдайлары мен мән-жайларын қылмыстық іс-әрекеттің сипатына себеп болған жанжалдың болуымен, қасақана кісі өлтіруге, абайсызда немесе тікелей ниетпен денсаулыққа зиян келтіруге, бұзақылық әрекеттерге, қызғаныш негізінде анықтайды. Яғни, бастапқы кезеңде болған оқиғаның сипаты туралы мәселені шешу кезінде қылмыстық құқық бұзушылықтың біліктілігіне байланысты қиындықтар туындайды. Күмән жағдайдың белгісіздігіне, қылмыстың түрлеріне тән әртүрлі жағдайларға, нәтижелердің көрінуіне, қылмыс оқиғасының салдарына байланысты пайда болады. Сондықтан зорлық-зомбылық қылмыстарын, ең алдымен денсаулыққа зиян келтірумен байланысты қылмыстарды ашуды, тергеуді және алдын алуды ұйымдастыру типтік нұсқаларды ұсынумен анықталады:

- зақым қасақана болды және өтініште көрсетілген жағдайларда келтірілді;

- денсаулыққа зиян келтіріп қана қоймай, басқа да қылмыс (бұзақылық, азаптау, тонау, кісі өлтіруге оқталу)бар;

- денсаулыққа зиян жәбірленушінің өзі немесе басқа адамның абайсыздығынан туындады;

- жазатайым оқиға болды, ал қылмыс жоқ.

Осы типтік нұсқаларды ұсыну нақты міндеттерді шешу арқылы қылмыстық іс-әрекеттің мән-жайларын анықтаған кезде іздеу-танымдық іс-әрекеттің бағытын анықтауға көмектеседі. Тергеудің бастапқы кезеңіндегі міндеттерді анықтау қылмыстық іс-әрекет механизмінде себеп-салдарлық қатынастарды орнату кезінде тиімді құралдарды, оларды шешу жолдарын таңдауды анықтайды. Қылмыстық іс-әрекеттің шарттары мен жағдайларын анықтау адамның өмірі мен денсаулығына қол сұғушылықтың табиғи процестерін зерттеу негізінде, типтік нұсқалардың ұсынылуын анықтайды, дәлелденетін жағдайларды білуге, мақсатқа жетудің құралдары мен тәсілдерін таңдауға ықпал етеді. Яғни, оларды зерттеу барысында жиналған дәлелдемелерді бағалау үшін қолайлы жағдайлар жасалады.

Денсаулыққа зиян келтіруді тергеу әдістемесі негізінен дәлелдеуге жататын келесі мән-жайлармен анықталады: қылмыс оқиғасына қатысты; қылмыс жасағаны үшін айыпталушының кінәсін анықтайтын; айыпталушының жауапкершілігінің сипатын, дәрежесі мен сипатын анықтайтын және оның жеке басын сипаттайтын; зиян келтіруге ықпал еткен себептер мен жағдайлар.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын тергеу әдістемесі өзара әрекеттесу субъектілерінің тұлғааралық қатынастарымен, қылмыскер мен жәбірленушінің өзара тәуелділігімен, зорлауды анықтаумен және тергеумен байланысты, бұл жәбірленушінің қылмыстық іс-әрекет механизміндегі қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретіндегі рөлі мен маңыздылығын анықтаумен байланысты. Жәбірленушінің жеке басын зерттеу ақпараттық сипатта болады. Бұл жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылық жасау кезіндегі рөлін белгілеу, оның тергеуде

шындықты анықтауға деген көзқарасы, тергеу барысында көздеген мақсаты; жәбірленушінің қылмыстық құқық бұзушылық салдарын бағалауы; қылмыскерге деген көзқарасы; жәбірленушінің жасалған қылмыстық құқық бұзушылық пен қылмыскерге қатысты жақын ортасының ұстанымы. Зорлау туралы ақпарат алудың бастапқы көздерінің бірі ретінде қызығушылық тудырады. Жәбірленушінің жеке басы, оның қасиеттері қылмыстық іс-әрекет механизмінде үстемдікпен, даралықпен, селективтілікпен көрініп, қылмыс жағдайында қылмыскермен қарым-қатынастың қалыптасуы мен дамуымен көрінеді, қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығын ашады. Сондықтан жәбірленушінің жеке басын зерттеу жыныстық қылмыстарды ашу, тергеу барысында дәлелдеуге жататын мән-жайларды анықтаудың ақпараттық құралы болып табылады, өйткені ол қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығының қалыптасуы мен дамуының шарттары мен жағдайларын ашады.

Жәбірленушінің жеке басы, оны зерттеу, оның мінез-құлқын бағалау келесі сұрақтарға жауап беруге көмектеседі:

- неге ол жәбірленуші болып шықты?

-не себеппен қылмыстық зорлық-зомбылық объектісіне айналды?

- қандай жағдай бұл зорлаушыны осы жәбірленушіге қатысты зорлық-зомбылық әрекеттерін жасауға итермеледі. Басқаша айтқанда, жәбірленушінің жеке басын зерттеу қылмыстық құқық бұзушылықты жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтауға ықпал етеді, өйткені қылмыстық іс-әрекет механизмінде жәбірленушінің мінез-құлқын ашып, іс-әрекеттердегі (әрекетсіздіктердегі) белсенділік көрінеді. Жәбірленушінің мінез-құлқы біз өзара әрекеттесу субъектісінің жеке іс-әрекетін қылмыстық жағдайдағы қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде көрсету нысаны ретінде қарастырамыз, ол өмір салтын, адамгершілік нормаларына, этикаға, жалпы қабылданған құндылықтарға

қатынасын ашатын сипаттамаларды, белгілерді, қасиеттерді білдіреді. Жәбірленушінің мінез-құлқы арандатушылық, жеңіл-желпі сипатта болуы мүмкін, яғни қылмыскердің қылмыс жасауға немесе оны жалғастыруға деген шешімін тудыруы мүмкін (жәбірленушінің криминогендік мінез-құлқы деп аталады).⁹⁸ Жәбірленушінің мінез-құлқын сипаттайтын тағы бір жіктеу негізі бейтарап мінез-құлық болып табылады, оған бейтаныс қылмыскердің кенеттен шабуылы кезінде кездейсоқ зардап шеккендер жатады.

Жәбірленушінің мінез-құлқына сүйене отырып, зорлау жасалатын ең типтік жағдайлар ерекшеленеді:

жәбірленушінің арандатушылық мінез-құлқына байланысты түрткі сипаттағы жағдайлар;

жәбірленушінің мінез-құлқы зорлауға ықпал ететін жағдайды объективті түрде тудырған жағдайлар;

жәбірленушінің мінез-құлқы оң немесе бейтарап болған жағдайлар.⁹⁹

Сонымен, жәбірленушінің мінез-құлқы жәбірленушінің жеке қасиеттерін көрсете отырып, оның құрбандығын анықтайды, яғни, жәбірленушінің жеке құрбандығы қылмыстық іс-әрекет механизмінде көрінеді. Жәбірленушінің жеке құрбандығы криминалистикалық мәселелерді шешуге ықпал етеді: жәбірленушінің мінез-құлқын жинау, дәлелдемелерді зерттеу және бағалау, тактикалық және стратегиялық шешімдерді қабылдау және іске асыру үшін пайдалану, оның ішінде тәуекел жағдайында, қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу әдістері мен әдістерін анықтайтын түр белгілері бойынша жүйелеу.

Сонымен, дәлелдеу субъектілерінің іздеу-танымдық іс-әрекетін анықтау өзара әрекеттесу субъектілерінің қылмыстық бағытын-қылмыскердің жеке басын және

⁹⁸Ю.В. Александров Половые преступления: преступники и потерпевшие. – Киев, 1975.

⁹⁹Д.В. Ривман Криминальная виктомология – СПб.; Питер, 2002. Б. 86.

жәбірленушінің жеке басын анықтауға байланысты. Олардың қылмыстық іс-әрекет механизміндегі рөлі мен маңызы мінез-құлық көріністерімен ашылады. Жәбірленушінің жеке басының қылмыстық бағыты адамгершілікке жатпайтын өмір салтына бағытталған мінез-құлық көріністерінде жатыр, олар жәбірленушінің жеке басының типологиясын виктимологиялық тұрғыдан анықтайтын қоғамға қарсы зорлық-зомбылықпен сипатталады. Жәбірленушілердің типологиясын атап өтуге болады (қасақана кісі өлтіру мен денсаулыққа зиян келтіруден зардап шеккендер) Д.В. Ривман, ол агрессивті түрді ажыратады: жәбірленушінің түрі – агрессивті зорлаушы, агрессивті арандатушының түрі, онда жәбірленушінің түрі – селективті агрессивті арандатушы (жыныстық жоспардың селективті-агрессивті арандатушысы) жеке топшаға бөлінеді. Пассивті жәбірленушінің типі жеке типологияға бөлінген, оның өкілдері сыни емес жәбірленушінің типін ашады, оған өзімішіл жоспардың селективті агрессивті арандатушысының типологиясы кіреді.

Жәбірленушілердің мінез-құлық көріністерін виктимологиялық талдау қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығын анықтауға, дәлелдеу процесінің тактикалық және стратегиялық құралдарымен қамтамасыз етуге, қылмыстық виктимологиялық көріністер бойынша қылмыстарды жүйелейтін түрлік және топтық белгілерге сүйене отырып, қылмыстарды ашу, тергеу және алдын алу әдістемесін әзірлеуге ықпал етеді. Зорлық-зомбылық қылмыстарын талдау зорлық-зомбылық қылмысының құрбаны болғандығын көрсетеді. Әдебиеттерде жіктеу негіздері атап өтілді: әскери қылмыстар, терроризм, кепілге алу, адам ұрлау, өзімішілдік, өзімішілдік – зорлық-зомбылық бағыттағы виктимология; ювеналды, пенитенциарлық виктимология және т. б.

Зорлық-зомбылық қылмысының виктимологиялық талдауы жәбірленушінің қылмыс жасаудағы рөлін, оның қылмыстық құқық бұзушылықтарды тергеу барысында шындықты анықтауға деген көзқарасын, қылмыскерге

деген көзқарасын ашады, жәбірленушінің қылмыстың салдарын, тергеу барысында көздеген мақсаттарын қалай бағалайтынын көрсетеді. Дәлелдеу субъектілерінің іздеу-танымдық қызметі процесінде осы мәселелерді шешу қылмыстық жағдайдың шарттары мен жағдайларын ашады. Сонымен, зорлық-зомбылық қылмыстарын жасау кезіндегі өзара әрекеттесудің қылмыстық жағдайының анықтаушы факторы жәбірленушінің қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде, қылмыстық іс-әрекет механизміндегі жанжалды өзара әрекеттесуді анықтайтын өзара әрекеттесу субъектісі ретінде жеке құрбандығы болып табылады. Қақтығыстың қалыптасуы мен дамуы жәбірленуші мен қылмыскер болып табылатын қылмыстық жағдайдың өзара әрекеттесу субъектілерінің қоршаған ортаға жеке көзқарасымен анықталатын қайшылықтардың болуына байланысты.

«Жәбірленуші-қылмыскер» жүйесі қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығын анықтай отырып, қылмыстық іс-әрекет механизмінде өзара әрекеттесудің қылмыстық жағдайының шарттары мен жағдайларында көрінеді. «Жәбірленуші-қылмыскер» жүйесі өзара әрекеттесу субъектілерінің мінез-құлық белсенділігімен көрінеді: жәбірленушінің жеке басы және қылмыскердің жеке басы. Көрсетілген жүйеде жәбірленушінің мінез-құлқы детерминистік негіз болып табылады, соның арқасында ол қылмыстық іс-әрекет механизміндегі жанжалды өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қарастырылады. Яғни, қақтығыстың қалыптасуы мен дамуының шарты мен жағдайы жәбірленушінің қылмыстық іс-әрекет механизміндегі «субъективті-субъективтілік», «субъективті-объектілік» қатынастарды қалыптастыру және дамыту арқылы оның жеке құрбандығын көрсететін жәбірленушінің жәбірленушілік мінез-құлқы болып табылады.

Жанжалды өзара әрекеттесу тәсілі ретінде жәбірленуші мінез-құлқы қылмыстық іс-әрекет механизмін тергеу процесінде білуі қылмыстық іс-әрекет субъектісінің шынайы ниеті туралы хабардар ететін

арандатушы, ықпал етуші факторларды анықтау арқылы анықтайды, бұл жаза шарттары.қылмыстық құқық бұзушылықтарды саралау кезінде, бұлтартпау шараларын, жазалау шараларын таңдау кезінде маңызды және өзекті болып табылады.

Жәбірленушінің мінез-құлқын зерттеу мен зерделеудің қылмыстың себебін анықтаудағы рөлін атап өткен жөн, мысалы, ерлі-зайыптылардың бірінің, бірге тұратындардың өмір салтын зерттеу, опасыздық, опасыздық орнатуға ықпал ету, қылмыстың себебі туралы нұсқаны ұсыну мен тексерудің негізі – қызғаныш негізінде болып табылады.

Гомосексуал-жәбірленушілерге қатысты қылмыс жасалған жағдайда жыныстық уәждеме негізінде қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау туралы нұсқа ұсынылады және тексеріледі.

Тұрмыстық салада әйелдің отбасылық өмірдегі ұрып-соғуға, күйеуінің, бірге тұратын адамның зорлық-зомбылығына қатысты пассивті мінез-құлқы ұзақ уақыт бойы теріс-жағымсыз эмоциялардың жинақталуы нәтижесінде шашырауға әкеледі, бұл физиологиялық әсер ету жағдайында қылмыстық құқық бұзушылықтардың жасалуын сипаттайды, осылайша қылмыстың ынталандырушы-реттеуші тетіктерін белгілейді.

Жәбірленушінің қызмет саласы қылмыс жасаудың ынталандырушы-реттеуші тетіктерін қалыптастыруға да әсер етеді, мысалы, кәсіби борышын орындауға байланысты «әлеуетті» құрбандар — бұл құқық қорғау органдарының қызметкерлері, депутаттар, қоғам қайраткерлері, сот төрелігі қызметкерлері және т.б.

Жәбірленушінің кәсіби қызметі қылмыс оқиғасының мән-жайларын анықтау кезінде қызғаныш, кек алу, өзімшілдік мотивациясын анықтай отырып, осы қызметке байланысты мотивтер туралы нұсқаны ұсынуға және тексеруге ықпал етеді. Мысалы, бопсалау кезінде қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі – заңға бағынатын өмір салтын жүргізетін жәбірленушілер (банкерлер, кәсіпкерлер және т.б.), олардың қызметінен

белгілі бір кірістері бар, яғни мінез-құлықтың құрбандығы жәбірленушінің кәсіби қызметімен, сондай-ақ заңсыз өмір салтын жүргізетін адамдармен анықталады. Жәбірленушілердің бірінші санаты құқық қорғау органдарына жүгіне алады, дегенмен бопсалаушылардан кек алудан қорқып, жүгінбеу жағдайлары көп, өйткені соңғылары кісі өлтіру, денсаулыққа зиян келтіру, мүлікті жою, жәбірленушілерді, олардың туыстарын тұтқындау қаупіне жиі жүгінеді. Балаларды сатып алу мақсатында ұрлау, азаптау, арнайы құралдарды, азаптау құралдарын, қаруды сатып алу, құрбандарды ұстау орындарын анықтау әрекеттерінің барлығы мұқият дайындықпен қатар жүреді. Дайындық шаралары болашақ құрбандарға қатысты айыптау материалдарын жинаудан тұрады. Аталған тетіктер қылмыстық процеске қатысушылардың қауіпсіздігі мәселелерін қарау кезінде А.Н. Ахпанов, В.И. Андреевтің еңбектерінде көрсетілген. А.Н. Рахманов пен В.И. Андреев жүргізген құқық қорғау органдары қызметкерлерінің сауалнамасының нәтижелері бойынша қылмыстық процеске қатысушылардың ең қауіпті санаттары жәбірленушілер, тергеушілер, куәгерлер болып табылады. Жәбірленушілердің қауіпсіздігін қамтамасыз етуді басқа қазақстандық ғалымдар да қарастыруда (А.Я. Гинсбург, Б.А. Салаев). Жәбірленушілердің екінші санаты өз әрекеттерінің заңсыздығына байланысты құқық қорғау органдарына жүгінбейді. Ынталандырушы-реттеуші белгілер туралы нұсқаны ұсынумен қатар, кәсіби қызмет жәбірленушінің өмірлік белсенділігін анықтайтын белгілердің бірі ретінде өзіне тән жеке қасиеттерін ашады, бұл осы өлшем бойынша жәбірленуші түрін кәсіби ажыратуға көмектеседі. Бұл түрді Д.В. Ривман атап өтті, ол осы жүйеде Қылмыс құрбандарының келесі түрлерін ұсынды: әмбебап (әмбебап-жәбірленуші), селективті (селективті-жәбірленуші), ситуациялық (ситуациялық-жәбірленуші), кездейсоқ (кездейсоқ-жәбірленуші). Ұсынылған типология құрбандардың мінез-құлық көріністерін қылмыстық іс-әрекет механизмін анықтайтын

себеп-салдар қатынастарының тұрақты процестерімен көрсетуге байланысты назар аударуға тұрарлық.

Алаяқтық әрекеттер жасаған кезде олардың механизміне жәбірленушінің ашкөздік, пайдаға деген құштарлық, толқу сияқты жағымсыз қасиеттері енеді. Атап айтқанда, Шулер серіктестер ретінде «сенімді қарапайым адамды» жеңуге қарсы емес, бұл істің этикалық жағынан ұялмайтын адамдарды таңдайды. Қылмыскерлер «беделді» күйеу жігіттердің кейпінде әрекет ететін алаяқтық жағдайлары бар. Мұнда әйелдердің жеңіл-желпі, тәжірибесіздігі ғана емес, сонымен қатар «қоныстануға», өмірден мүмкіндігінше көп нәрсені алуға деген ұмтылыс жұмыс істейді. Яғни, жәбірленушілердің жеке-жеке қасиеттері, олардың субъективті мүмкіндіктері, белгілі бір жағдайларда қабілеттері жанжалды өзара әрекеттесу тәсілін сипаттай отырып, қылмыс жасауға көмектеседі.

Сонымен, біз жәбірленушінің қоршаған ортамен өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қарастыратын жәбірленуші мінез-құлық, қылмыстық іс-әрекет субъектісін өзара әрекеттесу жағдайында субъективті бағытты жүзеге асыруға ықпал ететін, қоздыратын жеке-жеке қасиеттердің көрінуіне байланысты жанжалды өзара әрекеттесу механизмін анықтайды. Жәбірленушінің мінез-құлық тәсілі бола отырып, жәбірленушінің мінез-құлық жанжал жағдайының мән-жайымен анықталады, қылмыстық әрекеттің детерминистік факторын анықтайды. Қылмыстық іс-әрекет механизмінің детерминистік факторы – бұл қылмыс жасауға себеп болатын өмірлік жағдайдың мәні. Жеке тұлғаның қалыптасуы мен дамуының шарттары мен жағдайларына байланысты өмірлік жағдайдың жағдайлары қылмыстық іс-әрекет субъектісінің субъективті бағытын жүзеге асырудың объективті-субъективті факторлары болып табылады. Қылмыс оқиғасының объективті-субъективті факторлары жәбірленушінің мінез-құлқының құрбандығын анықтайды.

Жәбірленушінің мінез-құлқының құрбандығы тұлғааралық қатынастармен көрінеді, олардың сипаты қарым-қатынас, байланыс кезіндегі субъектілердің өзара

байланысына; объектілердің, заттардың, құбылыстардың өзара қатысына байланысты. Қарым-қатынас, байланыс кезіндегі субъектілердің өзара байланысы қылмыстық іс-әрекет механизміндегі (жәбірленуші мен айыпталушы) өзара іс-қимыл субъектілерінің жеке-жеке қасиеттерінің тұрақты көріністеріне байланысты өзара іс-қимыл субъектісінің тұлғааралық қарым-қатынас жағдайындағы белсенділігін анықтайтын ситуациялық жағдайлармен анықталатын ұзақ қақтығысты немесе қысқа мерзімді, жанжалсыз қарым-қатынас сипатына ие болуы мүмкін. Яғни, өзара әрекеттесудің тұлғааралық жағдайы қылмыстық іс-әрекет механизмін анықтаған объектілердің, заттардың, процестердің және субъектілердің өзара әрекеттесуінің заңды процестеріне объектіге, затқа, субъектіге субъективті қатынастың тұрақты көріністеріне байланысты.

Тұлғааралық қарым-қатынас жағдайындағы субъективті қатынас олардың тұлғааралық қатынастарды қалыптастыруға және дамытуға рөлдік қатысуын анықтаған өзара әрекеттесетін субъектілердің жеке белсенділігінің тұрақты көріністерімен көрінеді. Сондықтан біз өзара әрекеттесудің тұлғааралық жағдайын әлеуметтік-психологиялық оқиғалардың қалыптасуы мен дамуының кеңістіктік-уақыттық перспективасында қоршаған орта жағдайларын көрсете отырып, тұлғааралық қатынастардың сипаты туралы хабардар ететін тұлғаның қоршаған ортамен өзара әрекеттесуінің тұрақты формасын білдіретін модельдік жүйе ретінде қарастырамыз. Өзара әрекеттесудің тұлғааралық жағдайы қылмыстық іс-әрекет механизмін объективті-субъективті сипаттағы жағдайлармен анықтайды, қылмыс оқиғасының мән-жайларымен көрінеді.

Зорлық-зомбылық қылмыстарын жасау кезіндегі өзара әрекеттесудің тұлғааралық жағдайы жыныстық азғындық, есірткі мен алкогольдік ішімдіктерді қолдануға бейімділік, ашкөздік, деспотизм, агрессивтілік, дөрекілік, қорқақтық, қатыгездік, пассивтілік сияқты жәбірленушілердің моральдық-психологиялық ерекшеліктері болып

табылатын арандатушы, ықпал етуші факторларға байланысты тұлғааралық қақтығыстың қалыптасуы мен дамуының шарттары мен жағдайларымен сипатталады. Жәбірленушінің мінез-құлқының негізін құрайтын моральдық-психологиялық сипаттамасы зорлық-зомбылық қылмыстарын (кісі өлтіру, денсаулыққа зиян келтіру, жыныстық қылмыстар) жасау тәсілдері мен нысандарын айқындайды. Жәбірленушінің жағдайға агрессивті түрде әрекет ету тәсілімен көрінетін жәбірленушінің жәбірленушілік мінез-құлқы өзара әрекеттесудің жанжалды сипатын анықтайтын қылмыс жасаудың қоздырғыш факторы болып табылады. Р.А.Барон, Д.Р. Ричардсон агрессияның мағыналы негізін оның детерминанты ретінде сипаттай отырып, арандатушылықты қарастырады, бұл табиғи түрде қарсы шабуылға дайын реакцияны тудырады, ал ауызша арандату кезінде физикалық шабуылға жауап береді. Осыған байланысты зорлық-зомбылық, пайдакүнемдік-зорлық-зомбылық қылмыстарын жасау кезіндегі жанжалды өзара әрекеттесу механизмі субъектілердің субъективті бағытына байланысты мақсатқа жетудің зорлық-зомбылық әдісін қолданумен сипатталатын жәбірленушінің агрессивті мінез-құлқы болып табылатын арандатушылық жағдайға байланысты.

Пайдакүнемдік зорлық-зомбылық (ҚР ҚК-нің 191, 192, 194-баптары), зорлық-зомбылық қылмыстық құқық бұзушылықтар (ҚР ҚК-нің 99, 106, 120, 121-баптары) жасау кезіндегі жанжалдардың өзара іс-қимыл тетігі жеке тұлғаның мақсатқа жету үшін қылмыстық қызметті жүзеге асыруға бағытталған қажеттілік-мотивациялық саласына негізделген тұлғааралық жанжалдармен айқындалады. Көрсетілген пайдакүнемдік зорлық-зомбылық және зорлық-зомбылық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаған кезде тұлғаның қажеттілік-мотивациялық саласы қылмыстық қызмет субъектісінің қол сұғушылық объектісіне күштеп ықпал ету тәсілдерін қолдануға бейімділігімен, дайындығымен сипатталады. Бұл бейімділік, қылмыстық іс-әрекет субъектісінің зорлық-

зомбылық әдістерін, тәсілдерін қолдануға дайындығы жанжалды жағдайдың қалыптасуы мен дамуын анықтайды, онда жәбірленушілердің арандатушылық, ықпал ету әрекеттері жәбірленушінің агрессия, ашкөздік, бос әурешілік, амбиция, сәйкестік сияқты мінез-құлқының моральдық-психологиялық ерекшеліктерімен көрінеді. Олар ситуациялық жағдайлармен анықталады, қақтығыс жағдайын объективті-субъективті сипаттағы нақты нақты жағдайлармен анықтайды, бұл қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық жағдайын анықтауды қамтамасыз етеді.

Жәбірленушінің жәбірленушіге тән мінез-құлқы қылмыстық іс-әрекет механизміндегі жанжалды өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қылмыскерге әсер ететін және оның қылмыстық жағдайдың жағдайларын анықтайтын заңсыз әрекет етуге деген шешімін тудыратын маңызды факторлардың бірі болып табылады. Қылмыстық жағдайдың шарты – жәбірленушінің өзара әрекеттесу механизміндегі арандатушы және ықпал етуші факторлармен, қылмыстық іс-әрекет субъектісімен жанжалды өзара әрекеттесуді анықтайтын нақты жағдайлармен көрінетін жәбірленушінің жәбірленуші мінез-құлқы. Осыған байланысты жәбірленушінің жәбірленуші мінез-құлқы себеп бола отырып, тұлғааралық қатынастардың қалыптасуы мен даму процесін көрсететін қылмыстық іс-әрекет механизміндегі жанжалды өзара әрекеттесу шарты ретінде көрінеді.

Жәбірленушінің жанжалды өзара әрекеттесу тәсілі – қылмыстық іс-әрекет субъектісінің бағытын жүзеге асыруға түрткі болған өмірлік жағдайдың элементтерінің бірі, жоғарыда айтылғандай, қоздырғыш және ықпал етуші факторлар ситуациялық жағдаймен көрінеді.

Жоғарыда айтылғандардың негізінде виктимологиялық талдауды дәлелдеудің процедуралық құралдарын жүргізу кезінде ұйымдастырушылық, коммуникативтік, реконструктивтік, куәландыру және іздеу міндеттерін шешу арқылы қылмыстық сот ісін жүргізуде объективті шындықты анықтау үшін жәбірленушінің жеке басын зерттеу және зерттеу әдісі ретінде қарастырған жөн.

Жәбірленуші қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығындағы өзара іс-қимыл субъектісі ретінде қылмыстық іс-әрекеттің сипаты, қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасыру, тергеуге қарсы іс-қимыл жасау жағдайлары мен жағдайлары туралы ақпарат алу көзі болып табылады.

Осыған байланысты тергеу барысында қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығы туралы ақпаратты дәлелдеудің іс жүргізу құралдарымен алу үшін жәбірленушіден жауап алу жүргізіледі, бұл дәлелдеуге жататын мән-жайларды, жәбірленушінің қылмыстық іс-әрекет тетігіндегі рөлін анықтауға мүмкіндік береді, өйткені жәбірленуші қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде нақты деректерді айқындау көзі болып табылады.

Жәбірленушіден іс жүргізу дәлелдеу құралы ретінде жауап алу қылмыстық әрекеттің барлық мән-жайларын жан-жақты, толық қамтуды қамтамасыз ететін заңдылық, этикалық және моральдық нормаларға сәйкестік талаптарын сақтай отырып, оны жүргізудің тиімді құралдары мен тәсілдерін талап етеді. Толық, объективті және сенімді ақпарат алудың тиімді құралдары мен тәсілдерін анықтау жәбірленушіні өзара әрекеттесу субъектісі ретінде зерттеумен және зерттеумен, қарым-қатынас жасау, әңгімелесу, жауап алу барысында психологиялық-психологиялық байланыс орнатумен байланысты, бұл дәлелдеу субъектілерінің іздеу-танымдық қызметі барысында таңдаған ұстанымын ашуға ықпал етеді. Қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, тергеу және алдын алу барысында жәбірленушілердің мінез-құлық көріністерін болжау жәбірленушінің жеке басын, қылмыс жасаудың шарттары мен мән-жайларын зерделеу мен зерттеуге, жәбірленушілерді сот-медициналық мәселелерді шешу үшін жүйелеудің ақпараттық негізін айқындайтын қылмысты жасыруға байланысты.

Осыған байланысты таңдалған ұстанымға, шындықты орнатуға деген көзқарасқа байланысты жәбірленушілердің тұрақты мінез-құлық көріністерін атап өткен жөн:

- тергеп-тексеру үдерісі барысында белсенді жәрдем көрсететін субъектілер;

- тергеу органдарына өздерінің белгілі бір мақсаттарына (материалдық залалды өтеу, ұрланған мүлікті қайтару, кінәлі адамдарды ұстау)қол жеткізгенге дейін белсенді жәрдемдесетін субъектілер;

- тергеу процесінде бейтарап (пассивті позицияны) алатын субъектілер;

- қылмысты ашпау және кінәлі адамдарды анықтамау немесе қылмыстық құқық бұзушылықтар генезисіндегі өз рөлін жасыру мақсатында тергеу органдарына айқын қарсы тұратын субъектілер;

- субъективті және объективті факторлардың әсерінен тергеу процесінде өз ұстанымын ішінара және толығымен өзгертетін субъектілер.¹⁰⁰

Дәлелдеу процесінде виктимологиялық талдауды қолдану арқылы жәбірленушінің қылмыс оқиғасына жеке көзқарасын белгілей отырып, дәлелдеу субъектілері дәлелдемелерді жинау мен ұсынудың тиімді құралдарын анықтайды, яғни виктимологиялық талдау дәлелдеу процесін тактикалық қамтамасыз ету тәсілі ретінде қарастырылады.

Тергеу барысында жәбірленушінің ұстанымы дәлелдеу барысында оған әсер етудің тактикалық құралдарының жүйесін анықтайды. Мысалы, жәбірленуші тарапынан белсенді жәрдемдесу кезінде жан-жақты және толық айғақтар алу мақсатында қойылған дәлелдемелерге және соған байланысты мән-жайларға қатысты жауап алынатын адамның айғақтарын нақтылауға және бекітуге бағытталған тактикалық тәсілдер қолданылады. Қолда бар дәлелдемелерге байланысты істің мән-жайларына байланысты жауап алынушының айғақтарын нақтылау кезінде заттай дәлелдемелер, әсіресе құжаттар ұсынылады. Жауап алу кезінде айғақтарды нақтылау мақсатында жауап

¹⁰⁰В.И. Комиссаров Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов, 1987. Б. 84.

алынушының және іс бойынша өтіп жатқан басқа адамдардың бұрынғы айғақтары келтірілуі мүмкін.

Жауап алынушының арам ойсыз шатысуы кезінде дәлелдемелерді пайдалануға бағытталған тактикалық әдістер қолданылады. Жауап алынған жәбірленушінің, сондай-ақ куәгердің қате түсінігі жауап алу кезінде айғақтарды қайталау кезінде есте сақтаудағы ақауларды жеңумен байланысты. Ұмытылған нәрсені еске түсіруде ассоциативті әдіс ерекше рөл атқарады, онда үш түрі ерекшеленеді: көршілестік, ұқсастық және контраст. Көршілес бірлестіктер уақыт, кеңістік, себеп-салдарлық байланыста пайда болады, кейбір жағдайларда эмоционалды тәжірибелердің сабақтас ассоциациялары мүмкін (негізінен жәбірленушілер мен куәгерлерден жауап алу кезінде). И.П. Павлов ассоциацияның пайда болуымен екі тітіркендіргіш бір уақытта (немесе бірінен соң бірі) мидың үлкен жарты шарларының қыртысына әсер еткенде, қозу ошақтары арасында жүйке байланыстары пайда болатындығын атап өтті. Болашақта ми қыртысында бір ошақты қоздыратын бір тітіркендіргішті жандандырған кезде, онымен бір мезгілде, ассоциация бойынша, қозу және онымен байланысты екінші ошақ пайда болады. Қылмыстық құқық бұзушылықтардың бұрын қабылданған мән-жайларын ұмытуға негізделген олқылықтар мен дәлсіздіктерді жою үшін тергеу тәжірибесінде бірнеше тәсілдер қолданылады:

- жауап алынатын адамның алдына қауымдас-тықтарды жандандыратын сұрақтар қою;
- сабақтас оқиғалар мен мән-жайларды қарау;
- дәлелдемелер ұсыну;
- оқиға орнында жауап алу;
- күндізгі ставкаларды өткізу.

Арам ойсыз шатысқан адамдардан жауап алу кезінде ассоциативті байланыстарды қалпына келтіру үшін қолданылатын ең кең таралған тактикалық әдіс – заттай дәлелдемелер мен құжаттарды ұсыну, олардың маңыздылығы олардың көрнекілігімен және орындылығына

сүйене отырып, жәбірленуші мен куәдағы адасушылықты жою үшін көрсету мүмкіндігі.

Ассоциативті байланыстарды жандандыру әдісі жауап алушыға тергеуді қызықтыратын жағдайларға байланысты белгілі бір заттарды қайта қабылдау үшін ұсынылуы мүмкін. Заттар ұмытылған нәрсені еске түсіруде стимулятордың бір түрі бола алады. Бұл мақсаттар тергеушінің ұсынысы бойынша жауап алынатын адамның графикалық бейнесі, белгілі бір жағдай, қарастырылып отырған оқиғаға қатысушылардың орналасу схемасы немесе қандай да бір объектінің жоспары болуы мүмкін.¹⁰¹

Сайттағы жауап алу, сонымен қатар, тергеу жүргізіліп жатқан оқиға болған жағдайды қабылдау арқылы ассоциативті байланыстарды жандандыру құралы болып табылады. Сайтта жауап алуды ұйымдастырған кезде дәлелдеу субъектілеріне жәбірленушінің жеке басының қасиеттерін зерттеу және зерттеу қажет, өйткені жауап алу кезінде жәбірленуші эмоционалды тәжірибенің әсерінен — қорқыныш, стресстік жағдайлар, депрессия және т.б., қылмыстық құқық бұзушылық жасалған жерде жауап алу кезінде тірілген — айғақтарды қайталамауы мүмкін.

Күшті ерік-жігері бар, эмоционалдық саланың тұрақты көрінісі бар жәбірленушілерде сол жерде жауап алу кезінде, қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау жағдайымен өзара іс-қимыл жасау кезінде қылмыс жасау жағдайлары мен жағдайларын жаңғырту бойынша есте сақтау қасиеттері ынталандырылады, бұл дәлелдемелерді жинау, зерттеу және бағалау барысында олардан шынайы, толық және объективті ақпарат алуға жемісті әсер етеді. Сайтта жауап алу туралы шешім жәбірленушінің жеке қасиеттерін зерттеумен және зерттеумен байланысты, бұл жауап алу кезінде психологиялық байланыс орнату арқылы әсер етудің тактикалық құралдарын анықтайды,

¹⁰¹Гинзбург А.Я. Допрос и проверкапоказаний: уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы: Оқу-тәжіриб. құрал – Алматы: Юрист, 2008. Б.173.

объективті-субъективті кедергілерді жеңуге қолайлы жағдай жасайды.

Жағдайлардың шектеулі ауқымы бойынша қайта жауап алу реминисценция әдісін қолдануға негізделген, бұл аудармада «еске түсіру» дегенді білдіреді, психологияда бастапқыда түсірілген материалмен салыстырғанда жадта сақталған материалды неғұрлым толық және дәл көбейту ретінде ашылады. Айғақтар қайта жаңғыртылған кезде жауап алынушы бірінші жауап алу кезінде жіберіп алған және ұмытылған фактілерді еске түсіре алады, сол арқылы қылмыстық сот ісін жүргізуде шындықты анықтауға ықпал ете отырып, айғақтардағы олқылықтарды, дәлсіздіктерді толтыра алады. Қайта жауап алуды тактикалық қабылдау ретінде пайдалану қылмыстық процеске қатысушылардың айғақтарын қалыптастырудың нақты жағдайлары мен жағдайларына және қылмыстық іс-әрекет механизмі туралы ақпарат алу барысында олардың көбеюіне байланысты. Ассоциативті байланыстарды қолданумен байланысты аталған тактикалық арсенал жауап алынып отырған оқиғаның шынайы бейнесін ұсынуға қалпына келтіруге бағытталған.

Өтірікті анықтауға және үнсіздікті жеңуге ықпал ететін жәбірленушіден жауап алудың тактикалық әдістері нақтылау, егжей-тегжейлі және бақылау сұрақтарын жеткізумен байланысты. Сұрақтар жәбірленушінің айғақтары мен істегі мәліметтер арасындағы ішкі қайшылықтарды жоюға, сондай-ақ нақты нысанда қайта құруға тиіс:

- қылмыскер мен жәбірленуші арасындағы қарым-қатынастың сипаты;
- қылмыстық қол сұғушылық ағымының динамикасы;
- қылмыс алдындағы сөйлеу қарым-қатынасы мен әрекеттерін егжей-тегжейлі көрсету;
- қылмыс жасауға әкеп соққан басты себептерді анықтау.¹⁰²

¹⁰²В.А. Журавель. Допрос потерпевшего при виктимном поведении. Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. Халықаралық

Жәбірленушінің жалған айғақтарын әшкерелеудің бірдей тиімді әдісі дәлелдемелер ұсыну болып табылады. Жәбірленуші куәгерлер мен қылмыс куәгерлері үшін беделді айғақтар, сараптама қорытындысы, тексеру, куәландыру хаттамалары және т.б. ерекше маңызға ие болады. Дәлелдемелерді ұсынудың бұл әдісі жауап алынғандар барлық фактілерді емес, олардың тек бір бөлігін, соның ішінде кінәлі адамның жауапкершілігін күшейтетін немесе жеңілдететін ақпаратты жасыратын жағдайларда тиімді.

Жауап алынатын адамдарға әсер етудің тағы бір маңызды тактикалық құралы – беттестіру. Беттестіру тактикасы жауап алынғандардың айғақтарындағы қайшылықтарды жоюға арналған. Беттестіру әрдайым жанжалды жағдайда, мүдделі адамдар тарапынан ақпаратты жасыруға белсенді қарсылық көрсеткен кезде өтеді, оны жеңу үшін дәлелдеу процесінде ұйымдастырушылық, іздестіру, коммуникативтік, куәландыру және реконструктивтік міндеттерді шешу қажет.

Ұйымдастырушылық сипаттағы маңызды міндеттердің бірі – қылмыс оқиғасына қатысты айғақтар арасында айтарлықтай қайшылықтар бар өзара әрекеттесу субъектілерінің жеке белсенділігіне сүйене отырып, оны өткізу орны мен уақытын таңдаумен байланысты беттестіруді өткізуге дайындық. Өзара әрекеттесуге қатысушылардың жеке белсенділігі психофизиологиялық процестердің көріністерінің жеке-жеке қасиеттерімен, қарама-қайшылықтарды жою кезінде олардың таңдалған мінез-құлқына тікелей әсер ететін психологиялық факторлармен байланысты.

Жәбірленушінің, күдіктінің және қылмыстық процесінің басқа да қатысушыларының жеке-жеке қасиеттерін зерттеу және бағалау олардың мінез-құлқын, беттестіру жүргізудің болжамды барысы мен тәртібін модельдеуге, дәлелдемелер берудің шарттары мен мән-жайларын, оң

және теріс салдардың басталуын бағалауға ықпал етеді. Көрсетілген тактикалық сипаттағы міндеттерді анықтау жәбірленушілердің, куәгерлердің, айыпталушылар мен күдіктілердің айғақтарындағы қайшылықтарды жою үшін дәлелдеу субъектілерінің тиімді мінез-құлқын таңдауға әсер етеді.

Сонымен, беттестіруді ұйымдастыруға мыналар кіреді:

- беттестірудің мәнін анықтау; яғни даулы міндеттемелер шеңбері;

- сұрақтар шеңберін анықтау, сұрақтарды тұжырымдау; олардың реттілігі;

- белгілі бір фактілерді дәлелдеу үшін материалдар дайындау;

- беттестіруге қатысушылардың қарым-қатынасын, олардың бір-біріне әсерін зерттеу, беттестіруге қатысушылардың мінез-құлық көріністерін болжау;

- дәлелдеу субъектілерінің тактикалық желісін анықтау – беттестіруді өндіруді кейінге қалдыру тосынсыйдың сипатын жоғалтуға әкелуі мүмкін; екінші жағынан, беттестіруді мерзімінен бұрын өткізу дәлелдемелердің жоғалуына әсер етеді.

Беттестіруді өндірудегі қиын сәт-дәлелдерді ұсыну, оны қашан қолдануға болады:

- шынайы қатысушының айғақтары мазмұны жағынан өте кең және қылмыстың барлық оқиғаларын немесе оның барлық маңызды жағдайларын қамтиды;

- тергеушінің қарамағында шынайы қатысушы айғақтарының негізгі ережелерін растайтын дәлелдемелер жиынтығы бар;

- тергеушінің шынайы қатысушы өзінің моральдық-адамгершілік қасиеттері мен тиісті мінез-құлық ерекшеліктеріне байланысты беттестіруді өткізу кезінде жалған айғақтарды әшкерелеуге бағытталған белсенді шабуыл позициясын алатынына сенімді.

Осылайша, беттестіруді сәтті өткізу, ең алдымен, қылмыстық процеске қатысушыларға әсер етудің тактикалық құралдарын анықтауға байланысты, олардың

арасында қылмыс жасауға, жасыруға, тергеуге қарсы тұруға ықпал еткен себептерге, жағдайлар мен жағдайларға байланысты қайшылықтар туындайды. Қылмыстық іс-әрекеттің сипатын өзара әрекеттесетін объектілердің, заттар мен субъектілердің себеп-салдарлық қатынастарымен анықтаған өзара әрекеттесу субъектілерінің жеке-жеке қасиеттерін зерделемей және зерттемей оларды анықтау мүмкін емес. Қылмыстық іс-әрекет механизмінде себеп-салдарлық қатынастарды орнату жеке тұлғаны, оның мінез-құлқын және іс-әрекетін жүйелі зерттеумен, дәлелдеудің процедуралық құралдарын жүргізу барысында дәлелдемелік ақпаратты жинау, зерттеу, бекіту, ұсыну әдістерін, тәсілдерін ашумен байланысты.

Осылайша, белгілі бір тұжырымдар жасауға болады.

Жәбірленушінің жеке басы қылмыстық іс-әрекет механизмінде себеп-салдарлық қатынастарды орнатудың анықтаушы негізі ретінде қарастырылады.

Жәбірленушінің жеке басы қылмыстық қол сұғу объектісі ретінде және қылмыстық жағдайдағы өзара іс-қимыл субъектісі ретінде із қалыптастыру механизмінде көрінетін қоршаған ортаға белгілі бір өзгерістер енгізеді.

Жәбірленуші қылмыстық қол сұғушылықтың объектісі ретінде және қылмыстық іс-әрекет механизміндегі өзара іс-қимылдың субъектісі ретінде қылмыс оқиғасының себеп-салдарлық қатынастары туралы хабардар ететін даралықтың, селективтіліктің және үстемдіктің қасиеттерімен көрінеді.

Қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасының себеп-салдарлық шарттылығында жәбірленушінің рөлі оқиғаның ықпал етуші және арандатушы факторларын анықтай отырып, қылмыстық құқық бұзушылықтар жасау, жасыру жағдайлары мен жағдайларын жасау болып табылады.

Жәбірленушінің мінез-құлқы қылмыс құрбанын қылмыстық қол сұғушылық объектісі ретінде және өзара әрекеттесу субъектісі ретінде анықтаған тұлғааралық, тұлғаишілік қайшылықтардың көрінуіне байланысты жанжалды өзара әрекеттесу тәсілі ретінде қарастырылады.

Қылмыстық іс-әрекет тетігінің шарттары мен мән-жайларын айқындайтын жеке белсенділікке негізделген жәбірленушілердің виктимологиялық ерекшеліктерінің көрінуіне байланысты қылмыстық құқық бұзушылықтарды ашу, тергеу және алдын алу кезінде зерттеу әдісі ретінде виктимологиялық талдау қаралады.

Виктимологиялық талдау зерттеу әдісі ретінде дәлелденетін жағдайларды анықтаудың криминалистикалық құралы болып табылады.

Жәбірленушінің жеке басы қылмыстық іс-әрекет механизмінде жеке-жеке қасиеттерімен көрінеді, оның қылмыскердің қылмыс жасау ниетін, себеп-салдарлық қатынастарды, қылмыстық құқық бұзушылық оқиғасын қалыптастыру мен дамытудағы кеңістік-уақыт факторларын қалыптастырудағы рөлін ашады.

3.2 Дәлелдеу процесіндегі танымдық іс-әрекеттің психологиялық сипаттамасы

Заң әдебиеттерінде соңғы уақытқа дейін дәлелдеу процесі бір жағынан оның құрылымы (кезеңдері), тақырыбы, шектері, жүйесі, нақты ақпаратты жинау және тексеру әдістері және т.б., екінші жағынан тергеуші мен судьялардың ойлау қызметінің логикалық формасы тұрғысынан сипатталды. Соңғы аспектідегі дәлелдеу әртүрлі нұсқаларды ұсыну және тексеру, силлогизмдерді құру, индуктивті тұжырымдар және т.б. Бұл, әрине, ойлау формаларының дұрыс сипаттамасы, бірақ ойлау процесінің барлық аспектілерін ашпайды. Бұл процесс қылмыстық іс жүргізуді дәлелдеуде, логикалық операциялардан басқа, сезімдер мен қабылдауларды, тану актілерін және басқа да психологиялық актілерді қамтиды, олардың көмегімен күрделі танымдық процестер жүреді. Сондықтан тергеушінің, прокурордың және судьяның ақыл-ой әрекетін психологиялық ғылымда дискурсивті ойлау деп аталатын логикалық кеңейтілген пайымдау жүйесі ретінде елестету тым жеңілдетілген болар еді.

Дискурсивті ойлаудың өзі, басқа компоненттерді қоспай-ақ, таным (дәлелдеу) үшін жеткілікті құрал болып табылады:

а) мәселені шешу үшін барлық қажетті жағдайлар мен алғышарттар берілген кезде және жауап бір ережені екіншісінен шығару нәтижесінде қол жеткізіледі;

б) ізделген жауап (дәлелденген ереже) мен оның алғышарттары арасындағы байланыс бір мәнді болғанда немесе нұсқалардың аз санымен және қатаң анықталған формалармен шектелген жағдайда.

Содан кейін, шын мәнінде, пайымдау бір аргументтен екіншісіне, ізделгені анық және дәлелденгенге дейін жүреді. Сонымен қатар, ойдың қозғалысы белгілі алғышарттардан (фактілерден) алдын ала белгіленген, гипотетикалық түрде қалыптасқан қажетті, дәлелденген жағдайға дейін жүреді. Бірақ гипотезаны (нұсқаны) ұсыну және тиісті алғышарттарды (нақты деректерді) таңдау кең және мазмұнды процесс негізінде жүреді. Мұнда психология ғылымымен анықталғандай, шығармашылық ойлау өз құқығына енеді. Шығармашылық элементтер, кез келген еңбек түрінде болады және ғылыми немесе көркем шығармашылықтың артықшылығы болмайды. Танымдық іс-әрекеттің барлық салаларында, соның ішінде тергеу мен сот ісін жүргізуде адам әртүрлі шығармашылық ойлау міндеттерін шешеді. Кез келген ойлау екі қажетті компонентті қамтиды – білім мен әрекет, яғни белгілі бір мәселелерді шешу үшін білімді қолданудан тұрады. Бұл процесс ақыл-ой әрекеттерінен тұрады, олардың әрқайсысы бір қарапайым мәселені шешеді. Оның шешімі іс-әрекетті аяқтайды және сонымен бірге одан әрі ойлау әрекеттерін қажет ететін жаңа сұрақтар жиі туындайды. Олардың жиынтығы күрделі және ұзаққа созылатын ақыл-ой әрекетін құрайды.

Шынында да, бірдеңе жасамас бұрын, адам оны санасында елестетеді және егер нәтиже оған сәйкес келсе, практикалық іске асыруды бастайды; теріс жағдайда, ол ақыл-ойда қажет нәрсені алғанға дейін басқа әрекеттерді жасайды. Айта кету керек, ойлау процестері сыртқы

бақылаудан жасырылады және олардың субъектілері әрдайым біле бермейді. Бұл осы мәселені ғылыми тұрғыдан қараудың маңыздылығын және қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді жүзеге асыратын әрбір адамның өзінің ақыл-ой әрекетінің «құпиясын» игеру қажеттілігін анықтайды. Өз іс-әрекеттерінде есеп бере алмау, өз ойларын саналы ете алмау – дәлелдеу барысында қате пікірлер мен тұжырымдардың негізгі себептерінің бірі.

Тергеушінің (судьяның) ойлау саласын қарастыра отырып, біз дәлелдеу барысында шешілетін міндеттердің әртүрлі түрлерін көреміз. Кез келген субъективті қиындықтар туындаған кезде ақыл-ой міндеті туындайды (мысалы, айыптау үшін деректердің жеткіліктілігі туралы мәселені шешу қиын, жасалған әрекеттің заңды біліктілігі қиын және т.б.).

Жоғарыда айтылғандар дәлелдеудегі ақыл-ой міндеттерін жіктеу туралы мәселені өз бетінше қарастыру қажеттілігін анықтайды. Әртүрлі негіздер бойынша тергеуші мен сот шешетін әртүрлі міндеттерді бөліп көрсетуге болады. Егер бұл міндеттер оларды құрайтын элементтерге бөлінсе, онда алынған «ішкі міндеттер» сот ісін жүргізуге тән болмайды: оларда кезкелген ақыл-ой әрекетіне тән операциялар мен әрекеттер болады. Атап айтқанда, мыналарды бөліп көрсетуге болады: а) іздеуге арналған міндеттер; б) тану (ажырату, сәйкестендіру) міндеттері; в) түсіндіруге (түсіндіруге) арналған міндеттер; г) негіздеуге (дәлелдеуге) арналған міндеттер; д) алдын ала болжауға (болжауға) арналған міндеттер; е) құралдар мен әрекет ету тәсілін таңдауға арналған міндеттер; ж) бағалау міндеттері. Сонымен қатар, тек осы міндеттердің үйлесімі және белгілі бір жағдайда міндеттердің бір түрінің басым болуы қылмыстық іс жүргізу үшін ерекше болып табылады.

Психологияда қарапайым және шығармашылық міндеттер ажыратылады. Қарапайым міндеттер туралы айтатын болсақ, олар белгілі бір мәселені шешуге, қажетті нәтижеге алдын ала белгіленген мінез-құлық ережелерін қолдану нәтижесінде қол жеткізілетін жағдайларды

білдіреді. Мысалы, оқиға орнына барған тергеуші ҚПК нормаларына сәйкес оқиға болған жерді тексеріп, бастапқы материалды жинап, оны кезекші бөлімге ұсынуға міндетті екенін анық біледі. Шешушіге бәрі беріледі: жеткілікті деректер де, шешім жолы да нәтиже көрсетілген немесе болжанған. Сонымен қатар, тапсырманың атауы «қарапайым» оны әрдайым жеңілдетпейді. Оны шешу үшін кейде көп уақыт пен күш қажет. Тергеу барысында тек жекелеген жеке мәселелер шешіледі; күрделі мәселелер дәлелдеудің соңында ғана «қарапайым» болады. Содан кейін біз Логикалық формаларды қолдану нәтижесінде қол жеткізілетін қорытынды біліммен айналысамыз. Ең логикалық мәселені шешу үшін жаңа білім алу және жаңа әрекет тәсілдерін әзірлеу қажет емес.

Тапсырма қарапайым болғанға дейін және оны жасау үшін зерттеуші бірқатар шығармашылық мәселелерді шешуі керек. Егер бастапқы деректер жеткіліксіз болса немесе осы деректермен әрекет ету тәсілі белгісіз болса, шығармашылық міндет тергеушінің, прокурордың, судьяның алдында, өйткені бұл әдіс қажетті нәтижеге әкелуі мүмкін жағдайлар анықталмаған. Нақты білім болмаған және толық болмаған жағдайда шығармашылық қиял көмекке келеді. Проблемалық жағдайды, яғни істің белгілі нақты жағдайларын және шешілетін тапсырманы көрсете отырып, ой білім мен тәжірибе қорын жұмылдырады, бұрын жетіспейтін ақпаратты өтей алатын ұқсас нәрсені іздейді. Бір мезгілде қосымша мәліметтер алу шаралары қабылдануда. Қолда бар деректер салыстыру, жіктеу, талдау, синтез және т.б. сияқты операциялардың көмегімен өңделеді. Сонымен қатар, осы материалдың барлық идеялары мен тұжырымдамаларына негізделген қиял оларды біріктіретін, топтастыратын және белгілі бір дизайнға бағындыратын жаңа бейнелер жасайды. Бұл интеллектуалды қызмет болжамның пайда болуына әкеледі – бастапқы болжам, ол әлі жеткілікті түрде зерттелмеген, оның логикалық және эмпирикалық негіздері нақтыланбаған. Алғашында бұл идеяның көрінісі ғана, бұлыңғыр түсінік, ол әдетте «мүмкін..?» сұрағынан

басталады. Содан кейін ой дамиды, нақтыланады, логикалық операциялар арқылы бекітіледі және гипотезаға (нұсқаға) жасалады. Одан әрі пайымдау оны тексеру жолымен жүреді. Тергеуші бірнеше мүмкін нұсқаларға, нұсқалар жүйесіне қатысты осылай жасайды.

Бұл жалпыға бірдей танылған және даусыз жағдай болып саналады, оған сәйкес осы жағдай үшін барлық мүмкін нұсқалар параллель және бір уақытта тексеріледі. Осы тұжырымдама бойынша зерттеу барлық нұсқаларды толығымен іріктеу арқылы жүзеге асырылады, яғни сәтсіз сынамалар алынып тасталатын азды-көпті жүйелі әрекеттердің нәтижесінде және барлық басқа нұсқалар алынып тасталғаннан кейін біреуі оң расталады.

Әрине, белгілі бір жағдайды дәлелдеу үшін барлық басқа мүмкіндіктерді алып тастау қажет, бірақ, сонымен бірге, барлық мүмкін болжамдардың қателігін арнайы зерттеу және дәлелдеу қажет емес. Дәл осындай нәтижеге барлық басқа түсіндірмелерді болдырмайтын оқиғаның дұрыс түсіндірілуін сенімді растау арқылы қол жеткізіледі. Сонымен, осы қылмыстың жасалуын осы айыпталушының дәл осындай себептермен және дәл белгілі бір тәсілмен анықтағаннан кейін, біз бұл қылмысты басқа біреудің, басқа тәсілмен және басқа себептермен жасауын жоққа шығарамыз. Адамның белгілі бір уақытта белгілі бір жерде болуын дәлелдей отырып, оның жоқтығын басқа да бірқатар тармақтарда белгілеу қажет емес.

Сонымен қатар, тергеуші дәлелдеу процесінде қолданатын ақпаратты зерттелетін оқиғаның моделі ретінде қарастыруға болады. Ойлау процесінде зерттеуші екі жақты психологиялық сипатқа ие кейбір психикалық материалдармен жұмыс істейді. Бұл, біріншіден, азды-көпті жарқын бейнелер; екіншіден, бұл ұғымдар мен пайымдауларда көрсетілген бейнелердің бір немесе басқа мағынасы, мағынасы. Сезімдік және ауызша ақпаратты алған кезде санада бейнелер де, ұғымдар да өзара байланысты. Сөздер бейнелерді тудырады, бейнелер сөздермен белгіленіп, мағынаға толы. Физикалық

модельдеуден айырмашылығы, бұл жағдайда біз ақпаратты жинақтауға, реттеуге, өндеуге және одан әрі жинауға негіз болатын таза ақпараттық модельмен айналысамыз. Модельдер біздің білім деңгейімізге байланысты да ерекшеленеді. Бастапқы мәліметтерге сәйкес қарапайым модельдер пайда болады, онда жеке пәндер мен жағдайлар туралы ақпарат жүйеленеді. Өз кезегінде, бұл жеке ұяшықтар, түйіндер, элементтер зерттелетін оқиғаның жалпы схемасына қосылады. Жаңадан келіп түскен ақпарат осы құрылымнан өтіп, онда өз орнын тауып, оны аяқтайды немесе немқұрайлы ретінде електен өткізеді. Сонымен, тергеуші кісі өлтіру құралын іздеп, өз қиялында сот-медициналық сараптамада белгіленген белгілері бар пышақтың схемалық бейнесін жасайды. Іздеу барысында ол осы модельді қанағаттандырмайтын барлық құралдарды қабылдамайды және оларға сәйкес келетіндерді тандайды. Қылмыстық құқық бұзушылықтың куәгерінің пышақты сипаттауы модельді жаңа мәліметтермен толықтырады. Сол тәртіпте жекелеген жағдайлардың модельдері және тұтастай алғанда бүкіл оқиға түзетіліп, аяқталады. Бастапқы тергеу әрекеттері барысында бағдарлау процесінде қалыптасқан модель алдымен өте схемалық болып табылады. Ол бос орындар мен безендірілмеген бөліктерге толы, көптеген түйіндер мен бөлшектер жоқ. Шын мәнінде, бұл схеманың параметрлерінде алдымен қолма-қол ақша мен болжамды деректерді басқаша байланыстыратын бірнеше модельдер бар, яғни қылмыс оқиғасына әртүрлі түсініктеме беру, оның қатысушылары мен олардың әрекеттерінің нәтижелері туралы әртүрлі нұсқаулар беру. Ақпараттың жинақталуына қарай модель қайта құрылады, артық түзілімдерден босатылады, «қатты түйіндермен» (нақты анықталған фактілермен) толып кетеді, модельдің әртүрлі бөліктеріндегі нұсқалардың саны азаяды, ол өзі зерттелетін оқиға туралы сенімді білімнің біртұтас жүйесіне айналғанға дейін. Бұл қозғалыста тергеу кезінде таным процесі жүзеге асырылады.

Психологтар теориялық білім, өмірлік және кәсіби тәжірибе негізінде адамның санасында алдын ала білудің арнайы аппараты – түйсігі қалыптасады деп болжайды. Күнделікті өмірде біз үнемі осындай құбылыстармен бетпе-бет келетініміз белгілі, мұнда шамалы белгілер бойынша өте аз бастапқы материалда дұрыс болжамдар пайда болады; кейінгі тексеру олардың сенімділігін анықтайды. Бұл «жұмбақ эффектте» әдетте деректердің жеткіліксіздігін дәл пайымдау үшін қолданылады. Интуицияның бұл жағын нәзік бақылаушы және талантты суретші К.Паустовский өзінің жазушылық жазбаларында көрсетеді: «Мен түйсікті жеке-жеке, егжей-тегжейлі, кезкелген қасиет бойынша тұтас суретті қалпына келтіру мүмкіндігі ретінде елестетемін».¹⁰³ Мұндай жағдайларда олар педагогикалық, конструкторлық, дәрігерлік, жалпы кәсіби интуиция туралы айтады. Мұндай құбылыстар кез келген шығармашылық процесте және танымдық іс-әрекетте берік орын алады. Көптеген қылмыстық істердің сипаттамалары керемет тергеу болжамдарының мысалдарына толы. Кәсіби білімнен, тәжірибеден, байқаудан туындаған олар тергеу жолдарын қысқартады. Әрине, мұндай болжамдар негізсіз емес. Олар әрқашан белгілі бір, бірақ нәзік болса да, негіздерге ие. Сондықтан интуиция ақпараттың жалғасы деп айтылады. Қандай да бір себептерден айырылған болжамдар кездейсоқ дұрыс болуы мүмкін, сондықтан байыпты қарауға лайық емес. Көбінесе, олар осы мағынада түйсігі туралы сөйлескенде, олар қажетті мәселені шешуге түрткі болған нақты жағдайларды ұмытып кетеді немесе тани алмайды. Бұл ойлау процестері көбінесе қиын болғандықтан болады. Ойлау процесі тек егжей-тегжейлі тұжырымдардың жиынтығы ғана емес. Толық логикалық формалармен қатар, адам қысқартылған түрде қабылданатын, ал басқалары бұрыннан белгілі, тәжірибемен дәлелденген, практикамен дәлелденген немесе білімнің кез келген

¹⁰³ А.Г.Ковалев, В.Н. Мясичев «Психические особенности человека», т. 2, Л., 1960.

саласы белгілеген пайымдауларды қолданады. Нәтижесінде алынған қорытынды жыртылған, оқшауланған болып көрінеді және таза, шартты емес болжам болып көрінеді. И.П. Павлов бұл заңдылықты дәл байқады. Ол интуицияны «түсіну керек» деді, «Адам түпкілікті есінде, ал ол дайындаған барлық жолды осы уақытқа дейін есептемеді».¹⁰⁴ Шын мәнінде, алынған нәтиже алдыңғы ойлау процесімен дайындалды, оның барысында қажетті білім өзектендірілді, ал егер шешім бірінші қадамнан басталса, онда адамның тәжірибесі мен білімінің дайындығы жоғары болғандықтан, қажетті білім дереу жаңартылды.

Осылайша, шындықты интуитивті түрде болжау қабілетінің артында тәжірибе, білім, белсенді ойлау белсенділігі жатыр, бұл мәселені кенеттен дұрыс шешуге, күрделі құбылысты түсінуге және оқиғалардың одан әрі барысын болжауға мүмкіндік береді. Әрине, көп нәрсе шешуші тапсырманы қиял, байқағыштық, сыни, шығармашылық қызығушылық және басқа да зияткерлік қасиеттер ретінде әкелуі мүмкін. Интуиция сізге үлкен мағына мен мағынаға ие іс-әрекеттердің, бейнелердің, жағдайлардың бүкіл сериясын бірден көруге мүмкіндік береді. Мұндай көзқарастың мүмкіндігі күнделікті тәжірибемен, психологиялық бақылаулармен және эксперименттермен расталады. Интуиция бұл мәселенің түпкілікті шешімі емес, психологтар айтқандай, антиципация, яғни әлі де жасалуы керек ақыл-ой жұмысын күту.¹⁰⁵ Интуитивті болжам (бал ашу емес, болжау) – бұл болашақ ақыл-ой жұмысының трамплині. Сонымен қатар, интуиция жоққа шығармайтынын, бірақ болжамды дәлелдеу жүйесіне енгізуге, оның нақты негіздерін анықтауға, оның қалыптасу процесін

¹⁰⁴ С.А. Александров. Понятие уголовно-процессуальных гарантий, «Материалы конференции по итогам научно-исследовательской работы за 1966 год», Свердловск, 1968. Б.54.

¹⁰⁵Ларин А.М. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. М., 1986. Б.16.

түсіндіруге және ақыр соңында оның дұрыстығын немесе қателігін анықтауға қабілетті саналы дискурсивті ойлауды болжайтынын есте ұстаған жөн.

Жоғарыда айтылған ережелерге сүйене отырып, тергеу және сот түйсігі шектеулі бастапқы материалмен шығармашылық мәселенің шешімін тез, тікелей және бейсаналық түрде табудың тәжірибе мен білімге негізделген интеллектуалды қабілеті ретінде анықталуы мүмкін. Бұл іс бойынша процессуалдық шешімдер қабылдау туралы емес, ақыл-ой мәселелерін шешу туралы. Басқаша айтқанда, дәлелдеу процесінде түйсігі тек көмекші рөл атқарады, бірақ тергеуші мен соттың іс бойынша қорытындысын тікелей негіздей алмайды. Нақты фактілермен тексерілмеген немесе расталмаған ең тапқыр жүз болжам ақылдың пайдасыз ойыны болып қала береді және, әрине, іс бойынша шешім қабылдауға негіз бола алмайды, сонымен қатар, қолдану, процедуралық мәжбүрлеу шаралары және т.б. Бұл тұрғыда кәсіби интуиция шындықты табу, дәлелдемелер жинау, тергеудің ең тиімді әдістерін таңдау үшін оң рөл атқарады.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қылмыстық процесте оларды тікелей тану арқылы іс үшін маңызды жағдайларды нақтылау өте тар шектеулерге ие. Кейде қылмыспен келтірілген залалды, қылмыстық әрекеттің сақталған өнімдерін, қылмыстық әрекет жасалған жағдайды тікелей байқауға болады. Бірақ тергеуші де, іс жүргізіліп жатқан сот та қылмысты тікелей қабылдай алмайды. Сондықтан дәлелдемелер қылмыстық іс бойынша шындықты анықтаудың қажетті құралы болып табылады.

Қылмыстық сот ісін жүргізудің ең маңызды мәселесі – қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттің болуы және белгілі бір адамның кінәсі туралы мәселе дәл дәлелдемелердің көмегімен шешіледі. Сотқа дейінгі кезеңдерде тергеуші мен анықтаушы дәлелдемелер жинайды, содан кейін олар сот отырысында зерттеледі. Алайда, қылмыстық сот ісін жүргізу сатысына қарамастан, дәлелдемелердің барлық жиынтығын және олардың әрқайсысын осы немесе басқа іс жүргізу шешімін қабылдау үшін салыстырмалылық пен жол беру, сенімділік пен жеткіліктілік тұрғысынан жеке бағалау үнемі жүргізіліп отырады.

Дәлелдер мен дәлелдемелер – қылмыстық процестің мәні мен мазмұнын анықтайтын негізгі мәселелер. Дәлелдеу қылмыстық сот ісін жүргізу кезіндегі қызметтің мәнін құрайтындықтан, ол әр кезеңде жүзеге асырылады. Өртүрлі кезеңдерде қылмыстық іс бойынша іс жүргізуді реттейтін нормалар сот ісін жүргізудің әр кезеңіне қатысты ерекшеліктері бар дәлелдеудің іс жүргізу формасы болып табылады.

Қазақстан Республикасының Қылмыстық-процестік кодексі қылмыстық іс бойынша дәлелдемелер нақты деректер болып табылатынын айқындайды, оның негізінде сот, прокурор, тергеуші, анықтаушы Кодексте айқындалған тәртіппен күдіктінің, айыпталушының немесе сотталушының іс-әрекетінің болуын немесе болмауын, бұл әрекетті жасауын немесе жасамауын, оның

кінәсі немесе кінәсіздігін, сондай-ақ істі дұрыс шешу үшін маңызы бар өзге де мән-жайларды белгілейді.

Сондай-ақ дәлелдемелер ретінде: күдіктінің, айыпталушының айғақтарына; жәбірленушінің, куәнің айғақтарына; сарапшының қорытындысы мен айғақтарына; заттай дәлелдемелерге; тергеу және сот іс-әрекеттерінің хаттамаларына; өзге де құжаттарға жол берілетіні көрсетілген.

Қазіргі уақытта қылмыстық процестің ғылымында әр дәлелдеменің келесі белгілері (қасиеттері) болуы керек деген көзқарас басым: салыстырмалылық, рұқсат ету және сенімділік, дәлелдемелердің рұқсат етілуінің келесі критерийлері ажыратылады:

- дәлелдемелердің тиісті субъектісі;
- дәлелдемелердің тиісті көзі;
- дәлелдемелерді жинаудың тиісті әдісі;
- іс жүргізу әрекетін жүргізу мен рәсімдеудің тиісті тәртібі.

Заңнамалық деңгейде бұл ұстаным да өз растауын тапты. Қазақстан Республикасының ҚПК-де әрбір дәлелдеме салыстырмалылық, жол берушілік, шынайылық, ал жиналған барлық дәлелдемелер жиынтығында қылмыстық істі шешу үшін жеткіліктілік тұрғысынан бағалануға жататыны айтылды.

Осылайша, қылмыстық процестегі дәлелдемелер деп заңда белгіленген нысанда қамтылған және қылмыстық істі дұрыс шешу үшін маңызы бар мән-жайлар туралы салыстырмалылық, жол беру және нақтылық талаптарына сай келетін мәліметтерді түсіну қажет. Дәлелдер тұжырымдамасының келтірілген дизайны олардың көздері туралы мәселені дұрыс қарастыруға мүмкіндік береді.

Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, дәлел мен оның қайнар көзі әртүрлі құбылыстар деген қорытынды жасауға болады. Дәлелдеменің қайнар көзі дәлелдеменің өзі болуы керек. Дәлелдеудің қайнар көзі – ақпарат пен процедуралық формадан тұратын бүкіл дәлелдеме орналасқан тасымалдаушы. Осы жағдайларда көздердің

рөлін Қазақстан Республикасының ҚПК-де санамаланған санаттар ғана орындай алады.

Қылмыстық сот ісін жүргізу міндеттерін ойдағыдай шешу әрбір қылмыстық іс бойынша дәлелдеу нысанасының мазмұнын құрайтын мән-жайлар белгіленетін жағдайда ғана табысты іске асырылуы мүмкін екенін атап өткен жөн. Дәлелдеу нысанасын сенімді анықтау қылмыстық істің мән-жайларын объективті, толық, жан-жақты зерттеуді қамтамасыз ету, қылмыстық іс бойынша объективті шындықты анықтау міндеттерін шешу үшін үлкен теориялық және практикалық мәнге ие.

Дәлелдеу процесінде дәлелдеу тақырыбына қатысты ҚПК нормаларын сақтаудың маңыздылығы айқын.

Жүйенің қатысуынсыз – өзіне тән қасиеті сенімділік болып табылатын дәлелдеу объектісі, дәлелді ақпаратты таңдау, процедуралық шешімдерді таңдау мүмкін болмас еді. Бұл қылмыстық іс жүргізу институты қылмыстық істің нақты мән-жайларын зерттеудің бағыты мен шекарасын алдын ала анықтайды, бұл іс бойынша іс жүргізу процесінде таным субъектілеріне қылмыстық іс бойынша анықталатын фактілерді (дәлелдеу нысанасын құрайтын мән-жайлар) және аралық шешімдер қабылдауға негіз болатын фактілерді таңдауға мүмкіндік береді.

Қорытындылай келе, заңдылық пен құқықтық тәртіп ғылым (теория) мен практика өкілдерінің бірлескен күш-жігерінсіз, көптеген мәселелерді, соның ішінде қылмыстық процесте білім мен дәлелдеуге байланысты мәселелерді кешенді шешусіз мүмкін емес екенін атап өткім келеді. Сондықтан, қазіргі жағдайда қылмыстық процестің ғылымы айыптау және қорғау тараптарының бәсекелестігі, жасалған қылмыстық құқық бұзушылық үшін адамды қылмыстық жауапкершілікке тартудың заңдылығы, негізділігі мен әділдігі кепілдіктерін дамыту тұрғысынан бірқатар теориялық ережелерді жаңа жолмен қайта қарастыруға арналған.

Пайдаланылған дереккөздердің тізімі

1. 1995 ж. 30.08. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2022 ж. 19.09. өзгерістер мен толықтырулармен //online.zakon.kz
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына 2022 жылғы 1 қыркүйектегі «Әділетті мемлекет. Біртұтас ұлт. Берекелі қоғам» Жолдауы // <https://www.akorda.kz/>
3. Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі. - Алматы: Заңгер, 2015 (2023ж. 07.03. өзгертулер мен толықтыруларымен). //online.zakon.kz.
4. Теория доказательств в советском уголовном процессе. 2-бас. // Ред.басқ.: Н.В. Жогина. М., 1973. – Б. 524.
5. М.А Чельцов. Советский уголовный процесс, 1962, – Б. 260.
6. М.С. Строгович Курс советского уголовного процесса, 1-т., – Б. 258.
7. А.Я.Вышинский. Теория судебных доказательств в советском праве. Юриздат, 1950 ж. – Б. 223.
8. А.Я.Вышинский. Көрсетілген шығ. – Б. 223.
9. М.Л.Якуб. Советский уголовный процесс. Оқулық. Ұжымдық автор, ред. басқ.:проф. Д.С.Карева, М. 1956 ж. – Б. 64.
10. М.С. Строгович Көрсетілген шығ.– Б. 258.
11. С.И. Ожегов, Н.Ю. Шведова Толковый словарь русского языка. М., 1992. – Б.720.
12. С.И.Викторский Русский уголовный процесс. М., 1997. – Б. 380.
13. А.Я.Вышинский. Көрсетілген шығ.– Б. 223.
14. С.И. Викторский Көрсетілген шығ.– Б. 380.
15. С.И. Иванов Именно под названием «информационной» эта концепция вошла в научный обиход и получила свое распространение: Вестник ЛГУ, 1996. – Б.142.
16. М.А. Чельцов. Көрсетілген шығ.– Б. 260.

17. А.А. Давлетов. Основы уголовно-процессуального познания. Свердловск. 1991.
18. Г.Ф.Горский, Л.Д.Кокорев, П.С. Элькинд. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж. 1978.
19. С.А. Шейфер Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. Тольятти. 1997.
20. Л.М.Карнеева, М.М. Михеенко / М.: Советский уголовный процесс. М., 1982.
21. М.М.Михеенко Доказывание в советском уголовном судопроизводстве. Киев. 1983.
22. В.Балакшин Понятие доказательств в уголовном процессе. Законность №2, 2005.
23. Р.С.Белкин, А.И. Винберг. Криминалистика и доказывание. М., 1969.Б.58.
24. Г.П. Звандут О своеобразии познания общественных явлений. О., 1959. Б.89.
25. А.А.Старченко. Логика в судебном исследовании. М., 1958. – Б.6.
26. А.М. Ларин. Доказывание на предварительном расследовании в советском уголовном процессе. Одесса университетінің басп., 1989, – Б.78.
27. М.М. Строгович. Материальная истина и судебные доказательства. КСРО ҒА басп., 1955. – Б.228.
28. Дорохов В.Я., Николаев В.С. Обоснованность приговора, М., 1959, – Б.37.
29. Строгович М.С. Көрсетілген шығ.– Б. 258.
30. Р.С. Божьев Советский уголовный процесс - М: юрид. Лит., 1990. – Б.93.
31. А.М.Мамутов, Ю.Д. Лившиц. Уголовный процесс Казахской ССР .1-б. Жалпы бөл. - Алматы: Мектеп, 1989.
32. П.А. Лупинская Уголовный процесс. – М.: Юрист, 1995.
33. Фаткулин Ф.Н. Общие проблемы процессуального доказывания. Казань: Казан университеті, 1996.
34. А.А. Давлетов Көрсетілген шығ.– Б.176-178.

35. А.М. Коршунов Отражение, деятельность, познание. – М., 1979. – Б.21.
36. А.А. Давлетов Көрсетілген шығ.Б.176-178.
37. Н.А.Громов, А.К. Тихонов Доказательства и доказывание в уголовном процессе / Уголовный процесс: оку құралдарының жинағы. Общая часть. – М., 2002. – 171-174.
38. А.А. Давлетов Көрсетілген шығ.Б.176-178.
39. А.М. Ларин Расследование по уголовному делу. Планирование, организация. М.,1970. – Б.59.
40. А.Р. Ратинов Теория доказательств в советском уголовном процессе. М. 2003.– Б. 296.
41. П.П. Блонский. Психология доказывания и ее особенности у детей// «Вопросы психологии» 1964 г. № 3. – Б.42
42. И.М. Лузгин. Расследование как процесс познания. Автореферат докторской диссертации, М., 1968, Б. 9-10.
43. Старченко А.А. Көрсетілген шығ.Б. 13.
44. Асмус В. Ф. Учение логики о доказательстве в опровержении, М. 1954, Б. 49-52.
45. Ю.К. Якимович Доказательства и доказывание в уголовном процессе. Учебное пособие. - Томск: ТГУ, 2015. – Б.80.
46. И.Л. Петрухин. Уголовный процесс: Учебник / [Б.Т. Безлепкин, С.В. Бородин, М.В. Боровский и др.]Ин-т государства и права Рос. акад. наук. - Москва: Проспект, 2001.
47. Н.В. Жогин. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Н. В. Жогин. – М.: Юрид. лит., 1973. – Б. 139.
48. Капсалямов К.Ж. Уголовное преследование и способы собирания доказательств. - Астана, 2001. Б.54.
49. Джатиев В. О некоторых вопросах теории доказательств, обвинения и защиты / В. О. Джатиев // Российская юстиция. – 1994. – № 8. – Б. 16.
50. О.В. Левченко. Система средств познавательной деятельности в доказывании по уголовным делам и ее

совершенствование: з. ғ.д. ғылыми дәр. Издену дисс. автореф. / О. В. Левченко. – Краснодар, 2004. – Б. 7.

51. А. П. Рыжаков. Предмет и пределы доказывания. Уголовный процесс: лекциялар жинағы – 5-ші рет өңделіп, толықтырылған - М.: Дело и Сервис, 2011. – Б.512.

52. И.Л. Бедняков Досудебное производство в уголовном процессе: оқу құралы / И. Л. Бедняков. – Самара: Самарский юридический институт, 2017. – Б. 15.

53. А.А. Давлетов Көрсетілген шығ.Б. 25.

54. С.А. Шейфер. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования / С. А. Шейфер. – М. : НОРМА, 2009. – Б. 45.

55. Н.В. Савельева Проблемы доказательств и доказывания в уголовном процессе: оқу құралы / Н. В. Савельева. – Краснодар: КубГАУ, 2019. – Б. 17.

56. Д.В. Зотов Пределы доказывания в уголовном процессе: формально-количественное исследование / Д.В.Зотов // Вестник Самарского государственного университета. – 2014. – № 11-2 (122). – Б. 59.

57. П. А. Лупинская Решения в уголовном процессе: теория, законодательство, практика / П. А. Лупинская. – М.: Юрист, 2010. – Б. 74.

58. Зотов, Д. В. Көрсетілген шығ. – Б. 60.

59. Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования: монография / С. А. Шейфер. – М.: Норма, Инфра-М, 2014. – Б. 86.

60. К. Маркс, Ф. Энгельс, шығ., 1-т., Б. 158.

61. Б.К.Шнарбаев, Т.Т. Казиканов Механизм возбуждения и расследования уголовного дела: Оқу-тәжірибелік құралы. 2006. Б. 123.

62. М. С. Строгович. Көрсетілген шығ.Б. 56.

63. А.М.Винберг, Б.М. Шавер Криминалистика. М., 1962. Б.16.

64. М.С. Строгович Көрсетілген шығ.Б.470.

65. И. Е. Быховский. Развитие процессуальной регламентации следственных действий // Государство и право. - 1972. №4. - Б. 108-109.
66. М.С. Строгович. Көрсетілген шығ.1-т., – Б. 258.
67. Р.С.Белкин, А.И. Винберг. Криминалистика и доказывание. М., 1969. – Б.9.
68. В.Д. Арсеньев Вопросы общей теории судебных доказательств. М., 2004. – Б.130.
69. А.И. Трусов Основы теории судебных доказательств. М., 1960. – Б.87.
70. М.С. Строгович.Көрсетілген шығ.– Б. 258.
71. А.Р. Ратинов. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. Теория доказательств в советском уголовном процессе. М., 1999. – Б. 475.
72. П.А. Лупинская. Оценка доказательств. Уголовно-процессуальное, право. М.,2000 ж. – Б. 162.
73. Орлов Ю.К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании. з.ғ.д. ғылыми дәрежесіне іздену үшін дисс. М., 2001., – Б.51.
74. Г.М. Миньковский. Оценка доказательств. М., 2005. – Б. 145.
75. Г.М.Миньковский. Көрсетілген шығ.– Б. 145.
76. Ю.К. Орлов. Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М., 2000. – Б.40.
77. Л.В. Клейман. Установление относимости доказательств при расследовании преступлений: з.ғ.к. диссерт. автореферат - Омск, 2001. – Б.11.
78. Ю.В. Ивлев Логика. М., 1994. – Б.130.
79. К.Акпанов Уголовный процесс: доказательства и доказывание. - Алматы, 2001. – Б.121-123.
80. 1995 ж. 30.08. Қазақстан Республикасының Конституциясы. 2022 ж. 22.09. өзгерістер мен толықтырулармен //online.zakon.kz
81. Қазақстан Республикасының қылмыстық-процестік кодексі. - Алматы: Заңгер, 2015 (2023ж. 07.03. өзгертулер мен толықтыруларымен). //online.zakon.kz.

82. «Алқабилер туралы» 2006 жылғы 16 қаңтардағы Қазақстан Республикасының Заңы. 2020 ж. 07.07. [//online.zakon.kz](http://online.zakon.kz)

83. Теория доказательств в советском уголовном процессе. 2 изд. // Ред.басқ.: Н.В. Жогина. М., 1973. – Б. 524.

84. П.А. Лупинская Оценка доказательств. Уголовно-процессуальное, право. М.,2000 ж.

85. Р.С.Белкин, А.И. Винберг Криминалистика и доказывание. М., 1969.

86. «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы. 2022 ж. 22.12. өзгерістер мен толықтырулармен – Заңгер анықтамалық құқықтық жүйесі.

87. Ю.К. Орлов Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М., 2000. – Б.40.

88. Ю.К. Орлов Основы теории доказательств в уголовном процессе. - М., 2000.

89. «Қылмыстық істер бойынша дәлелдемелерді бағалаудың кейбір мәселелері туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2006 жылғы 20 сәуірдегі № 4 нормативтік қаулысы. 2022 ж. 22.12. өзгерістер мен толықтырулармен – Заңгер анықтамалық құқықтық жүйесі.

90. Ю.К. Орлов Көрсетілген шығ.Б.40.

91. «Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 5 шілдедегі № 176 Заңы. 2022 ж. 03.09. [//online.zakon.kz](http://online.zakon.kz)

92. «Қылмыстық істер бойынша сот сараптамасы туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2004 жылғы 26 қарашадағы № 16 нормативтік қаулысы. 2020 жылғы 11.12. өзгерістер мен толықтырулармен. [//online.zakon.kz](http://online.zakon.kz).

93. П.А. Лупинская. Доказывание. Понятие и общая характеристика. М., 1995. – Б. 151.

94. Р.С. Белкин. Көрсетілген шығ.– Б.85.

95. Л.М. Карнеева. Применение звукозаписи в следственной работе. - М., 2002. - Б. 27-28.
96. Р. С. Белкин. Теория доказывания в уголовном судопроизводстве. М.:Норма 2007.
97. А.И. Бородулин. Убийства по найму. Криминалистическая характеристика. Методика расследования. / Под. Ред. Проф. Р.С. Белкина. – М. Новый юрист. – 1997.
98. Ю.В. Александров. Половые преступления: преступники и потерпевшие. – Киев, 1975.
99. Д.В. Ривман. Криминальная виктомология. – СПб: Питер, 2002. Б.86
100. В.И. Комиссаров. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов, 1987. Б.84.
101. А.Я. Гинзбург. Допрос и проверка показаний: уголовно-процессуальные и криминалистические вопросы: Оқу-тәжіриб. құрал – Алматы: Юрист, 2008. Б.173.
102. В.А.Журавель. Допрос потерпевшего при виктимном поведении. Криминалистика и судебная экспертиза: Респ. Халықаралық ведомствоаралық ғылыми-әдіст. жинақ – Киев: Жоғ.мект. – 1983. – №26.
103. А.Г.Ковалев, В.Н. Мясищев. «Психические особенности человека», т. 2, Л., 1960.
104. С.А. Александров. Понятие уголовно-процессуальных гарантий, «Материалы конференции по итогам научно-исследовательской работы за 1966 год», Свердловск, 1968. Б.54.
105. А.М. Ларин. Расследование по уголовному делу: процессуальные функции. М., 1986. Б.16.

Мұхаметқалиев Нұркен Жанболатұлы

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ
ҚЫЛМЫСТЫҚ ПРОЦЕСІНДЕГІ ДӘЛЕЛДЕУЛЕР
МЕН ДӘЛЕЛДЕМЕЛЕРДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ
ПРАКТИКАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ**

Монография

Басылуға 05.11.2023. қол қойылды.

Пішіні 60x84 1/16.

Көлемі 13 б.т.

Таралымы 500 дана.

Тапсырыс №